

ІСТОРІА

УКРАЇНИ ТА

ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІА

Частина I
Історія України
Навчальний
посібник

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний аграрний університет

Бойко Ю.М.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА
ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ
Частина I. Історія України

Навчальний посібник

Вінниця - 2017

УДК 94(03)
ББК 63.3(4Укр)я
721

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина I. Історія України / Бойко Ю.М.; Вінн. нац. аграрн. ун-т. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 190 с. + 78 іл. (10 у.д.а.)

Рецензенти

Дровозюк Степан Іванович, доктор історичних наук, професор, ректор КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»;

Легун Юрій Вікторович, доктор історичних наук, професор, директор Державного обласного архіву Вінницької області;

Степанчук Юрій Степанович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України факультету історії та права Вінницького державного педагогічного університету.

Рекомендовано Вченою радою Вінницького національного аграрного університету як навчальний посібник для студентів освітнього рівня бакалавр усіх спеціальностей

(Протокол № 11 від 30 травня» 2017 року)

Навчальний посібник «Історія України та етнокультурологія», складений на кафедрі історії України та філософії факультету менеджменту та права Вінницького національного аграрного університету, містить необхідні матеріали для самостійної роботи студентів з вивчення дисципліни «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ та ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ» під керівництвом викладача. Розрахований на студентів денної та заочної форм навчання.

В оформленні першої сторінки обкладинки використано:

Герб Української Народної Республіки (В. Кричевський, 22 березня 1918 р.).

Герб держави Володимира Великого (срібна монета князя Володимира, не пізніше червня 1015 р.).

ЗМІСТ

Передмова	9
Зміст, завдання, мета вивчення дисципліни «Історія України та етнокультурологія»	10
Тема 1. Доба Київської Русі	11-25
1.1. Хронологія основних подій	11
1.2. Формування східного слов'янства та засад державності	13
1.2.1. <i>Передумови становлення давньоруської державності</i>	13
1.2.2. <i>Етапи формування Давньоруської держави</i>	14
1.2.3. <i>Етапи розвитку Давньоруської держави</i>	15
1.3. Суспільний лад Київської Русі.	16
1.3.1. <i>Феодали</i>	16
1.3.2. <i>Вільні общинники</i>	17
1.3.3. <i>Смерди</i>	17
1.3.4. <i>Закупи</i>	17
1.3.5. <i>Ізгої</i>	17
1.3.6. <i>Челядь і холопи</i>	17
1.3.7. <i>Міське населення</i>	17
1.4. Державний устрій Київської Русі	18
1.4.1. <i>Великий київський князь</i>	19
1.4.2. <i>Князівська рада</i>	19
1.4.3. <i>Місцеві князі</i>	19
1.4.4. <i>Феодальні з'їзди</i>	20
1.4.5. <i>Віче</i>	21
1.4.6. <i>Вєрв</i>	21
1.4.7. <i>Збройні сили</i>	21
1.4.8. <i>Церква.</i>	21
1.4.9. <i>Судочинство</i>	22
1.5. Татарська навала та Галицько-волинське князівство	22
1.5.1. <i>Татарська навала</i>	22
1.5.2. <i>Галицько-Волинське князівство</i>	23
Тема 2. Польско-Литовська доба в історії України (друга половина 14 – середина 17 ст.)	26-49
2.1. Хронологія основних подій	26
2.2. Іноземна колонізація українських земель	27
2.3. Суспільний лад	29

2.3.1. Феодали	29
2.3.2. Духовенство	31
2.3.3. Селянство	31
«Устава на волоки» 1557р.	33
2.3.4. Міське населення	34
Магдебурзьке право	35
Надання Магдебурзького права окремим містам України та Вінниччини (табл.)	36
2.3.5. Козацтво	35
Запорізьке (Низове) козацтво	36
Реєстрове козацтво	37
2.4. Державний устрій	38
2.4.1. Вищі органи державної влади й управління	38
Королівство Польське	38
Велике князівство Литовське	38
Реч Посполита	39
2.4.2. Адміністративний устрій та місцеве управління	41
2.4.3. Судочинство	46
2.4.4. Військова організація	47
Козацьке самоврядування	48
Тема 3. Україна в середині – другій половині 17 ст.	50-68
3.1. Хронологія основних подій	50
3.2. Війна українського народу за визволення з-під влади Речі Посполитої. Формування Першої Української держави	53
3.2.1. Причини війни	53
3.2.2. Завдання війни	53
3.2.3. Формування Першої Української держави (1648-1654)	54
Територія	54
Органи публічної влади	55
Адміністративний устрій, населення	57
Податкова система	57
Військо	57
Церква	57
Міжнародні зв'язки	57
Форма правління	58
3.3. Переяславський договір та Березневі статті 1654 р.	59

3.4. Україна після Богдана Хмельницького. Руїна	60
3.4.1. Початок смуту	60
3.4.2. Поділ українських земель	62
3.4.3. Суспільний устрій	64
Феодали	64
Реєстрове козацтво	64
Селяни-посполиті	64
3.4.4. Державний устрій	64
Гетьман	64
Генеральний уряд	66
Реєстрове військо	66
Церква	67
Органи Росії для управління Україною	67
Збройні сили Росії в Україні	68
Тема 4. Україна у 18 ст.	69-82
4.1. Хронологія основних подій	69
4.2. Загальна характеристика періоду в історії України	70
4.3. Суспільний лад	71
4.3.1. Феодали	71
4.3.2. Духовенство	72
4.3.3. Селяни-посполиті	73
4.3.4. Реєстрове козацтво	73
4.3.5. Запорізьке козацтво	74
4.3.6. Міське населення	74
4.4. Державний устрій	75
4.4.1. Гетьман	75
4.4.2. Запорізька Січ	77
4.4.3. Церква	77
4.4.4. Судочинство	77
4.4.5. Органи Росії для управління Україною	79
4.4.6. Збройні сили України	79
4.4.7. Збройні сили Росії в Україні	81
Тема 5. Україна у 19 ст.	83-102
5.1. Хронологія основних подій	83
5.2. Загальна характеристика періоду в історії України	85
5.2.1. Скасування кріпосного права	85

5.2.2. <i>Господарство</i>	86
5.2.3. <i>Шляхи і транспорт</i>	89
5.3. <i>Суспільний лад</i>	89
5.3.1. <i>Дворянство</i>	89
5.3.2. <i>Духовенство</i>	90
5.3.3. <i>Міське населення («міські обивателі»)</i>	90
5.3.4. <i>Селяни («сільські обивателі»)</i>	91
5.4. <i>Державний устрій</i>	94
5.4.1. <i>Центральні органи влади та управління</i>	94
5.4.2. <i>Місьцеве управління</i>	94
<i>Земська реформа 1864 р.</i>	95
5.4.3. <i>Судочинство</i>	96
<i>Судова реформа 1864 р</i>	96
5.4.4. <i>Збройні сили</i>	96
<i>Військова реформа (1864 - 1874)</i>	97
5.5. <i>Суспільно-політичний лад на західноукраїнських землях</i>	98
5.5.1. <i>Захоплення західноукраїнських земель Австрією</i>	98
5.5.2. <i>Суспільний лад</i>	98
5.5.3. <i>Державний устрій</i>	99
5.5.4. <i>Судочинство</i>	100
Тема 6. Україна у першій половині 20 ст. (1900 - 1921)	103-128
6.1. <i>Хронологія основних подій</i>	103
6.2. <i>Україна напередодні Першої світової війни</i>	104
6.2.1. <i>Загальна характеристика періоду</i>	104
6.2.2. <i>Революція 1905-1907 рр.</i>	105
6.2.3. <i>Українські національні партії</i>	106
6.2.4. <i>Загальноросійські політичні партії</i>	107
6.3. <i>Україна у Першій світовій війні</i>	108
6.3.1. <i>Плани держав Троїстого союзу й Антанти стосовно України</i>	109
6.3.2. <i>Військові дії на території України</i>	109
6.3.3. <i>Війна і політичні партії</i>	111
6.4. <i>Українська революція 1917-1920 рр. Друга Українська держава</i>	112
6.4.1. <i>Українська революція. Створення Української</i>	112

<i>Народної Республіки</i>	
6.4.2. Брестський мирний договір	116
6.4.3. Українська Держава. Гетьманат Павла Скоропадського	117
6.4.4. Директорія Української Народної Республіки	119
Тема 7. Україна у першій половині 20 ст. (1921 - 1945)	129-157
7.1. Хронологія основних подій	129
7.2. Україна у міжвоєнний період (1921 -1939)	130
7.2.1. Встановлення радянської влади в Україні. Формування УСРР	130
7.2.2. Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х років 20ст.	131
7.2.3. Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х років	132
7.2.4. Нова економічна політика	133
7.2.5. Втрата Україною незалежності в процесі утворення Радянського Союзу	134
7.2.6. Індустріалізація	136
7.2.7. Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.	138
7.2.8. Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР	140
7.2.9. Західноукраїнські землі в 20 - 30-х роках	142
7.2.10. Організація українських націоналістів (ОУН)	144
7.2.11. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни	146
7.2.12. Роль «українського питання» в німецько-радянському зближенні. Пакт Молотова-Ріббентропа	147
7.3. Україна в роки Другої світової війни (1939 - 1945)	147
7.3.1. Вхідження західноукраїнських земель до складу СРСР	147
7.3.2. Напад Німеччини на СРСР. Невдачі Червоної армії в боях на території України у 1941 - 1942 рр.	148
7.3.3. Встановлення фашистського окупаційного режиму	150
7.3.4. Радянський партизанський рух на окупованій території України	151
7.3.5. Збройна боротьба формувань ОУН-УПА (1941-1944)	152
7.3.6. Визволення України	154

Тема 8. Україна – від середини 20 ст. до незалежності	158-180
8.1. Хронологія основних подій	158
8.2. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 - середина 50-х рр.)	159
8.2.1. Територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність	159
8.2.2. Особливості процесу відбудови народного господарства	160
8.2.3. Радянізація західних областей України	162
8.2.4. Боротьба ОУН-УПА з радянською репресивною машиною	163
8.3. Україна в умовах десталінізації (1956 -1964)	164
8.3.1. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в УРСР	164
Дисидентський рух	165
8.3.2. Соціально-економічний розвиток України	166
8.4. Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965-1985)	168
8.4.1. Соціально-економічний розвиток УРСР	168
8.4.2. Суспільно-політичне життя: «стабілізація» і закритість	170
8.5. Перебудова в Україні (1985 - 1991)	171
8.5.1. Етапи перебудови та її наслідки для України	171
8.6. Україна незалежна	176
8.6.1. Прийняття Конституції України	177
8.6.2. Президентські вибори 2004 р. і «Помаранчева революція»	178
8.6.3. Євромайдан та «Революція гідності»	179
Питання до підсумкового контрольного заходу з історії України	181-183
Алфавітно-тематичний покажчик	184-190

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ

Гуманітарні знання, набуті студентами вищих навчальних закладів України, сприяють подоланню вузькофахового мислення, формуванню духовно багатих особистостей, які усвідомлюють моральну відповідальність за сучасне і майбутнє своєї Батьківщини. Однією з провідних гуманітарних дисциплін, запропонованих до вивчення у Вінницькому національному аграрному університеті, є курс «Історія України та етнокультурологія».

Зрозуміло, що навчальна дисципліна має бути забезпечена не тільки відповідною програмою¹, а й підручником, бажано кількома. Так вже сталося, що ми разом з Університетом є першими на шляху запровадження цього навчального курсу в його сучасному науково-методичному наповненні. Одразу впадає в око, що окремі розділи дисципліни висвітлюються у різних підручниках та навчальних посібниках, створених в різні часи різними авторами у відповідності до різних навчальних програм, що породжує певні труднощі для студентів-першокурсників у роботі з навчальною інформацією. Враховуючи ці та інші проблеми науково-методичного забезпечення нового навчального предмету, укладач і колектив кафедри історії України та філософії пропонують вам, шановні студенти, перший навчальний посібник з «Історії України та етнокультурології», складений у відповідності до затвердженої у ВНАУ програми дисципліни за єдиною концепцією та методичними принципами.

Виходячи з намірів створення зручних умов користування посібником, необхідний матеріал видається двома окремими частинами: частина I містить науково вивірену інформацію з історії творення державності та суспільства України, а частина II - з етнокультурології України в її історичному аспекті. При цьому нумерація навчальних тем (розділів) видання є наскрізною в обох частинах. Посібник містить багато ілюстрацій.

Невід'ємною складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія України та етнокультурологія» є також методичні вказівки до практичних та семінарських занять, презентації до лекційних занять і самостійної роботи студентів у системі SOCRATES нашого Інтранету, численні відеоматеріали, призначені до використання під час аудиторних зустрічей з вами, студентами.

¹ Історія України та етнокультурологія: Програма навчальної дисципліни / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2015. - 27 с.

ЗМІСТ, ЗАВДАННЯ, МЕТА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «Історія України та етнокультурологія»

- Основу **змісту курсу** становить науково-методичне узагальнення суспільно-політичного, державницького, культурного життя України на всіх етапах її розвитку.
- **Завдання курсу «Історія України та етнокультурологія»:**
 - ✓ використання новітніх здобутків історичної науки у викладанні історії та етнокультурології України;
 - ✓ реалізація у навчальному процесі принципів історизму та наукової об'єктивності в оцінці історичних фактів, явищ і подій;
 - ✓ патріотично-гуманістична спрямованість історичної освіти у фаховій підготовці студентів технічних, технологічних, правничих та економічних спеціальностей.
- **Мета вивчення дисципліни «Історія України та етнокультурологія»:**
 - ✓ формування майбутніх фахівців з вищою освітою як свідомих громадян України;
 - ✓ розвиток свідомого почуття патріотизму та відповідних глибоких морально-етичних переконань в усіх сферах суспільного життя, усвідомлення молоддю власної причетності до багатовікової історії українського народу, його самобутньої культури;
 - ✓ сприяння усвідомленню студентами належності України до світового історико-культурного простору та невідривності від європейської цивілізаційної спільноти;
 - ✓ прищеплення майбутнім фахівцям навичок аналізу історичних джерел і наукової літератури, уміння осмислювати закономірності розвитку українського народу в контексті історії людської цивілізації;
 - ✓ вироблення умінь застосовувати набуті знання у повсякденній та професійній діяльності задля адекватної орієнтації в суспільно-політичному житті, формування зваженої оцінки суспільних подій та явищ.

Тема 1. Доба Київської Русі

Структура розділу

- 1.1. Хронологія основних подій.
- 1.2. Формування східного слов'янства та засад державності.
- 1.3. Суспільний лад Київської Русі.
- 1.4. Державний устрій Київської Русі.
- 1.5. Татарська навала і Галицько-Волинське князівство.

1.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
Початок 5 ст.	Розселення слов'ян на схід, південь та захід Європи.
Кінець 7 ст.	Формування східних, західних та південних етнокультурних угруповань.
7 – 8 ст.	Полянський союз племен у Середньому Придніпров'ї.
882 р.	Виникнення східнослов'янської держави Київська Русь.
882 – 912 рр.	Правління (регентство) «Великого князя руського» Олега: - об'єднав Північну Русь з Південною на чолі з династією Рюриковичів; - зміцнив військову могутність держави; - здійснював збирання і консолідацію східнослов'янських земель навколо Києва.
912 – 945 рр.	Правління Великого князя київського Ігоря Рюриковича: - продовжував політику Олега щодо збирання земель; - активізував південний напрямок зовнішньої політики Русі.
945 – 964 рр.	Правління (регентство) Великої княгині київської Ольги: - здійснила першу державну реформу на Русі – чітко визначила оподатковувані території і встановила у них осередки центральної влади; - 957 р. з дипломатичною місією відвідала Константинополь та уклала міждержавну угоду. Достеменно прийняла християнство; - 959 р. встановила дипломатичні відносини з королем германським Оттоном I (з 962 р. перший імператор Священної Римської імперії германської нації).
964 – 972 рр.	Правління Великого князя київського Святослава Ігоровича: - здійснив першу реформу системи управління державою, призначивши своїх синів намісниками в Києві, Овручі та Новгороді (969 р.); - очолив язичницьку реакцію проти християн у Києві; - в результаті Волзьких походів (964-968 рр.) зруйнував Волзьку Болгарію та Хазарію, що відкрило шлях кочівникам на схід Європи; - в результаті Балканських походів (968, 969-971 рр.) підірвав військовий та дипломатичний авторитет Русі.
980 – 1015 рр.	Правління Великого князя київського Володимира Святославича: - завершив батькову адміністративну реформу, замінивши місцевих князів на своїх синів-посадників в усіх землях Київської держави; - провів судову реформу, запровадивши зведення норм звичаєвого права у формі «Уставу земляного»; - провів релігійну реформу, запровадивши у 988-989 рр. християнство в якості державної релігії на Русі;

	<ul style="list-style-type: none"> - перейшов від політики зовнішньої військової експансії до оборони рубежів держави; - підтримував дипломатичні відносини з Візантією, Чехією, Угорщиною, Німеччиною, Римом, започаткував «шлюбну дипломатію» руських князів.
1019 – 1054 рр.	Правління Великого князя київського Ярослава Володимировича: <ul style="list-style-type: none"> - остаточно ліквідував місцевий сепаратизм, ставши з 1036 р. одноосібним правителем Русі; - створив перше зведення законів під назвою «Руська правда»; - сприяв укріпленню позицій християнства та християнської європейської культури на Русі, намагаючись послабити залежність від Візантії; - поглиблював відносини з Візантією та Німеччиною, продовжував «шлюбну дипломатію» свого батька.
1026 – 1223 рр.	Найважливіші князівські з'їзди – «снеми»:
1026/1027 рр.	Городецький. Розподіл Давньоруської держави по Дніпру між Ярославом та Мстиславом Володимировичами;
1072 р.	Вишгородський. Перенесення мощів Бориса та Гліба, затвердження «Правди Ярославичів»;
1097 р.	Любецький. Проголошення запровадження спадкового володіння землями і князівствами;
1100 р.	Уветицький. Припинення міжусобиць;
1101 р.	Золотівський. Узгодження дій проти половців;
1103 р.	Долбський. Узгодження дій проти половців;
1223 р.	Київський. Узгодження дій на допомогу половцям проти татаро-монголів.
1113 – 1125 рр.	Правління Великого князя київського Володимира Мономаха: <ul style="list-style-type: none"> - тимчасове відновлення централізованої держави; - замирення половецького степу.
1170 – 1205 рр.	Правління галицько-волинського князя Романа Мстиславовича: <ul style="list-style-type: none"> - об'єднав Волинське і Галицьке князівства, заклав основи майбутньої Галицько-Волинської держави.
1223 р.	Битва на Калці. Нищівна поразка руських князів і половців від монголо-татар.
1237 – 1238 рр.	Батиїв погром Північно-Східної Русі.
1239 р.	Підпорядкування Києва Галицько-Волинському князю Данилу Романовичу.
1240 р.	Батиїв погром Києва.
1219 – 1264 рр.	Князювання Данила Романовича Галицького: <ul style="list-style-type: none"> - подолав внутрішні проблеми своєї держави, що на початок 40-х рр. 13 ст. об'єднувала усю Південно-Західну Русь; - збройними та дипломатичними засобами відсунув зазіхання західних сусідів; - дипломатичними засобами створив прийнятні умови для розвитку Галицько-Волинської Русі за настання ординського панування.
1349	Король польський Казимир III захопив Галичину і більшу частину Волині. Втрата Галицько-Волинською державою незалежності.
1352	Поділ теренів Галицько-Волинської держави між Литвою і Польщею. Завершення давньоруської доби в історії України.

1.2. Формування східного слов'янства та засад державності.

Слов'яни - одне з найбільших угруповань індоєвропейського населення, що сформувалося в середині 1 тис. н. е. У ті часи у слов'ян на зміну родовій общині прийшла територіальна сільська община. Слов'янські племена почали об'єднуватися у союзи племен. Вожді племен та союзів накопичували багатства завдяки війнам, контрибуціям, привласненню частини данини від переможених. Посилилась їхня військова й політична влада, що прискорило майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, процес формування у ньому класових відносин.

1.2.1. • Передумови становлення давньоруської державності. Поява у слов'ян союзів племен свідчила про становлення перехідної форми управління суспільством в період між докласовою і класовою формаціями, коли використовувалися деякі старі родові форми регулювання соціальними процесами, але вже в інтересах панівного класу, що зароджувався. Таку форму управління суспільством називають «**військова демократія**». Військова демократія поєднувала у собі риси, притаманні громадському самоврядуванню, а також елементи державного ладу.

У другій половині 1 тис. н.е. східнослов'янські племена заселяли велику територію, на якій сформувалася давньоруська людність. **Приблизне розміщення східних слов'ян на Східноєвропейській рівнині яскраво зобразив давньоруський літописець кінця 11 - початку 12 ст. Нестор у «Повісті врем'яних літ».** На Правобережжі середньої течії Дніпра жили **поляни** з центром у Києві; на північ і захід від полян, між ріками Россю і Прип'яттю - **древляни** з центром у Іскоростені; на північ від полян і древлян, на Лівобережжі Прип'яті - **дреговичі**; на захід від полян, за верхньою течією Південного Бугу - **бужани** й **волиняни**; південніше полян, у Південному Подніпров'ї - **уличі**, а ще далі на південний захід, у басейні Дністра - **тиверці**; у Закарпатті - **білі хорвати**; на лівому березі Дніпра, в басейні рік

Сули, Сейму, Десни, сягаючи на сході Сіверського Дінця, - **сіверяни**; на північ від сіверян, між верхньою течією Дніпра і Сожа - **радимичі**; на північ від радимичів, у верхів'ях Волги, Дніпра й Двіни - **кривичі** з центром у Смоленську; в басейні Західної Двіни, по річці Полоті - **полочани**; у районі озера Ільмень - **словени**; нарешті, на крайньому сході регіону розміщення східних слов'ян жили **в'ятичі**, які займали басейн верхньої і середньої течії Оки й Москви ріки.

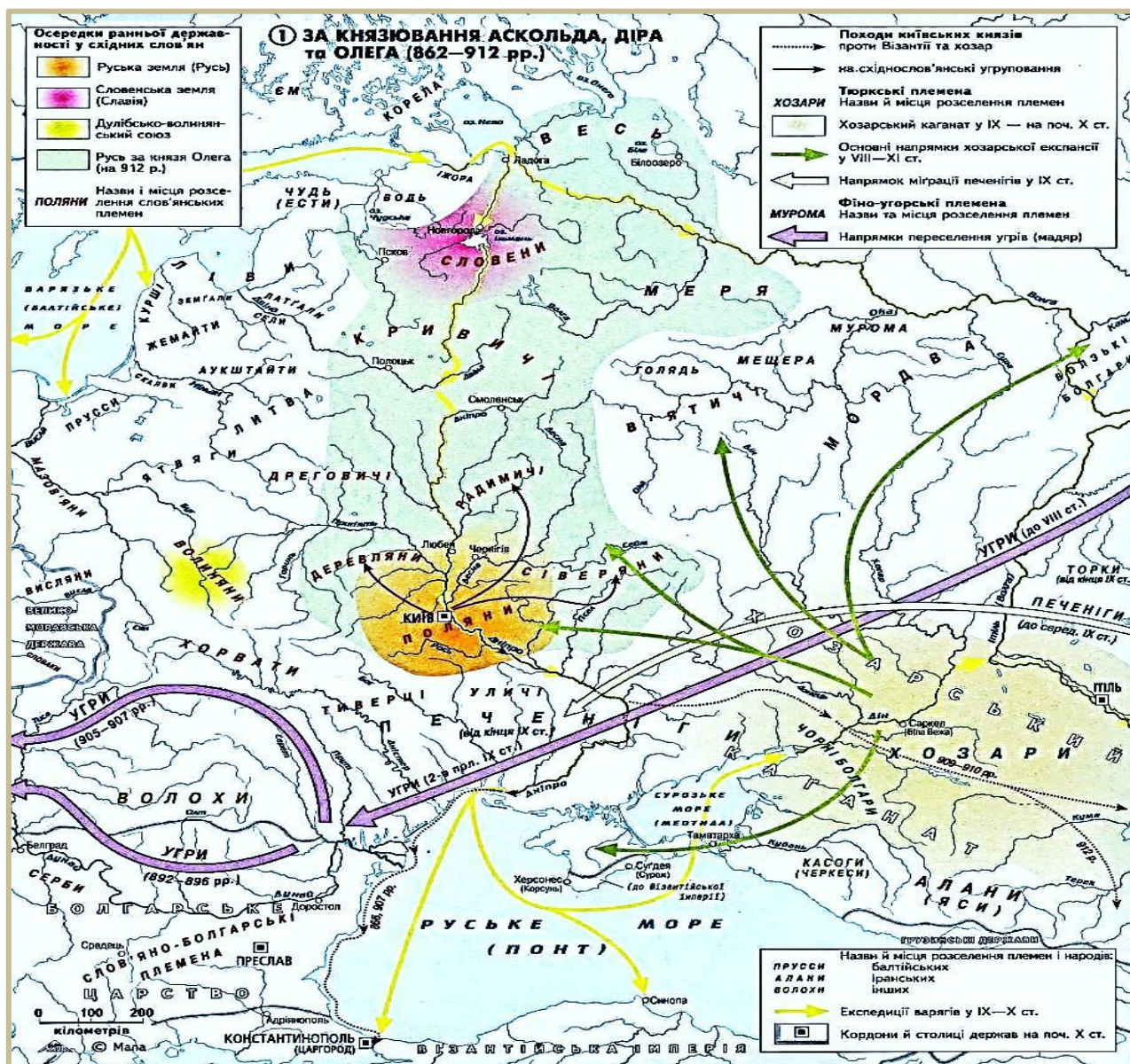
Основу господарства східних слов'ян становило орне землеробство, приселищне скотарство, різноманітні промисли. Дедалі більше розвивались ремесла. Розвиток ремісництва був однією з передумов виникнення і зростання міст наприкінці 6-8 ст. Результатом відокремлення ремісництва від землеробства стало зародження товарного виробництва. У 7-8 ст. починають інтенсивно розвиватися зовнішні економічні зв'язки східних слов'ян. Волзький і Дніпровський шляхи набули загальноєвропейського значення, поєднуючи країни Причорномор'я і Сходу з Прибалтикою. Економічний прогрес у східних слов'ян був рушійною силою їхнього суспільного розвитку. За умови існування індивідуальних господарств додатковий продукт, що отримувався у них і досягав значних розмірів, ставав власністю виробника і міг бути джерелом збагачення. Так виникла спочатку майнова, а потім і соціальна нерівність. Місцем проживання феодалізуючої знаті вже у 8-9 ст. були укріплені «гради».

Загальнослов'янський процес наростання передумов державності чітко виявився у 7-8 ст. Формування державності у східних слов'ян відбувалося у напрямку просування від союзів племен до ранньофеодальних князівств та інших вищих рівнів політичних об'єднань і завершилося утворенням Давньоруської держави. Верховенство князів набувало характеру здійснення владних функцій. Близьке оточення князя перетворювалося в його радників і намісників, дружина - у постійну військову силу.

1.2.2. • У процесі формування давньоруської державності простежуються три етапи:

- ✓ Утворення первісного ядра давньоруської державності - «Руської землі».
- ✓ Формування південного й північного ранньодержавних утворень.
- ✓ Об'єднання цих утворень у Давньоруську державу з центром у Києві.

Розглянемо їх детальніше. Так, у 8 ст. в умовах боротьби з кочівниками у Середньому Придніпров'ї декілька союзів племен, або князівств, об'єдналися в «союз союзів» під назвою «Русь», столицею якого став полянський Київ. На рубежі 8-9 ст. «Русь» переросла у більше об'єднання під назвою «Руська земля», до якого увійшли поляни, древліани, полочани, дреговичі, сіверяни. Ця рання держава охоплювала територію близько 120 тис. кв. км і простягалась на 700 км на північ до Західної Двіни. У 9 ст. посилилася дипломатична й воєнна активність східних слов'ян. На початку цього століття вони здійснили похід на Сурож у Криму, у 813 р. - на острів Егіну в Егейському архіпелазі; у 839 р. посольство русів відвідало візантійського імператора у Константинополі й гер-

Давньоруські землі за князювання Аскольда, Діра та Олега (862 - 912)

манського імператора в Інгельгеймі. У 860 р. руси з'явилися під стінами Константинополя.

Поряд з утворенням держави «Руська земля» через об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами відбувалося об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами.

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці 9 ст. утворенням великої, відносно єдиної Давньоруської держави - Київської Русі. Під владою Києва об'єдналися два провідні слов'янські політичні центри - Київський і Новгородський. Ця подія, яку літопис відносить до 882 р., традиційно вважається датою утворення Давньоруської держави. Першим

князем об'єднаної Давньоруської держави став Олег. За Олега (882-912) були приєднані деревляни, сіверяни, радимичі. Водночас ліквідовувалася залежність радимичів від хазар. За князя Ігоря (912-945) до Давньоруської держави були приєднані уличі й тиверці, і знову ж деревляни, які відокремилися від Києва після смерті Олега. Князі Святослав (965-972) і Володимир (978-1015) здійснювали походи у землі в'ятичів. У 10 ст. Давньоруська держава простягалася вже від південних берегів Ладозького й Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході та південному заході - до Карпат, Пруту й пониззя Дунаю. У межах Давньоруської держави, крім слов'ян, проживало більше 20-ти неслов'янських народів Прибалтики, Півночі, Поволжя, Північного Кавказу і Причорномор'я.

1.2.3. • У своєму розвитку Давньоруська держава пройшла два основні етапи.

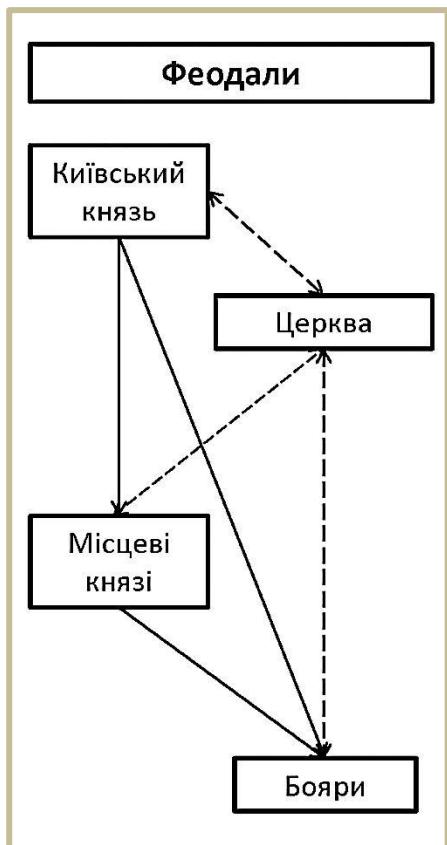
- ✓ **Перший** охоплює кінець 9 і першу половину 11 ст. Тоді в основному завершувався процес політичного об'єднання Русі, встановлювалися державні кордони, відбувалося утворення та вдосконалення апарату влади. Наприкінці 10 - у першій половині 11 ст. Київська Русь увійшла у період розквіту.
- ✓ **Другий** етап – це час всебічного розквіту, що співпадав з наростанням політичної феодалльної подрібненості (друга половина 11 – 13 ст.). Київська Русь вступила у нову стадію історичного розвитку. На зміну ранньофеодальній монархії у другій третині 12 ст. прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. Залишаючись відносно єдиним державним явищем, Київська Русь перетворилася на федерацію півтора десятка певною мірою відособлених феодалльних земель-князівств на чолі з Києвом. Тоді у південно-західній частині Русі на українських землях існували Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. **До цього етапу відноситься початок кристалізації культурних особливостей українського, російського, білоруського етносів, зародження їх окремої державності.**

1.3. Суспільний лад Київської Русі.

Поряд із класовим поділом суспільства на Русі відбувався процес формування станового ладу, тобто юридичного оформлення замкнених соціальних груп. Крім феодалів, існували вільні селяни-общинники, феодалнозалежне населення, раби, вільне міське населення.

1.3.1. • Феодали. Виникнення і розвиток феодалізму виявляється насамперед у формуванні та зростанні феодалльного землеволодіння. У 9-10 ст. формується панівний клас феодалів, до якого входили київські князі, місцеві князі, бояри. Князівський *домен* являв собою маєток, що належав не державі, а самому князеві як феодалу. Поряд із великокнязівським доменом і володіннями місцевих князів з'являється боярське землеволодіння. Із уведенням християнства на Русі великим феодалом стала церква. Відбувався процес формування духовенства, верхівку якого становили митрополит, єпископи та ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монашеське) і біле (мирське). Поступово

поширювалась практика дарування землі монастирям і церквам, що перетворювало їх на великих землевласників. Наприкінці 11 ст. виникло церковне землеволодіння. У Київській Русі феодальне землеволодіння охоронялося законодавством. Феодали були пов'язані між собою системою васальних відносин, заснованих на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Великий князь

спирався на менших князів і бояр, а вони шукали у нього захисту під час воєнних сутичок. За феодалами закріплювалися особливі привілеї, зафіксовані у правових пам'ятках, передусім у Руській Правді. Честь і гідність членів сімей феодалів захищалися церковним статутом Великого князя Ярослава Мудрого.

1.3.2. • Вільні общинники. Основну масу сільського й міського населення становили «люди». У «Короткій Правді» під цим терміном значилися переважно селяни-общинники. Вільні селяни-общинники зазнавали державного гноблення, сплачуючи данину, що була основною формою експлуатації. Спочатку данина сплачувалася з «димусу» (господарства), потім із земельного наділу, кількості працездатних чоловіків тощо. В пізніших актах слово «люди», як правило, супроводжувалося вказівкою на їхню залежність від тих чи інших феодалів («люди» великого князя, монастирські, боярські тощо).

1.3.3. • Смерди. Як свідчать давньоруські джерела, смерди в 11-12 ст. становили значну частину напівселянського феодальнозалежного населення. За своїм місцем у суспільстві вони займали проміжну позицію між нижчим розрядом вільних князівських служників і «людьми» селянської общини. За право самостійного володіння господарством смерди сплачували князеві данину. Розвиток феодалізму вів до зменшення ролі смердів у давньоруському суспільстві.

1.3.4. • Закупи. Для позначення феодальнозалежного населення у Київській Русі поширеним був термін «закуп» - людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві позикодавця повернути одержану від нього «купу». Феодал наділяв закупа земельною ділянкою, а також сільськогосподарським знаряддям і робочою худобою. У закупу могло бути і своє господарство, власний кінь. Закуп був істотно обмеженим у правах, зокрема у праві залишення пана.

1.3.5. • Ізгой. Ізгой - це людина «зжита», вибита зі звичної колії, позбавлена свого попереднього стану. Ізгой були двох видів - вільні й залежні. Значний контингент феодальнозалежних ізгоїв формувався за рахунок холопів, які викупилися на волю. Останні, як правило, не поривали зв'язків із паном і

залишалися під його владою. Однак траплялися випадки, коли холоп, який звільнився, йшов від свого пана. Такі ізгої-вільновідпущеники звичайно потрапляли під патронат церкви.

1.3.6. • Челядь і холопи. У Київській Русі до складу невільного населення входили й раби. У 10 - 12 ст. для позначення рабів-полонених вживалися терміни «челядь», «холоп». **Челядин** - це раб, який перебуває під владою свого пана, тобто зовсім безправна істота. **Холоп** інколи був наділений деякими правами. Руська Правда називає і такі джерела холопства, як самопродавання, одруження на рабі «без ряду», вступ «без ряду» на посаду тіуна або ключника. У холопа автоматично перетворювався також закуп, який утікав або завинився. Холопи використовувалися переважно у домашньому господарстві феодалів, а посаджені на землю вони перетворювалися на феодалнозалежних селян.

1.3.7. • Міське населення. Соціальний склад міського населення Київської Русі був вельми різноманітним. Міське населення поділялося на дві основні групи: міську аристократію та міські низи. До *міської аристократії* належали князі, бояри, вище духовенство, купці. Руська Правда з повагою називала «градинів», «купчин» та лихварів. Купці, які займалися зовнішньою торгівлею, іменувалися «гостями». *Міські низи* (ремісники, дрібні торговці, рядове духовенство) становили найчисленнішу категорію міського населення. Основна частина населення міст Русі була особисто незалежною і мала у власності нерухоме майно - «двори». Власниками «дворів» були князі, бояри, князівські управителі, а також ремісники, купці, представники церкви. Частина ремісників залежала від своїх хазяїв - бояр, купців тощо. Вільні ремісники й дрібні торговці у містах оподатковувалися.

1.4. Державний устрій Київської Русі.

Давньоруська держава формувалася як ранньофеодальна монархія. Спочатку це була відносно єдина держава. Її очолював Великий київський князь, якому були підпорядковані місцеві правителі - його васали. Сформувалася й система посадицтва. Діяльність великого князя спрямовувалася радою (дума) з верхівки феодалів. Пізніше скликалися феодальні з'їзди - «снєми».

1.4.1. • Великий київський князь спочатку відав головним чином Київською землею, тобто територією полян. Іншими територіями племен управляли князі племен або князі-намісники. Вони сплачували київському урядові данину і залучалися як союзники для участі у зовнішньополітичних акціях Русі. Київська держава являла собою своєрідну асоціацію «світлих» і «великих» князів, котрі були «під рукою» Великого князя київського. Завойовуючи і приєднуючи до Києва нові землі, великі князі залишали у центрах племен свої збройні заго-ни. Роздавання міст київським «мужам» в управління простежується у джерелах з другої половини 9 ст., у тому числі в «Повісті врем'яних літ». Поступово тисяцькі, соцькі й десяцькі наділялися адміністративними функціями. З кінця 10 ст. відбулися зміни в організації влади Великого князя. Обсяг його військо-

во-організаторської діяльності у зв'язку з ускладненням структури війська Київської держави значно зростає. Великі князі не тільки «рядили» (управляли), а й багато уваги приділяли розгляду судових справ. У 11-12 ст. особливо важливою стає законодавча функція Великих князів. Чіткіше, ніж раніше, виявляється

релігійна функція великого князя (після запровадження християнства).

Управляти київським князям допомагали призначені ними посадники, волостелі, тіуни та інші численні представники адміністрації. **Посадники** призначалися у важливі центри Давньоруської держави і були повноправними представниками великокнязівської влади на місцях. Вони судили, збирали данину й різні мита. Засновувалися і спеціальні пункти збирання данини - погости. Посадники водночас керували військовими силами міста, в їхньому віданні була й прилегла сільська територія. Посадники й **волостелі** (управителі сільськими волостями) мали найближчих помічників - **тіунів**, а також помічників зі спеціальних справ - мечників, мостників, вірників тощо.

1.4.2. • Князівська рада у Київській Русі не мала чіткої організаційної структури. Однак її діяльність була досить стабільною. Рада обговорювала переважно питання війни і миру, порядок зайняття престолів, законодавства.

1.4.3. • Місцеві князі. У Київській Русі на місцях спочатку владарювали князівські династії племен. Вони, визнаючи силу київського князя, були у нього

«в послушании» («сущие под рукою»), виводили на його заклик війська, передавали йому частину данини, яку збирали з підвладної території. На місцях вони інколи забезпечували розташування також і військових сил самого київського князя. За свою «службу» місцеві князі користувалися заступництвом Великого князя, залишали собі частину данини, яку збирали. У разі порушення вірності київському князеві, васал втрачав свої володіння, проте здійснити це можна було тільки шляхом війни проти непокірного.

Початок практиці «садити» своїх синів у великих містах - центрах давньоруських земель (князівств), поклав київський князь Святослав Ігорович. У 970 р. Святослав «сажає» свого сина Олега в «деревех». Володимир «посадив» своїх синів у Новгороді, Полоцьку, Турові, Муромі, Пскові, Смоленську, Іскоростені, Володимирі, Тмутаракані. У деяких менш важливих містах правили посадники, намісники й тисяцькі князя Володимира з найближчого його оточення. **Реформа Володимира ліквідувала владу місцевих князів племен, пов'язаних походженням та інтересами зі своїми землями і далекими від інтересів Києва. Вона скасувала автономію самих земель.** Сюзеренітет у Київській Русі позначався терміном «старійшинство» і мав велике значення в системі феодалної ієрархії. Старійшинство політичне було пов'язане зі старійшинством генеалогічним. Досить часто «старійшим» ставав не старший за віком, а той, кого таким «нарікли», тобто офіційно назвали інші князі.

Структура державного апарату в князівствах 12 - першої половини 13 ст. зберігала наступність щодо Давньоруської держави першого періоду її розвитку. Тому основні державні інститути продовжували розвиватися і в нових умовах. Однією з важливих відмінностей було те, що відтепер на чолі кожного князівства стояв старший князь, котрий нерідко титулувався «великим», подібно до київського князя. Великий київський князь за традицією ще вважався «старійшим» серед інших князів, однак колишньої влади він вже не мав. Титул «великий князь» набули князі володимиро-суздальський, чернігівський, галицько-волинський, полоцький, а пізніше й князі деяких інших князівств. У васальній залежності від місцевого великого князя, який князував у політичному центрі землі - найбільшому місті, перебували менші князі, котрі володіли центрами дрібніших князівств або князівських волостей. Подекуди між князями та боярством, котре прагнуло до посилення своєї влади, точилася запекла боротьба. Перебіг цієї боротьби безпосередньо впливав на становище князівської влади, а відтак і на форму правління. У Новгородській землі, наприклад, боярство виявилось настільки могутнім, що повністю підкорило своїй волі князівську владу, закріпивши за Новгородом статус своерідної «феодалної республіки», в якій влада належала великим боярам-землевласникам. У Галицько-Волинській землі внаслідок боротьби між князями і боярством, яка була тут особливо тривалою і напруженою, перші домоглися значних успіхів.

1.4.4. • Феодалні з'їзди. Послаблення влади Великого київського князя і посилення влади феодалів-землевласників зумовили скликання з'їздів - «сне-

мів» - вищих органів феодальної влади. На феодальні з'їзди, що скликалися Великим князем, збиралися місцеві князі, їхні союзники («брати»), васали («сини») і бояри, інколи - церковна знать. На з'їздах розглядали питання нового законодавства, розподіляли лени, вирішували питання війни і миру, планували заходи щодо охорони торговельних шляхів. Так, снем 1072 р., який зібрався у Вишгороді, ухвалив Правду Ярославичів. Снем 1097 р. у Любечі, вирішуючи питання «устроєния мира», визнав незалежність окремих князів («каждо да держит вотчину свою»). На снемі 1100 р. в Уветичах ішлося про розподіл ленів. Питання миру і війни з половцями вирішували на снемі на р. Золотче в 1101 р. і на Долобському снемі в 1103 р. Великий князівський з'їзд був скликаний у Києві в 1223 р. Тоді князі зібралися, щоб досягти згоди щодо половців, котрі зазнали нападу монголо-татар і звернулися до князів Русі за допомогою.

1.4.5. • Віче. У Давньоруській державі продовжували функціонувати народні збори - віче, які діяли ще до її утворення. Із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилося у збори городян, в яких брали участь вільні мешканці міста. Перша згадка у літописі про віче у Києві датується 1068 р., а остання - 1202 р. Однією з важливих функцій віча було комплектування народних ополчень і вибори його ватажків. Віче скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, інколи на знак протесту проти політики князя. Виконавчим органом віча була рада.

1.4.6. • Вєрв. Органом місцевого селянського самоврядування була вєрв - сільська територіальна община. Вона була колективним власником неподільних земель, здійснювала реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах з державним апаратом, феодалами й сусідніми общинами. Члени вєрві, пов'язані поміж собою системою кругової поруки, мали перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та інші зобов'язання. Територія вєрві була досить великою. Вона охоплювала кілька населених пунктів, розташованих недалеко один від одного.

1.4.7. • Збройні сили склалися з великокнязівської дружини, дружин місцевих князів та інших феодалів; народного ополчення; найманих загонів.

Дружина була ядром війська. У перший період існування Київської Русі дружинний лад характеризувався тим, що дружинники постійно перебували поруч із князем, жили при його дворі, поділяли його інтереси, в усьому допомагали йому. Князі забезпечували дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю. Вони вважали дружинників своїми радниками. Літопис розповідає, що Володимир Святославич, «любя дружину», з нею постійно думав «о строе земелнем и о уставе земелнем». Основний контингент дружини становила родова знать, але усякий, кого князь вважав цінним у ратній справі й пораді, міг бути включеним до складу дружини. З кола старшої дружини виходили найважливіші представники князівської адміністрації - посадники, тисяцькі та ін. **Представники верхівки старшої дружини з часом стали називатися боярами.** З поглибленням феодальних відносин вони осідали на землях, відри-

валися від князівського двору, перетворювалися на великих землевласників, створювали свої дружини. Молодші дружинники («отроки», «пасинки», «дитячі») постійно перебували при дворі князя, зближуючись зі слугами. З молодшої дружини виходили охоронці князя, а також призначалися нижчі посадові особи. На випадок значних воєнних дій скликалося численніше, ніж дружина, військо - **«рать»** (народне ополчення). По закінченні воєнних дій рать розпускалася.

1.4.8. • Церква. З метою зміцнення держави князь Володимир Святославич запровадив християнство (близько 988 р.). Уведення християнства на Русі сприяло виникненню в країні могутньої і розгалуженої церковної організації. На чолі давньоруської православної церкви стояв митрополит. У його підпорядкуванні були єпископи, які очолювали єпархії - своєрідні церковно-адміністративні округи, що територіально охоплювали найбільші князівства Русі. Досить швидко давньоруська православна церква також стала великим феодалом. Під патронатом церкви опинилася значна кількість людей, що врешті-решт призвело до встановлення їх феодальної залежності. На користь церкви ще за князя Володимира Святославича була встановлена «десятина» - десята частина з доходів князя. Великі прибутки церковники одержували також від монастирських вотчин. Важливими були церковні права, що надавалися церкві князівською владою. Єпископам доручався нагляд за точністю торговельних мір і вагів - контроль, який став джерелом значних доходів церкви.

1.4.9. • Судочинство. У Київській Русі суд не був відділений від адміністрації. У ролі судді передусім виступав князь. До компетенції лише **князівського суду** належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники феодальної знаті. Судові функції, окрім князя, здійснювали також представники місцевої адміністрації - посадники, волостелі, їхніми помічниками були тіуни, вірники та ін. У Київській Русі активно відбувалося становлення **вотчинного суду**. Це був суд землевласників над феодальнозалежним населенням, який здійснювався на основі імунітетних жалувань. Існував у Київській Русі і так званий **общинний суд**. Запровадження християнства в Київській Русі та зростаючий вплив церкви на віруючих визначили виникнення **церковного суду**. Судові функції здійснювали єпископи, архієпископи і митрополит. Під час вирішення справ, які стосувалися чернецтва й населення, залежного від монастирів, у ролі судової інстанції виступав архімандрит. Згідно з церковними статутами князів Володимира і Ярослава, церкві були підсудними справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків. Церковний суд розглядав також справи про святотатство, чаклунство і знахарство, про здійснення язичницького культу.

1.5. Татарська навала та Галицько-волинське князівство.

1.5.1. • Татарська навала. Завоювання земель Русі ордами Батия і встановлення іґа іноземних загарбників не могло не впливати на державний лад цих земель. Ординські правителі зберегли в князівствах місцеву адміністрацію, вій-

сько. Проте відтепер князі повинні були визнавати хана Золотої Орди своїм вищим сюзереном, вважати за «отця» (батька) і приймати з боку хана звернення до себе «діти наше». Князі зобов'язувалися на вимогу хана постачати йому військові сили. Одним із наслідків установа Золотоординського іґа була зміна порядку приходу до влади. Князь, який претендував на займання значного князівського столу, мусив підтвердити це право отриманням від хана Золотої Орди або його представника особливого символу, так званого ярлика (грамоти), який потрібно було викупити та вислужити. З 1242 р. князі почали їздити за цим ярликом у ставку Орди - Сарай. Отримання його пов'язувалося з великими труднощами, які штучно посилювались ординськими правителями, котрі вимагали величезних подарунків. Князі, що прибували до ставки в Орді, змушені були дотримуватися принизливого етикету, язичницького ритуалу, оскільки відмова призводила до неминучої смерті.

З іншого боку, на підвладній собі території князі зберігали усі свої повноваження. Вони відносно самостійно правили своєю землею. Водночас князі перебували під постійним наглядом представників золотоординських ханів на землях Русі - баскаків. Система баскацтва була запроваджена в Північно-Східній та Південно-Західній Русі у 1257 р. і скасована в середині 14 століття.

1.5.2. • Галицько-Волинське князівство. З великих князівств, які в цей час існували на території України, вирізнялося **Галицько-Волинське**, створене в 1199 р. Романом Мстиславичем. Пріснувало воно до 1340 р. Державний лад Галицько-

ко-Волинської землі хоча і відзначався своєрідністю, зумовленою особливостями її соціально-економічного й політичного розвитку, все ж у головному був

подібний до державного ладу інших князівств і земель Південно-Західної Русі. *Галицько-Волинська земля, навіть перебуваючи в залежності від Золотої Орди, значною мірою зберігала риси державного та правового устрою, притаманні Давньоруській державі.*

Главою тут був **великий князь**. Йому належала верховна влада: він міг приймати законодавчі акти, здійснювати поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства. Князі Галицько-Волинської землі мали судові повноваження. Вони також очолювали військову організацію князівств. Князю належало право збирання податків, карбування монети і розпорядження скарбницею, визначення розміру і порядку стягнення митних зборів. Прерогативою великокнязівської влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами. Великі князі прагнули мати свій вплив і на церковну організацію, використовувати її у своїх інтересах. За згодою великого князя призначалися єпископи, і тільки після цього вони освячувалися в сан київським митрополитом. Це, безумовно, також возвеличувало владу князя. Для підтримки авторитету галицьких князів використовувалися титули «руських королів», «принцепсів», «князів Руської землі». Поширювалися такі атрибути влади, як корона, герб, знамено, печатка. Так, сподіваючись створити за допомогою папи римського антиординську коаліцію в європейському масштабі, князь Данило Романович погодився в 1253 р. прийняти запропоновану йому Інокентієм IV королівський сан і корону. Про можливу наявність королівського титулу у князя Юрія свідчить його зображення на печатці з короною на голові і скіпетром у руці, супроводжене написом: «Король Русі і князь Володимирії».

Однак зосередити всю державну владу у своїх руках великим князям Галицько-Волинської землі так і не вдалося. Цьому перешкоджало згуртоване й сильне **боярство**, особливо галицьке. Князь був змушений допустити його до безпосереднього управління Галицько-Волинською землею. Хоча князь тут в окремі періоди вважався «самодержцем», тобто необмеженим правителем, фактично він залежав від боярства, яке всіма силами прагнуло обмежити його владу, використовуючи князя водночас як знаряддя для охорони власних інтересів. У якості постійного державного інституту боярська рада діяла в Галицько-Волинській землі вже в першій половині 14 ст. До її складу входили знатні та заможні бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воеводи та намісники. Боярська рада скликала з ініціативи самого боярства, але інколи і за бажанням князя. У період князювання Юрія II боярська олігархія настільки посилилась, що найважливіші документи підписувалися князем тільки спільно з боярами. Це дає підставу вважати, що в Галицько-Волинській Русі існувала така форма правління, як феодальна монархія з сильними олігархічними тенденціями місцевого боярства.

У Галицько-Волинській землі існувала досить розгалужена система **місцевого управління**. Містами управляли тисяцькі й посадники, котрих призначав князь. У їхній особі була поєднана адміністративна, військова та судова влади.

Вони також володіли правами збирання з населення данини та різного мита - важливої частини князівських доходів. Округами-воєводствами керували воєводи, які мали не тільки військово-адміністративні, а й судові повноваження. Територія Галицько-Волинської землі поділялася і на волості, якими управляли призначені князем волостелі. Останні в межах своєї компетенції наділялися адміністративними, військовими та судовими повноваженнями.

Тисяцькі, посадники, воєводи, волостелі мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал, на який вони спиралися під час виконання обов'язків з управління підвладною територією. Місцеве управління будувалося на системі «кормління» - утримання адміністрації коштом населення. Для ведення судових розглядів у незначних справах, виконання деяких карно-наглядних функцій у межах сільської общини обиралися старости. Вони підкорялися місцевій князівській адміністрації, найвищі посади у якій обіймали здебільшого бояри.

Важливою ланкою у державній структурі Галицько-Волинської землі було **військо**. Піклуючись про посилення боєздатності збройних сил і прагнучи послабити власну залежність від великих феодалів, Данило Галицький у середині 40-х років 13 ст. сформував регулярну піхоту і переозброїв важку кінноту.

У судовій системі Галицько-Волинської землі **суд** не був відокремлений від князівської адміністрації. Існував і церковний суд. Сфера юрисдикції цього суду визначалася передусім церковними статутами князів Володимира та Ярослава і була значною. До відання церковного суду належали питання, пов'язані з майновими та шлюбно-сімейними відносинами.

Галицько-Волинська держава мала велике значення для всієї України. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури належала до передових країн середньовічної Європи.

Література

- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття: Навч. посіб. - Львів: "Магнолія 2006", 2010. — 573 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 - 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. - Черкаси: ЧДТУ, 2016. - 644 с.
- Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. - Київ: Наукова думка, 1984. - 176 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Толочко П.П. Київська Русь. - Київ: Наукова думка, 1996. - 366с.

Тема 2. Польсько-Литовська доба в історії України (друга половина 14 – середина 17 ст.)

Структура розділу

- 2.1. Хронологія основних подій.
- 2.2. Іноземна колонізація українських земель.
- 2.3. Суспільний лад.
- 2.4. Державний устрій.

2.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
1350-1352	Боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинь.
1362	Перемога литовського війська над золотоординськими загонами. Остаточне включення до Литовської держави Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.
1385	Кревська унія: - початок об'єднання Польської та Литовської держав на умовах персональної унії між правителями (шлюб великого князя Литовського Ягайла та королеви польської Ядвіги).
1387	Остаточне приєднання Галичини до Польщі.
1413	Городельська унія: - часткове відновлення державного суверенітету Литви на чолі з Вітовтом; - початок уніфікації системи державного управління в Литві та Польщі; - зрівняння у правах литовської і польської католицької шляхти.
1452	Волинське князівство перетворено на литовську провінцію.
1471	Київське князівство перетворено на воєводство.
1529, 1566, 1588	Литовські Статути.
1564-1566	Віленський сейм – реорганізація системи місцевого управління в Литві та Україні за польським зразком (воєводства і повіти).
1557	«Устава на волоки» - аграрна реформа з переходом на єдину систему організації фільваркового господарства в Польсько-Литовській державі. Прикріплення селян до землі.
1569	Люблінська унія: - об'єднання Польщі і Литви на федеративних основах; - приєднання до Польщі Волині, Київщини та Поділля; - поширення на українську шляхту і православне духовенство всіх станових прав і привілеїв польської шляхти; - поширення фільваркової системи господарювання на литовські та українські землі. Покріпачення значної частини селян.
1572	«Генрікові артикули» - проголошення Речі Посполитої дворянською республікою з виборним королем.

1596	Берестейська церковна унія:
	- утворилась Українська греко-католицька церква. Розпочалася тривала боротьба між православними і греко-католиками – «Русі з Руссю»; - в українському суспільстві загострилося протистояння на ґрунті віросповідання. Захист православ'я став основним гаслом українців у національно-визвольній боротьбі кінця 16 – першої половини 17 ст.
	Становлення та рання історія українського козацтва:
Між 1552-1556	Заснування Дмитром Вишневецьким замку на о. Мала Хортиця. Перша Запорізька Січ.
1572-1578, 1590	Заснування українського реєстрового козацтва та оформлення його правового статусу.
1625	Заснування 6 козацьких реєстрових полків (Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський).
1638	«Ординація війська Запорізького, яке перебуває на службі Речі Посполитої» - ліквідація козацького самоуправління до низового рівня сотників і отаманів.
1602-1621	Видатні морські походи українського козацтва проти Туреччини.
1621	Участь 40 тис. українських козаків під проводом гетьмана Петра Сагайдачного в битві під Хотиним.
	Селянсько-козацькі повстання
1591-1593	Під проводом Косинського.
1594-1596	Під проводом Наливайка.
1625-1638	Хвиля повстань під проводом Жмайла, Трясила, Сулими, Буга (Павлюка), Гуні, Остряниці.

2.2. Іноземна колонізація українських земель.

Ган феодальної подрібненості Русі, характерний для попереднього періоду, не міг тривати вічно. Поступово припинялося дроблення окремих земель, з'являлися передумови для їх об'єднання, зокрема в межах Південно-Західних територій. Першими у цьому регіоні об'єднання князівств намагалися здійснити Галицько-Волинські князі. Захищаючи свої землі від посягань з боку феодальної Угорщини, Польщі й Литви, вони наполегливо домагалися об'єднання підлеглих їм територій. Однак сил для цього не вистачало, і в середині 14 ст. землі Галицько-Волинського князівства були загарбані й поділені між Польщею, Литвою і Молдавією. Таким чином, процес консолідації та об'єднання, що розпочався раніше, був припинений і не набув подальшого розвитку. Що стосується іншої частини Південно-Західної Русі, до складу якої входили Поділля, Переяславщина, Київщина і Чернігово-Сіверщина, то і тут процес об'єднання був також малоефективним. І все ж, навіть у цих складних умовах, у Південно-Західній Русі відбувався процес формування таких важливих елементів майбутньої державності, як українська народність, та конкретна територія її розселення. Основними місцями проживання українського населення стали простори Київського, Переяславського, Волинського, Чернігово-Сіверського і Галицького князівств. Територіальним ядром було Середнє Подніпров'я, оскі-

льки Київська земля і сам Київ продовжували відігравати важливу роль у політичному, економічному, культурному і релігійному житті цього регіону. Перебіг процесу завершення формування українського етносу, його світогляду та культурної самобутності ускладнювався іноземною колонізацією його історичної території.

Здобиччю Польського королівства у 1349 р. стала Галичина, а у 1366 р. - частина Західної Волині. Якщо на перших порах Галичина ще зберігала деяку автономію, то в 1434 р. вона була повністю інкорпорована до складу Польського королівства і разом з Львівською і Перемишльською землями перетворена у «Руське воєводство». У 1430 р. польські феодалі загарбали Західне Поділля. Одночасно землі Північної Буковини - у минулому складової частини Галицько-Волинського князівства - опинилися під владою Угорщини, пізніше Молдови і Туреччини. З 13 ст. угорські феодалі надовго утвердилися в Закарпатті.

Основна ж частина політично роз'єднаних Південно-Західних земель опинилася під владою Великого князівства Литовського (з середини 14 ст. - Східна Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина). Спочатку Литва перейняла українсько-білоруську культуру, традиції державного життя Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, «руські» правні норми та ін., а тому і перетворилася поступово на Литовсько-Руську державу.

Ситуація різко змінилася, коли розпочався процес зближення Литви та Польщі. Унаслідок **Кревської унії 1385 р.** було сформовано союз двох держав - Литви і Польського королівства. Литовський князь Ягайло зобов'язувався прийняти католицтво і зробити цю релігію державною для Литви, використати свої багатства в інтересах Польщі, приєднати до Польського королівства «на віки вічні» усі підлеглі йому,

в тому числі й українські землі. Після цього на сеймі в Любліні Ягайло був обраний польським королем. Кревська унія призвела до поступової ліквідації самостійності південно-західних князівств, забезпечила панування польських феодалів над населенням українських земель. 1452 р. Волинське князівство було ліквідовано і перетворено на звичайну литовську

провінцію. У 1471 р. було ліквідовано і Київське князівство. З цього часу, як свідчить літопис, «у Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи». Таким чином, Волинь, Київщина, Поділля перетворювалися на воєводства з намісниками-воєводами на чолі.

Люблінська унія 1569 р. об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське в «одне, нерозрізняване, неподільне тіло», утворивши єдину державу - **Реч Посполиту** зі спільними органами влади й управління, єдиною грошовою системою. Наслідком Люблінської унії стало остаточне закріпачення українського селянства, політичне і національно-релігійне гноблення населення.

Колонізація українських земель, ополячення та окатоличення українського народу, наступ на його культуру підкріплювалися **Берестейською церковною унією 1596 р.** Проте реального об'єднання церков (православної і греко-католицької) не відбулося. Взаємна ворожість православних та уніатів справляла величезний вплив на боротьбу України з Польщею, у якій переплелися релігійні елементи з соціальними і національними.

Посилення соціально-економічного, політичного і національно-релігійного гноблення викликало антифеодальну і національно-визвольну боротьбу українського народу. Її форми були різноманітними - втеча від феодалів, підпал шляхетських маєтків, збройні повстання. Найпоширенішою формою протесту стали масові втечі селян на східні і південно-східні землі. Вони заснували нові поселення - слободи, освоювали малозаселені землі й пустища. Такі втікачі називали себе козаками, тобто вільними людьми. Основними районами їх розселення стали Канів і Черкаси. На початку 14 ст. за дніпровськими порогами виникають невеликі козацькі укріплені містечка - січі, на базі яких утворюється найбільший центр українського козацтва - Запорізька Січ, що стала головним осередком боротьби народних мас України за свою національну незалежність. Починаючи з кінця 16 ст. масові козацько-селянські повстання в Україні виникають одне за одним. Завдяки цій боротьбі розхитувалася феодально-кріпосницька система, зміцнювалося самовизначення українського народу.

Кінець 16 - перша половина 17 ст. стали часом пробудження національної свідомості українського народу, його духовного піднесення. У процесі активного розвитку української суспільної думки виникають концепції державно-політичного устрою українських земель, формується ідея української державності.

2.3. Суспільний лад.

2.3.1. • Феодали. Починаючи з кінця 14 ст. і протягом майже всього 15 ст. в українських землях безперервно збільшувалося велике феодальне землеволодіння. Джерелами зростання земельних володінь були загарбання земель общини, купівля-продаж маєтків, освоєння пустищ та феодальні земельні пожалу-

вання. Наприкінці 15 - у першій половині 16 ст. основні земельні багатства України були зосереджені в руках незначної групи великих феодалів. Найбагатшими земельними власниками в Україні були князі Острозькі. У другій половині 16 ст. їм належало близько третини земельних угідь (32,6%) усієї Волині, а наприкінці 16 ст. понад 80 міст і містечок, 2760 сіл, 2 млн. моргів¹ землі і понад 15 тис. чиншовиків². Політичний вплив князів Острозьких посилювався і завдяки родинним зв'язкам майже з усіма знатними родинами Великого князівства Литовського.

Великі землевласники оформилися у вищий феодальний стан, що дістав назву «*магнати*», і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, чим помітно відрізнялися від середніх та дрібних феодалів. Передусім магнати підлягали юрисдикції виключно великого князя литовського або короля польського. Магнати-землевласники являли собою у Речі Посполитій сенаторський стан. До нього належали найвищі духовні та світські сановники: архієпископи, єпископи, воєводи, каштеляни. Магнати були вирішальною політичною силою в державі, мали своє військо і виводили його на війну під власними корогвами.

Другою найчисленнішою групою панівного класу на українських землях була *шляхта* - середні й дрібні землевласники, що одержували наділи за умови військової служби. Становище української шляхти було неоднаковим і постійно змінювалося. Привілеєм польського короля Владислава в 1434 р. галицька шляхта була звільнена від сплати податків, що означало юридичне зрівняння її з польською шляхтою. У першій половині 16 ст. уряд Великого князівства Литовського запровадив деякі заходи, спрямовані на підвищення ролі шляхти:

- ✓ відокремлення шляхти від нижчих соціальних прошарків - заможних селян і міщан (1522);
- ✓ перепис шляхти, так званий «попис земський» (1528). Списки шляхти були затверджені сенатом, після чого посилення на них було незаперечним доказом шляхетства;
- ✓ аграрна реформа (1557), під час якої перевірялися права на землю і шляхетство. При цьому землі, привласнені самовільно, відбиралися, а особи, які не змогли довести документально свого шляхетського походження, поверталися у стан простих людей.

Важливу роль у процесі перетворення шляхти на спадковий лицарський стан відіграв розвиток з 16 ст. шляхетських фільварків³, що виробляли товари для споживчого ринку.

¹ 1 морг – приблизно 0,7 га землі.

² Чиншовики – це користувачі панською землею з виплатою встановленої грошової повинності.

³ Фільварок у господарському відношенні являв собою відокремлену ділянку землі, яка становила власне господарство шляхтича і оброблялася для нього селянами-кріпаками. Під фільварок відводилися кращі угіддя: орні землі, сади,

Після Люблінської унії 1569 р. були розширені права і привілеї української шляхти. З цією метою король на Люблінському сеймі видав низку спеціальних привілеїв для шляхти Волині, Київщини та Поділля. Зокрема, в 1569 р. київська шляхта дістала право на внесення змін до Литовських статутів. На українську шляхту і православне духовенство поширювалися всі станові права і привілеї польської шляхти, зрівнювалися умови їх осілості.

Реформи 60-х років 16 ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти і сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії». З числа українських феодалів шляхетські права і привілеї отримала лише їхня верхівка. Дрібні феодали, які не змогли довести свого шляхетського походження, становили найвищий прошарок сільського населення, підлеглого королівським намісникам. Вони являли собою штат «замкових слуг» і «служилих бояр», які володіли невеликими земельними маєтками й були зобов'язані виконувати різні військові, адміністративні і поліцейські функції на користь замку, навколо якого мешкали. Найбільше їх було на південному Поділлі, Київському Поліссі, Чернігівщині. Дехто з таких «слуг» згодом дістали шляхетські права, але більшість була поневолена старостами.

2.3.2. • Духовенство. До нього належали не тільки священики, а й їхні родини і весь церковний причт, усі вони підлягали суду єпископа. Духовенство було численним - навіть малі села мали свої церкви, а у великих селах не раз було по дві парафії. Церкви засновувала шляхта, міщанство, а інколи й селяни. Священик мав звичайно цілий лан⁴ землі, а крім того, одержував різні продукти у якості оброку від парафіян. Духовний сан вважався спадковим.

Під польською владою православна церква втратила своє привілейоване становище й опинилася перед небезпекою повного знищення. Проте, незважаючи на це, роль церкви як національної організації була значною. Митрополит і єпископи вважалися представниками усього народу, позбавленого іншої політичної репрезентації, церковні собори ставали всенародними з'їздами.

2.3.3. • Селянство. Основну масу населення українських земель становило селянство, яке за майновим і правовим становищем було неоднорідним,

сінокоси. Такий комплекс, заснований на панській оранці, створювався за рахунок насильницького загарбання общинних земель (випасів, пустищ та ін.), примусової експропріації селянських наділів або зменшення їхніх розмірів. Фільваркова система спочатку запроваджувалася на великокнязівських і королівських землях. Починаючи з останньої чверті 16 ст., фільварки стали запроваджуватися і на магнатсько-шляхетських землях України. В першій половині 17 ст. вони існували на всьому Правобережжі і частково на Лівобережжі.

⁴ *Лан* – міра площі у середньовічній Західній Європі, з якої розраховувались феодальні повинності. В Україні з 1557 р. використовували старопольський лан, що дорівнював 30 моргам - близько 17,96 га.

оскільки перебувало на різних ступенях феодальної залежності. *За правовим станом* селянство поділялося на дві категорії:

- ✓ тих, хто мешкав на королівських землях, і
- ✓ тих, хто мешкав на землях магнатів чи шляхти або на церковних і монастирських землях.

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи:

- ✓ *вільні селяни*, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань;
- ✓ найчисленніша *група залежних селян з правом виходу*, але за певних умов: у визначений час, після виплати феодалу встановленого викупу або надання «замісника» (селянина такого самого ступеня залежності);
- ✓ *покріпачені селяни*, які вже позбулися права виходу від феодала.

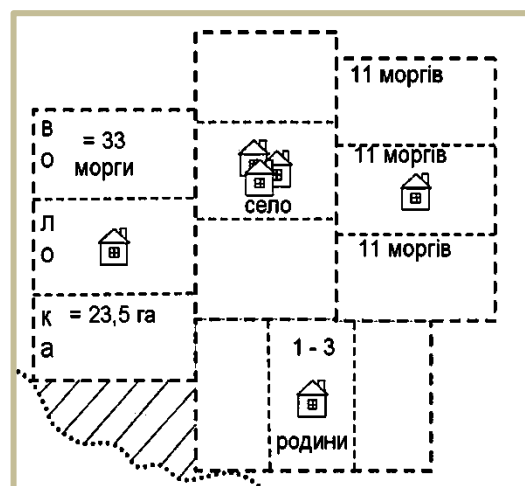
На селянстві лежав увесь тягар сплати натуральних і грошових податків на користь держави, окремих феодалів, а також церковної десятини. Одним з головних загальнодержавних податків був щорічний податок «серебщина». Крім того, селяни українських земель відбували численні повинності.

Найспроможніші селяни залучалися князем до військової служби, яку вони відбували власним коштом. На час переведення селян на військову службу вони звільнялися від усіх податків. Називалися такі селяни «*слугами*» і розподілялися за родами військової служби — слуги панцирні, слуги замкові, слуги орденські. Найчисленніший прошарок таких слуг був на Київщині та Поділлі. Спочатку слуги юридично вважалися особисто вільними людьми. Більше того, деякі з них були настільки заможними, що мали залежних від себе селян. Пізніше, у 16 ст. в період остаточного закріпачення селян, більша частина слуг була перетворена у тяглових селян, а менша - одержала шляхетські права й увійшла до лав панівного класу.

Поширення фільваркової системи принесло масі українського трудового селянства покріпачення. Праця селян у фільварку називалася толокою і означала обов'язок орати, сіяти, боронувати, косити сіно на полі феодала, гати гати греблі тощо, причому селяни, працюючи на феодала, користувалися власними знаряддями виробництва. Якщо у 1424 р. шляхта Галичини запровадила панщину у розмірі 14 днів на рік з кожного селянського господарства, то мазовецький князь Януш у межах своїх володінь установив панщину в розмірі один день на тиждень (52 дні на рік). У 1520 р. Торунський статут визначав одноденну панщину з одного лану як обов'язкову і мінімальну для усіх земельних володінь (духовенства, шляхти, королівських маєтків), якщо селяни не мали інших повинностей. У другій половині 16 ст. на більшості українських земель панщина становила два дні на тиждень з одного лану (мінімально 104 дні на рік!).

У **1557 р.** великим князем Сигізмундом II Августом разом з «Панамі-Радю» був виданий «**Устав на волоки**» - закон про проведення «волочної поміри», в якому визначалися нові принципи організації фільваркового господарства на великокнязівських землях. Усі землі того чи іншого господарського

двору, селянські землі й пустища обмірювалися і поділялися на однакові земельні ділянки-волоки, розміром 33 морги (23,5 га). Волока складалася з трьох рівних ланів по 11 моргів у кожному, що відповідало *трипільній системі землеробства*. Частина волок відводилася під господарський фільварок, а решта розподілялася між окремими селянськими дворами. Волока давалася на одну-дві, а інколи на три сім'ї. Селяни, які отримали тяглову волоку, не мали права розпоряджатися отриманою землею і залишати свою ділянку без згоди на те управителя маєтку - *державця*.

Для обробітку однієї волоки у фільварку залучалися селяни семи тяглових волок, причому селяни кожної тягової волоки були зобов'язані відробляти на панщині два дні на тиждень. *«А до роботи ставати підданим - сказано в «Уставі на волоки», - як сонце сходить, а піти з роботи - коли сонце сідає, а відпочинок для тих, хто працює з худобою, перед обідом – година, в полудень – година, під вечір – година, а ті, хто працює без худоби, тим відпочинок у той самий час, але по півгодині має бути»*. Через незначний час панщина досягла чотирьох-п'яти днів на тиждень з волоки. Крім того, тяглові люди віддавали на господарське подвір'я частину продуктів власного виробництва, які можна було замінити грошовим податком. Розмір чиншу залежав від якості землі, з урахуванням того, що волоки поділялися на добрі, середні, погані й дуже погані землі. Водночас «Устава на волоки» підтверджувала старі натуральні повинності селян: мостову, підвідну, сторожову. Відтак селяни перетворилися на кріпаків і були зобов'язані відбувати панщину, яка ставала головним способом експлуатації і дедалі жорстокішою. *«Якщо якийсь селянин не вийде на роботу, то за перший день прогулу сплатить грош, за другий день – барана, а якщо третій раз не вийде, то батогом на лаві покарати, а дні пропущені відпрацювати»*, - сказано в «Уставі на волоки».

Волочна поміра замінила старі органи селянського самоврядування - десятників, отаманів, старців - на представників великокнязівської адміністрації - в'їтів та лавників. В'їт призначався приблизно на 100, а іноді і більше селянських волок. Основним обов'язком в'їта було відправляти селян на панщину і контролювати її виконання.

У наслідок процесу покріпачення, що неухильно поглиблювався, у середині 17 ст. на українських землях майже не залишилося вільних селян. Одночасно зникла різниця у правовому становищі існуючих груп селянства, яке втрачало основні цивільні права. Селяни не мали права виступати як свідки у судових справах між шляхтичами. Феодал мав право не тільки розшукувати селянина-втікача, а й продавати, дарувати, віддавати як заставу, передавати у

спадщину своїх селян, а також судити і карати їх. Хоча право і передбачало відповідальність феодала за знущання над своїми селянами, але воно водночас обмежувало можливість подання позову проти шляхтича низкою умов, які зводили таке право нанівець.

2.3.4. • Міське населення. За своїм соціальним станом міщани поділялися на три категорії:

- ✓ чисельно невелика, але найзаможніша купецько-лихварська й ремісничка верхівка, заможні магістратські урядники. Придбавши землі і залежних селян, а іноді і шляхетські права, вони утворили *прошарок міського патріціату*. Наприклад, у Львові, досить багатолюдному на той час місті (понад 15 тис. осіб), до цього прошарку належало 40—50 родин;
- ✓ *повноправні міщани*: особи, які займалися різними промислами, майстри - хазяї майстерень і бюргерство, або «поспільство»;
- ✓ найчисленнішу категорію міщан становили *міські низи - плебс*: дрібні торговці, незаможні ремісники і ті, що розорилися, підмайстри, учні, слуги, наймити, декласовані елементи, позацехові ремісники («партачі»).

Загарбання українських земель Литвою і Польщею сприяло значному напливу до українських міст іноземних колоністів польського, литовського та німецького походження, які отримували від влади широкі політичні і соціально-економічні права та привілеї за рахунок обмеження прав корінного населення. Так, міщани українського походження обмежувалися у праві займатися торгівлею (окрім дрібної), їм був закритий доступ у деякі ремісничі цехи. Більшість українського міщанства проживала за міськими стінами, у передмістях.

Ремісники у містах об'єднувалися у *цехи*. Цехові устави регулювали різні сторони внутрішнього життя цехів і поведінку їхніх членів. На чолі цеху стояв *цехмейстер* - старшина цеху, якого обирали з найвпливовіших майстрів. Цех відстоював інтереси своїх членів і вів боротьбу з конкурентами. Усі, хто займався ремеслом, мали входити до певного цеху. Особи, які працювали таємно, переслідувалися. Цех стежив за тим, щоб робота рівно розподілялася між його членами, щоб у кожного майстра була однакова, суворо встановлена кількість учнів і підмайстрів, щоб право збути ремісничу продукцію належало лише його членам. Зростання чисельності цехів в українських містах відбувалося швидкими темпами. Якщо у Львові наприкінці 14 ст. налічувалося лише чотири цехові організації, то у середині 16 ст. їх було вже 20. Протягом 15 ст. цехові ремісничі організації виникли у Києві, Луцьку, Кременці. У першій половині 16 ст. вони існували вже в багатьох містах України. Посилення експлуатації міських низів призводило до опору голоти. Вона утворювала власні організації - «господи».

Окрім цехових ремісників, в українських містах, була чимала група позацехових ремісників («партачів»). Чисельність позацехових ремісників неухильно зростала головним чином за рахунок вихідців із села.

Помітного розвитку в українських землях набула міська торгівля, основними формами якої виступали ярмарки, торги, щоденна крамнична торгівля. У

Києві, Летичеві, Берестечку, Дрогобичі і Львові, наприклад, ярмарки відбувалися двічі на рік, а у Барі і Луцьку - тричі на рік.

Значну частину міського населення становили *козаки й жовніри*. Це передусім стосувалося Подніпров'я і Брацлавщини. Так, за люстрацією 1616 р. у Каневі, Черкасах, Чигирині, Білій Церкві, Переяславі налічувалося приблизно 77% козацьких дворів.

Правове становище міського населення залежало від категорії міста (королівське, приватновласницьке, самоврядне), майнового стану і роду занять міщанина. У найгіршому становищі перебували мешканці приватновласницьких міст. Мешканці великокнязівських і королівських міст виконували загальнодержавні повинності, а також ті, що встановлювалися для них старостами й управителями: будували, ремонтували і підтримували у належному стані замкові споруди, формували «посполите рушення», забезпечували замкову і польову варту. Міщани таких міст, як Вінниця, Канів, Житомир, Черкаси, мали супроводжувати «конно» і «збройно» старост і воєвод під час військових походів.

*Магдебурзьке право*⁵ значно полегшувало залежність міщан від феодалної держави й окремих феодалів. Але на українських землях Магдебурзьке право, на відміну від країн Західної Європи, не повністю звільняло міщан від феодалної залежності, іноді воно перепліталось з нормами звичаєвого права. Крім того, у більшості українських міст польська влада дозволяла користуватися Магдебурзьким правом лише католикам, а православне населення, тобто українське міщанство, істотно обмежувалося у правах на торгівлю, ремесла, участь в установах міського самоврядування. Ці утиски й обмеження викликали тривалу і наполегливу боротьбу українського міщанства за повернення своїх прав. В окремих містах доходило до збройних сутичок і навіть повстань проти старост і воєвод. Так було, наприклад, у Черкасах і Каневі у 1536 р., у Вінниці і Брацлаві - у 1541 р.

2.3.5. • Козацтво. На Галичині, Західному Поділлі, Волині, де раніше виникла фільваркова система господарства, втечі селян стали масовим явищем. У другій половині 15 - на початку 16 ст. поселення селян-втікачів простягалися смугою від середньої течії Дніпра майже до Дністра. Крім землеробства, козаки займалися скотарством і промислами. Серед них були люди, досвідчені у різних ремеслах. Вільні козаки утворювали нову суспільну організацію - «*громаду*». Кожний утікач, що прибував у козацькі землі, вважався вільним від кріпацтва, діставав формально рівні з усіма іншими права користуватися господарськими угоддями і промислами, брати участь у самоврядуванні, зокрема у виборах козацької старшини.

⁵ *Магдебурзьке право* (німецьке міське право) — одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі у середні віки. Сформувався в Магдебурзі (земля Саксонія) близько 1235 року.

Надання Магдебурзького права окремим містам України та Вінниччини (*)	Роки згадки
Львів	1287, 1356
Луцьк	1287
Володимир (Володимир-Волинський)	1287, 1324 , 1431
Галич	1351, 1367
Луцьк	1432
Кам'янець (Кам'янець-Подільський)	1374, 1432
Хмільник*	1443
Київ	~1430, 1494
Брацлав*	1497
Острог	1528
Бар*	1540
Погребище*	1569
Літин*	1578
Немирів*	1581
Шаргород*	1588
Вінниця*	1640
Іллінці*	1757

Запорізьке (Низове) козацтво. На зламі 15-16 ст. магнатам вдалося захопити частину козацьких земель на Поділлі та Київщині. У відповідь на це на початку 16 ст. козацькі поселення стали виникати на найвіддаленіших південно-східних кордонах України, переважно в районі Канева і Черкас. Але магнатсько-шляхетський колонізаторський потік, який рухався слідом за народною колонізацією, незабаром захопив і ці землі. У відповідь на утиски і пограбування на території Канівського і Черкаського староств спалахнули козацькі повстання, найбільш значним з яких було повстання 1536 р. Після його придушення більшість козаків Черкаського і Канівського староств, рятуючись від репресій, втекла за дніпровські пороги.

Згодом район дніпровських порогів стає найбільшим центром українського козацтва. Постійна загроза військового вторгнення змушувала козаків дбати насамперед про свій захист. Як наслідок, за порогами Дніпра з'являються «городці», тобто дерев'яні, укріплені засіками містечка, так звані «січі». Однак забезпечити існування козацьких поселень за дніпровськими порогами, утворити з них грізну для ворогів військову силу можна було тільки шляхом їх об'єднання в козацьке товариство-громаду з єдиними органами управління. В середині 16 ст. у козаків за дніпровськими порогами вже існувала певна організація - *кіш*. Козаки, які перебували у коші, становили його гарнізон, який мав гармати, човни тощо. Заснування козаками коша за дніпровськими порогами слід вважати утворенням *Запорізької Січі*. Вона фактично об'єднала досі розрізнені дрібні козацькі січі й поклала початок новому етапу у формуванні козацької верстви. Взагалі запорожців наприкінці 16 ст. налічувалося 5-6 тис., із них десята частина, постійно змінюючись, служила січовою охороною, тоді як інші брали участь у походах чи займалися мирним промислом.

Суттєвими рисами Запорізької Січі були формальна рівність козацтва і демократизм його суспільної організації. Зовнішнім проявом цього виступала військова рада, народне віче. На цій раді були присутні усі січові козаки, починаючи від січової старшини і закінчуючи простою «сіромою». Тут панувала рівноправність: кожний користувався рівним правом голосу, мав змогу пропонувати свої плани і пропозиції, але те, що затверджувалось радою, було обов'язковим для всіх.

Реєстрове козацтво. Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август наказав коронному гетьману і воєводі Подільському Юрію Язловецькому провести набір козаків на військову службу. Такий загін у складі 300 осіб було підпорядковано призначеному урядом «старшому судді усіх низових козаків». Прийняті на державну службу козаки заносилися до реєстру (списку), звідки й отримали назву «реєстрових козаків». З цього часу козаками офіційно визнавалися лише ті, хто був занесений до реєстру. Усі інші, тобто основна козацька маса, лишалися начебто поза законом. Реєстрові козаки мали низку важливих привілеїв. Насамперед, вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції феодалів, звільнялися від влади старост і воєвод, якщо мешкали на королівських землях, а також міських магістратів, і підпадали під виключну юрисдикцію реєстрового війська. Реєстр мав свій «присуд», тобто козаки мали право судитися у своїх судах. Реєстрові козаки звільнялися від податків, мали право власності на землю, діставали права вільно займатися різними промислами і торгівлею. За службу вони отримували, хоч і не регулярно, грошове жалування з державної скарбниці. Час від часу реєстровим козакам видавалися сукно, порох, свинець. У смузі вздовж Дніпра, яку займали реєстрові козацькі слободи і хутори, останні були вкраплені у державні, магнатські і шляхетські володіння.

Вагомим чинником, котрий визначав настрої більшості реєстрових козаків, було те, що завжди існувала загроза скорочення реєстру і покріпачення. Реєстрове козацтво, як і народ всієї України, надто болісно сприймало національно-релігійний утиск, що різко посилювався наприкінці 16 ст.

Таким чином, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво й оборона південного прикордоння до середини 16 ст. були головними чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст та містечок. Соціально-економічні та політичні зміни в Україні після Люблінської унії зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти, особливо, селян та міщан.

Загалом, на початку 17 ст. в Україні існували три чітко не розмежовані категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які служили уряду, запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, та величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визначеного статусу.

2.4. Державний устрій.

2.4.1. • **Вищі органи державної влади й управління.** Верховна влада на території українських земель, які входили до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського, належала центральним органам державної влади й управління цих держав, а після Люблінської унії 1569 р. - центральним органам Речі Посполитої.

У **Польському королівстві** найвищими органами державної влади й управління були *король*, королівська рада і сейм. У 1386 р. великий литовський князь Ягайло був обраний королем Польщі. З цього часу затвердився принцип обрання глави держави.

Королівська рада (*велика, найвища рада*) як постійно діючий орган влади сформувалася приблизно у середині 16 ст. До її складу входили: королівський (коронний) канцлер та його заступник - підканцлер; коронний маршал, який керував королівським двором, здійснював нагляд і чинив суд над придворними, та його заступник - надвірний маршал; коронний підскарбій - охоронець королівської скарбниці та його заступник - надвірний підскарбій. Крім них, до складу королівської ради входили воєводи, каштеляни, католицькі єпископи.

Сейм. Починаючи з 14 ст. більш або менш регулярними стають наради глави держави з представниками панівних верств (панами і шляхтою) - так звані сейми. На цій основі у 15 ст. сформувався загальний (вальний) сейм, до складу якого входили члени великої ради і депутати від шляхти. Це зумовило в подальшому поділ вального сейму на дві палати: сенат, який виріс з королівської ради, і посольську ізборню-«ізбу», до складу якої входили представники-делегати від земської шляхти. Вальний сейм Польського королівства збирався щорічно. Він вирішував питання про податки, а також ухвалював законодавчі акти. Вальний сейм міг засідати і за відсутності короля.

У **Великому князівстві Литовському** главою держави був великий князь – «*господар*». Він мав досить широкі повноваження з питань внутрішньої і зовнішньої політики: очолював виконавчо-розпорядчі органи, призначав на посади і звільняв з них службових осіб, керував військом, розпоряджався державним майном і коштами, призначав і приймав послів, укладав угоди з іноземними державами. Однак наприкінці 15 ст. влада господаря значною мірою обмежувалася «Панами-Радою» і сеймом, без згоди і схвалення яких господар не мав права вирішувати основні питання державної політики.

До складу «Панів-Ради» входили найвпливовіші службові особи князівства: маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєвода, каштеляни, окремі старости, а також верхівка панівних станів - два католицькі єпископи й окремі значні феодали за особистим запрошенням великого князя. «Пани-Рада» була постійно діючим законодавчим, виконавчо-розпорядчим, контролюючим і судовим органом. Найважливіші державні справи Рада вирішувала спільно з князем, а в разі

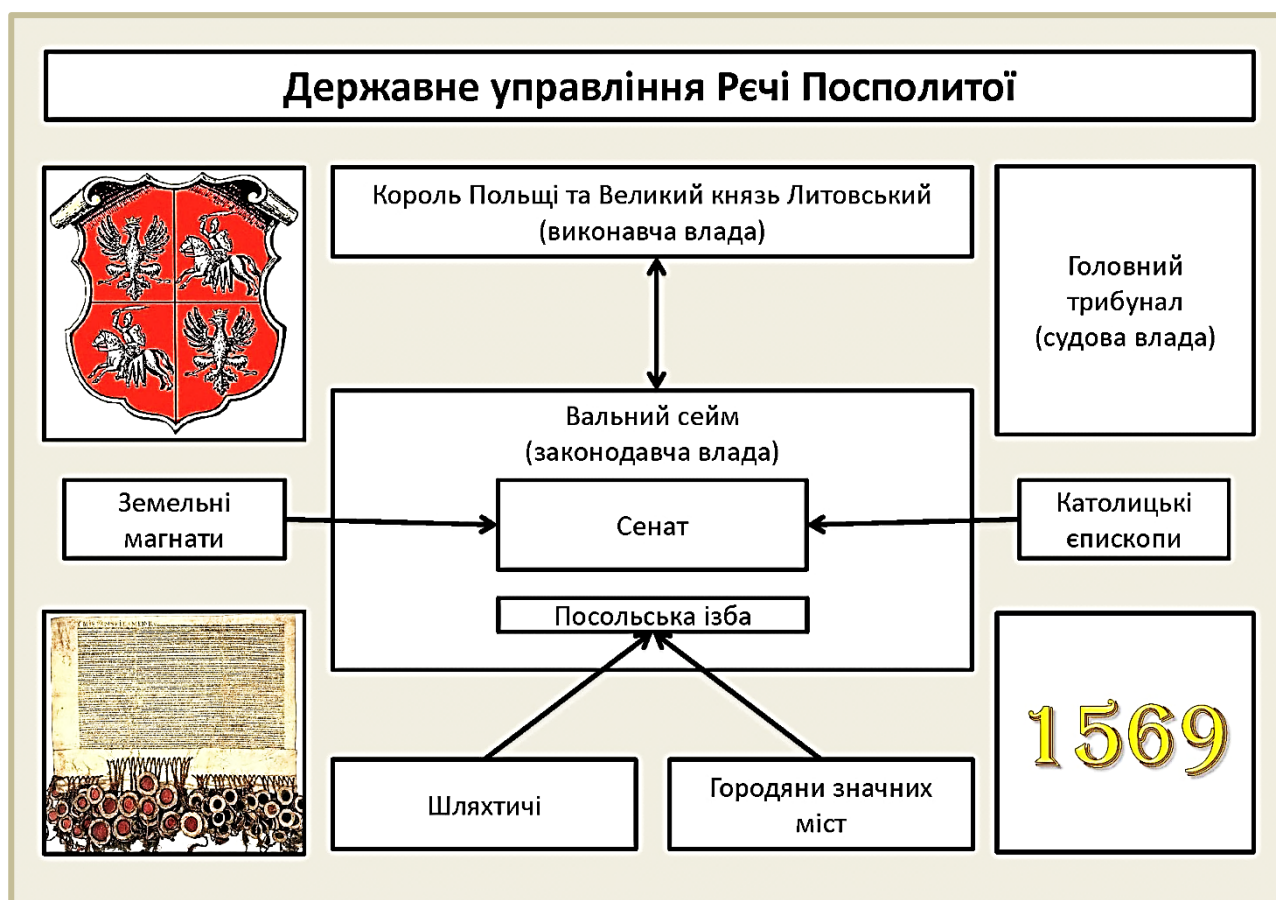
його відсутності - самостійно. У випадках, коли думка «Панів-Ради» і думка великого князя не збігалися, останній мусив підкорятися Раді.

З часом дедалі впливовішим загальнодержавним органом Великого князівства Литовського стає сейм. На загальний (вальний) сейм збиралися великий князь, члени «Панів-Ради», католицькі і православні єпископи, повітові старости, хорунжі, окремі великі феодала за запрошенням великого князя і по два делегати від кожного повіту, обрані шляхтою на повітових сеймиках. Певних термінів скликання сейму не існувало. Збиралися сейми за потреби, наприклад у разі війни. Вальний сейм, вирішував широке коло різноманітних питань, а такі питання, як обрання великого князя, оголошення про скликання ополчення («рушення»), зносини з іншими державами та ін., належали до виключної компетенції сейму. II Литовський статут 1566 р. передбачав, що ні великий князь, ні його Рада не мали права починати війну і встановлювати податки без згоди на те сейму. Це свідчило про зростання ролі сейму в державному механізмі Великого князівства Литовського.

Реч Посполита (союзна Польсько-Литовська держава). Основу цього союзу було закладено у 1385 р. **Кревською унією**, відповідно до якої великий литовський князь Ягайло став одночасно королем польським. Подальше зміцнення зв'язків між Литвою і Польщею відбулося у 1413 р. завдяки унії, законодавчо оформленої Городельським привілеєм. **Городельська унія** передбачала можливість спільних засідань польсько-литовських сеймів і з'їздів «у разі потреби», за «волею та згодою короля». Перші кроки зближення Литви і Польщі мали характер особистої унії. Польська шляхта, як правило, запрошувала на польський сейм чергових великих литовських князів. Обидві самостійні держави об'єднувала особа спільного монарха.

Проте після **Люблінської унії 1569 р.** становище держав змінилося. Відповідно до цієї унії до складу Польського королівства увійшли українські землі (Волинь, Поділля, Київщина). Польща і Литва були об'єднані в єдину державу - Реч Посполиту («Республіку»). Великий князь Литовський став одночасно і королем польським, який «згідно з давнім звичаєм і привілеєм спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний у такий спосіб на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові».

Державний лад Речі Посполитої в основному сформувався у перші роки її існування. Велику роль у цьому процесі відіграли так звані **«Генрікові артикули»**, прийняті у 1572 р. у зв'язку з обранням королем Речі Посполитої французького принца Генріха Валуа. Згідно з артикулами Реч Посполита проголошувалася **дворянською республікою**, очолюваною королем, котрий обирався. **Король** визнавав «вільну елекцію», тобто вільні вибори глави держави, відмовлявся від принципу успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань

війни і миру без урахування думки сенату, не скликати «посполитого рушення» без згоди сенату, мати при собі 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Король, також, зобов'язувався зберігати територіальну цілісність Речі Посполитої і домагатися повернення втрачених ним та його попередниками провінцій. Артикули передбачали, якщо король порушуватиме права і привілеї шляхти, остання має право відмовитися від покори королю.

За Люблінською унією 1569 р. законодавча влада передавалася вальному сейму Речі Посполитої. Вважалося, що сейм складається з трьох станів: короля, сенату й посольської «ізби». Король у сенаті, таким чином, ставав частиною шляхетського сейму і під час його засідань був тільки головою сенату.

Роль сенату у складі вального сейму була значнішою, оскільки сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої - воєвод, каштелянів, католицьких єпископів Литви і Польщі. Сенатори в сеймі не голосували, а по черзі висловлювали свою думку з того чи іншого питання. На цій основі король або від його імені канцлер формували загальну думку сенаторів - «конклюдзію» (висновок).

Найвпливовішою частиною вального сейму була посольська «ізба». До її складу входили 170 делегатів - послів від земської шляхти. Серед них було 48 послів від Литви, які попередньо збиралися в Слонімі, щоб узгодити свою діяльність на вальному сеймі. Скликалася посольська ізборня королівськими універсалами за кілька тижнів до відкриття сейму. В універсалах викладалися пи-

тання, які підлягали розгляду на сеймі. Обрання послів у сейм здійснювалося на шляхетських сеймах. Тут же депутатам давалися накази, які відображали вимоги місцевої шляхти. Після закінчення роботи сейму послі звітували на повітових сеймиках. Усі питання на сеймі Речі Посполитої вирішувалися одностайно, оскільки тут діяв принцип «вільної заборони» - так зване «liberum veto».

Компетенція сейму була досить широкою. Він мав виключне право ухвалювати закони, запроваджувати нові податки, давати згоду на скликання посполитого рушення, приймати послів іноземних держав, визначати основні напрями зовнішньої політики. Постанови сейму називалися *конституціями*. Оголошувалися вони від імені короля, але з обов'язковим нагадуванням про те, що прийняті вони за згодою сенату.

Для обрання короля Речі Посполитої збиралися особливі сейми: «конвокаційні», на яких вирішувалися питання про час і умови обрання короля; «елекційні», де обирали короля; «коронаційні», на яких відбувалася коронація і король давав присягу.

Центральне управління у Речі Посполитої здійснювали король і вищі службові особи, причому Литва (князівство) і Польща (корона) в деяких випадках мали своїх власних сановників. Важливе місце у державному механізмі Речі Посполитої посідав коронний гетьман, який очолював коронне військо. Ця посада завжди перебувала в руках магнатів, які були володарями великих земельних маєтків переважно в українських землях. На чолі литовського війська стояв великий литовський гетьман. У разі спільних дій польсько-литовського війська, його очолював великий гетьман литовський.

2.4.2. • Адміністративний устрій та місцеве управління. Система місцевих органів державного управління українськими землями будувалася відповідно до адміністративно-територіального поділу держави у цілому. Суттєвою рисою системи місцевих органів влади в Україні була значна розбіжність в організації її окремих ланок. Це було зумовлено тим, що адміністративно-територіальний поділ і система місцевого управління змінювалися в міру загарбання сусідніми державами тих чи інших територій України. Крім того, окремі воєводства і повіти отримували від центральної влади привілеї, які закріплювали за ними особливі права, зокрема в галузі місцевого управління. Так, після приєднання у 15 ст. до Польщі Галичини тут спочатку залишалася обмежена автономія і навіть карбувалася своя монета. Однак польські королі незабаром стали проводити політику інкорпорації Галичини, призначаючи на ці землі своїх старост. Врешті-решт Галицькою землею став керувати особливий генеральний староста. Пізніше було введено посаду подільського старости.

У 15 ст. в Польщі розпочався процес скасування удільних князівств і перетворення їх у *воєводства*, які, у свою чергу, поділялися на *повіти*. Цей процес захопив і Галичину - в 1434 р. вона стала Руським воєводством. Спочатку до нього входили Львівська, Перемишльська і Галицька землі, а пізніше були приєднані Сяноцька і Холмська землі. До середини 16 ст. Північна Буковина,

що поділялася на Чернівецьку та Хотинську *волості*, мала певну автономію у Молдавському князівстві. Закарпаття, яке увійшло до складу Угорської держави, поділялося на *жупи*, які пізніше стали називатися *комітатами*.

Сприятливішим було становище тих територій, які опинилися під владою Литви. Приєднання наприкінці 14 ст. більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського не внесло спочатку будь-яких істотних змін в їх політико-адміністративний устрій. Продовжували існувати великі феодальні об'єднання - Київська і Волинська землі, кордони яких збігалися з політичними кордонами удільних князівств. Аналогічна картина склалася і на Поділлі, де після приєднання його до Литви сформувався уділ литовських князів Коріатовичів. У Чернігівсько-Сіверській землі з установами тут влади литовських князів виникло декілька більш-менш значних за своїми розмірами удільних князівств. Усі українські землі, що були приєднані до Литви, вважалися власністю великокнязівської династії.

У більшості українських удільних князівств і земель в 14 - 15 ст. продовжувала існувати *волосна* система адміністративно-територіального поділу. Декілька волостей складала *повіт*. Наприкінці 15 ст. повіти і волості стали основними адміністративно-територіальними одиницями на українських землях.

Низовою адміністративною ланкою були *органи самоврядування сільських общин*. Вони склалися з отаманів (переважно в південних землях) або старост (на півночі) і підлеглих їм дрібних адміністраторів (войтиків, сорочників тощо). Головна їхня функція зводилася до своєчасного і повного збирання податків до князівської скарбниці.

У другій половині 15 ст. уряд Великого князівства Литовського обрав курс на остаточне скасування державної автономії українських земель і ліквідацію удільних князівств. Першою жертвою цієї політики стала Волинь. У 1452 р. волинські землі були захоплені литовським військом, а саме князівство перетворене на *провінцію* Великого князівства Литовського. Провінцією відтепер управляв намісник, який призначався великим князем. Слідом за Волинським було скасовано і Київське князівство, і тут замість князів «стали воєводи». Наприкінці 15 ст. тільки на Чернігівщині залишилися невеличкі уділи українських князів.

На початку 16 ст. уряд Великого князівства Литовського здійснив реформи, які певною мірою уніфікували його адміністративно-територіальний устрій. Основною територіальною одиницею визнавалося *воєводство*, яке поділялося на *волості* і *повіти*. Так, Волинське воєводство - на Луцький, Володимирський та Кременецький повіти; Київщина - на повіти, центрами яких були Київ, Овруч, Чорнобиль, Житомир, Черкаси, Остер, Переяслав, а також Звягельську, Чуднівську, Канівську і Черняхівську волості. Подільська земля (Східне Подолія) охоплювала Брацлавський і Вінницький повіти.

Відтепер головною фігурою в системі управління став *воєвода*. Він призначався великим князем практично на необмежений строк. Воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних і велико-князівських податків, відав питаннями організації війська, вирішував судові справи. Впливовою службовою особою в місцевій адміністрації був *староста*. Він очолював повіт і наділявся широкими адміністративними та судовими повноваженнями. Центральний повіт воєводства (місце розташування центру воєводства)

Корона Польська	Великопольська провінція	великопольські воєводства
		мазовецькі воєводства
		пруські воєводства
	Малопольська провінція	руські воєводства
		малопольські воєводства
Велике князівство Литовське	Литовська провінція	литовські воєводства
		жемайтійське князівство
Лівонія		інфляндські воєводства

інколи називався *каштелянією* й очолювався каштеляном, який виступав тут як помічник воєводи. До міської адміністрації належали також повітовий маршалок, стольник, хорунжий та інші. На Поділлі правили брацлавський і вінницький старости. В Київському воєводстві влада зосереджувалася в руках київського воєводи. *Віленський сейм* 1564-1566 рр. здійснив реорганізацію місцевого управління на українських землях, наблизив його за формою і структурою до системи, яка існувала у Польському королівстві. Уся територія Великого князівства Литовського (в тому числі й українські землі) була поділена на 15 воєводств, у складі яких утворювалися 30 повітів. Київське воєводство, наприклад, поділялося на Київський і Мозирський повіти, Брацлавське воєводство (колишня Подільська земля) - на Брацлавський, Звенигородський і Вінницький повіти. Підсумок цих реформ законодавчо був закріплений у II Литовському статуті 1566 р.

Після *Люблінської унії* 1569 р. в адміністративному відношенні Реч Посполита поділялася на три провінції - Велику Польщу, Малу Польщу, до складу якої входила більша частина українських земель, загарбаних польськими феодалами, і Литву. Провінції поділялися на воєводства і повіти, хоч у деяких воєводствах Малої Польщі поряд з повітами зберігалися і такі адміністративні одиниці, як землі.

Українські землі, що входили до Малої Польщі, остаточно втратили свою автономію й адміністративно були поділені на шість воєводств за польським зразком:

- ✓ Руське воєводство (переважно Галичина) охоплювало п'ять земель - Львівську, Галицьку, Перемишлянську, Сяноцьку, Холмську;
- ✓ Белзьке воєводство об'єднувало три повіти - Бузький, Городельський і Гробовецький;
- ✓ Волинське воєводство - також три повіти - Володимирський, Луцький, Кременецький;
- ✓ Подільське воєводство складалося з Кам'янецького, Червоноградського і Литичівського повітів;
- ✓ Брацлавське воєводство - з Брацлавського і Вінницького повітів;
- ✓ Київське воєводство - з Київського, Овруцького і Житомирського повітів.

Кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм. Для Волинського, Брацлавського, Київського воєводств було залишено Литовський статут і українську мову в діловодстві. Як найвищу судову установу для цих земель було засновано трибунал у Луцьку, перенесений у 1589 р. до Любліна. Низовою ланкою адміністрації Речі Посполитої були волосні і сільські органи. Справами волості відав королівський волосний староста, якому був підпорядкований волосний писар. На приватних землях управителів призначав сам власник.

Міське управління. Міста в Україні були самостійними територіальними одиницями. Багато з них набули самоврядування на засадах Магдебурзького права. Система управління містом будувалася відповідно до категорії, до якої воно належало. Магдебурзьке право в українських містах застосовувалося поступово. Жалувані грамоти на самоврядування проголошували три основні принципи:

- ✓ скасування звичаїв литовського, польського і руського права, що були чинними раніше;
- ✓ скасування влади і суду державців стосовно міщан;
- ✓ утворення органу самоврядування — ради, що обиралася міщанами.

Мешканці міст з Магдебурзьким правом обирали *магістрат* - адміністративний і судовий орган самоврядування. В українських містах магістрат складався з двох колегій - міської ради і лави. До складу *міської ради* щорічно обиралися радці («райці»). Це були, як правило, заможні міщани. Кількість радців залежала від розміру міста і коливалася від 6 до 24 осіб. Зі свого складу радці обирали бурмістра або бургомістрів (у місті їх могло бути два або більше), які головували на засіданнях ради. У королівських містах підсумки виборів затверджував староста, а в приватновласницьких - пан міста. Нерідко ці посадові особи, а також власники міст самі призначали радців і бурмістрів. *Міська лава* була судовим органом. Очолював її війт. Суд лавників розглядав справи міщан до феодалів.

Наприкінці 16 - у першій половині 17 ст. в Україні відбувається бурхливий розвиток міст. У цей період з'являються такі міста, як Конотоп, Фастів, Умань, Бориспіль та ін. Тільки у Волинському воєводстві за цей час кількість

міст зросла майже вдвічі (від 68 до 114). Загалом у середині 17 ст. в Україні налічувалося понад тисячу містечок. Більшість міст в українських землях належала феодалам та церкві. У Брацлавському воєводстві із 117 міст королівських було 6, приватновласницьких — 111. Окремі магнати мали по декілька міст і містечок.

Громадські організації українського міщанства. У 80-х роках 15 ст. в українських землях з'являються і поширюються громадські організації православно-міщанства, насамперед середніх його верств - так звані *братства*. Особливо важливими були економічні завдання братств. Вони надавали грошові позики своїм членам, інколи навіть організовували позичкові каси, рятували міщан від боргів, не дозволяли продавати будинки у чужі руки, а для збіднілих братчиків і старців влаштовували притулки. У 16 ст. братства розширили свою політичну й культурну діяльність. Найвпливовішим в Україні було львівське братство при церкві Успія Богородиці. До нього входило від 20 до 30 осіб, але це були досить заможні й освічені люди. У 1520 р. вони почали акцію проти обмежень, що встановлював для них польський патриціат. У 1539 р. братство домоглося відновлення галицького єпископства, яке було скасовано у 15 ст. У 1570-х роках львівське міщанство знову здобуло собі широкі права в місті, зокрема й те, що представники братств входили до так званої колегії 40 мужів, яка контролювала міську владу. Львівське братство виступило ініціатором заснування братств у всіх містах і містечках України. Їх діяльність поширилась по всій Галичині, Волині, Холмщині, Поділлі. Важливою обставиною в діяль-

ності українських братств була наявність статутів, які регулювали їхню організацію і діяльність. Так, наприкінці 1585 р. українські міщани Львова розробили статут своєї організації - Успенського братства.

2.4.3. Судочинство. Представники панівних станів користувалися «судом рівних». Магнати і шляхта судилися у *сеймовому* та *королівському* судах. Шляхта підпадала під юрисдикцію повітових шляхетських судових органів - *земських* судів, які сама й утворювала. Згідно з Литовськими статутами земські суди розглядали кримінальні й цивільні справи, виконували функції нотаріату.

Земський суд складався з судді, підсудка і писаря. Земські суди у своїй діяльності керувалися переважно Литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 рр. Апеляційною інстанцією для земських судів були Коронний або Литовський трибунали.

Повітовими судами для шляхти та інших людей були так звані «городські» («замкові») суди, в яких головними судьями звичайно виступали посадові особи місцевої адміністрації - воєводи і старости. «Гродські» суди розглядали справи, що стосувалися найтяжчих злочинів. Важливою функцією «городських» судів було виконання вироків і рішень інших судів.

Спеціальним судово-адміністративним органом у Великому князівстві Литовському, який розглядав тяжби щодо меж земельних володінь феодалів, установлював межові знаки, був *підкоморський* суд. справи тут розглядав один суддя — підкоморій, який призначався великим князем.

Характерно, що згідно з Волинським привілеєм, установленим королем на Люблінському сеймі 1569 р., у повітових судових установах переважно вживалася «руська», тобто українська, мова. «Руською» мовою видавалися акти замкових канцелярій, але в міста слід було надсилати документи, написані польською мовою. Чинність Волинського привілею було поширено і на Брацлавщину. Для Київщини встановлювався особливий привілей, де також забезпечувалася можливість вживання «руської» (української) мови.

В українських землях існувало два види *церковних* судів: духовні, які розглядали справи про розлучення, подружню зраду, майнові спори між подружжям, про спадщину тощо; і церковний доменіальний суд, що виступав як суд феодала, котрим була церква для залежних від неї людей.

У містах, котрі користувалися самоврядуванням, судові функції здійснювали магістри й ратуші. У *магістратських* судах цивільні справи розглядалися радою на чолі з бургомістром, а кримінальні - лавою на чолі з війтом. Найтяжчі кримінальні справи (розбій, убивство, підпал, згвалтування, посягання на життя шляхтича) розглядалися магістратською радою разом з міським старостою.

Стосовно залежних селян магнати і шляхта мали *вотчинні* суди, де здійснювали судочинство особисто або за їхнім дорученням - управляючі і державці їхніх маєтків. справи розглядалися з урахуванням місцевих звичаїв або волі власника землі. Найпоширенішими були тілесні покарання і грошові штрафи.

В Україні, переважно на королівських землях, тривалий час продовжували існувати **общинні**, так звані **копні**, суди (їх називали «копа», «купа» або ж «громада»). Вони були судами сільської громади та носіями віковичних традицій звичаєвого права. Копний суд територіально об'єднував кілька сіл. Його засідання відбувалися під відкритим небом на заздалегідь визначеному місці - «коповищі», куди збиралися представники селянських дворів, їх називали «сходаї», «мужі», «судді копні». Подекуди такі суди проіснували до першої половини 18 ст.

2.4.4. • Військова організація. Основою збройних сил як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського було **«посполите рушення»**, тобто шляхетське ополчення, яке скликалося в межах усієї держави або окремих воєводств і земель. Організаційними одиницями шляхетського війська були родові або земські **хоругви**. Хоругва налічувала 200-600 осіб. Участь в ополченні вважалася, з одного боку, обов'язком, а з іншого - привілеєм шляхти. Ухилення від участі в посполитому рушенні каралося конфіскацією майна. Але значною мірою військові привілеї шляхти підривалися появою **найманого війська**. На сеймі 1562-1563 рр. була прийнята постанова про утворення «квартирного війська» для оборони південно-східних кордонів. Утримувалося воно на відрахування 1/4 («кварти») доходів держателів королівських маєтків. У 1578 р. з метою збільшення війська сейм ухвалив закон про так званих «вибранців», або **«вибранецьку піхоту»**. На підставі цього закону королівські селяни від 20 ланів землі виставляли одного **жовніра** (рекрута), котрий звільнявся від усіх податків, але був зобов'язаний з'являтися на військову службу з придбаною за свій кошт зброєю й амуніцією (рушницею, шаблею, порохом, свинцем).

Основну частину **коронного** (королівського) війська становили шляхетська кіннота (гусари, легка кавалерія), іноземна піхота (спочатку угорська, а потім німецька), кіннота (драгуни) й артилерія. Очолював коронне військо **великий коронний гетьман**, який посідав у Речі Посполитій важливе, незалежне місце. **Польні гетьмани** командували прикордонними військами.

Власне добре організоване й озброєне військо мали окремі магнати. Нерідко їхні збройні сили були досить значними. Магнати володіли фортецями і мали піхоту, кінноту, артилерію. Наймані війська чисельністю понад 4 тис. осіб мали, наприклад, Вишневецькі, Острозькі, Збаразькі та інші магнати.

Складовою частиною коронного війська Речі Посполитої було **реєстрове козацтво**. Королівським універсалом 1572 р. був сформований «певний почет» з низових козаків у кількості 300 осіб. Кожний з реєстрових козаків перебував на королівському утриманні й одержував плату «за квартал» - по 2,5 злотих та сукном на каптан. Остаточо реєстрове козацьке військо сформувалося у 1578 р. Реєстр був збільшений до 600 осіб за рахунок «кращих козаків», які мешкали в королівських маєтках. Усі реєстрові козаки отримували грошову винагороду і право на освоєні ними землі. Реєстрові мусили беззаперечно виконувати накази своїх начальників і нести службу там, де їм укажуть. Це військо стало офіційно

називатися «Військом його королівської милості Запорозьким». У 1625 р. реєстр був знову збільшений і він досяг 6000 осіб. Тоді ж в Україні було засновано шість реєстрових козацьких полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Полки, у свою чергу, поділялися на сотні. У 1630 р. реєстр налічував 8000 осіб, але сейм 1635 р. визнав, що чисельність реєстру не повинна перевищувати 7000 осіб.

У 1638 р. була видана «Ординація війська Запорозького реєстрового». Згідно з «Ординацією» військова організація реєстрового козацтва мала такий вигляд: верховне керівництво належало коронному гетьману; військова і судова влада над реєстровим козацтвом зосереджувалася в руках старшого комісара замість гетьмана, котрий обирався раніше (комісар обирався сеймом за пропозицією коронних гетьманів і обов'язково мусив бути шляхтичем, комісару були підпорядковані осавули, полковники й сотники); військові осавули і полковники не обиралися козаками, а призначалися польськими властями із шляхтичів, які мали досвід у військовій справі; сотники й отамани обиралися з числа козаків, які мали заслуги перед урядом Речі Посполитої; реєстр складався з 6000 осіб.

Козацьке самоврядування. Запорізька Січ мала поділ військовий і територіальний. Як військо запорізька громада поділялася на 38 *курнів*, а територіально - на *паланки*. Вищим органом козацького самоврядування, який вирішував найважливіші питання, була загальна або, як її частіше називали, військова *рада*. Збиралася вона регулярно у точно визначені строки - 1 січня і 1 жовтня кожного року. На військових радах вирішувалися усі найважливіші питання життя Запорізької Січі. Курінні сходки збиралися у разі потреби для вирішення дрібних справ, термінових питань, а також таємних справ. Нарешті, були ще сходки по паланках. Вони розглядали переважно зовсім дрібні господарські спори, оскільки населення паланок складалося з жонатих козаків, які займалися господарством. У запорізького козацтва була своя адміністрація. Найважливішими її ланками у другій половині 16 - на початку 17 ст. були **військові начальники** - кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінний отаман; **військові служники** - булавничий, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, канцеляристи; похідні й паланкові начальники - полковник, писар, осавул. Після запорізької військової старшини йшли курінні отамани. Курінний виконував у Січі функції інтенданта: його прямим обов'язком було забезпечення козаків усім необхідним (продовольством, паливом тощо), а також збереження грошей і майна козаків у курінній скарбниці.

Література

Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорізька Січ як український феномен. - Київ: Заповіт, 1995. - 173 с.

- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - Київ: Вища школа, 1994. - 539 с.
- Довідник з історії України : А-Я / упоряд. і наук. ред. І. З. Підкова ; за заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка . – 2-ге вид., доопрац. і доп. – Київ : Генеза, 2001 . – 1135 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Історія українського козацтва: нариси у 2 т. \ Редкол: Смолій (відп. ред) та інші. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. - Т.1. - 800 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. - 720 с.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Скляренко, Т. В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.
- Уривалкін О.М. Історія України (середина ХІІІ – середина ХVІІ ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. - Київ: «Кондор», 2005. – с.284
- Тишик Б., Вівчаренко Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовсько держави. - Львів: Світ, 1996 р. - 162 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. - Львів: Світ. Т. І. - 1990. - 316 с. Т. ІІ. - 1991. - 392 с. Т. ІІІ. - 1992. - 454 с.

Тема 3. Україна в середині – другій половині 17 ст.

Структура розділу

- 3.1. Хронологія основних подій.
- 3.2. Війна українського народу за визволення з-під влади Речі Посполитої. Формування Першої Української держави.
- 3.3. Переяславський договір та Березневі статті 1654 р.
- 3.4. Україна після Богдана Хмельницького. Руїна.

3.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
1648-1654	Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького:
1648	Перемоги козацьких військ під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.
1649	Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська мирна угода: - скасування будь яких обмежень щодо кількості козацького війська; - територія, підвладна гетьману Хмельницькому повинна охоплювати Брацлавське, Київське, Східні райони Подільського та Волинське воєводства; - заборона присутності польського війська на території, що підвладна гетьману; - скасування церковної унії та відновлення підпорядкування митрополита Київського патріарху константинопольському; - надання православним виключного права обіймати судові та адміністративні посади на землях, підвладних гетьману та ін.
1651	Поразка козацького війська у битві під Берестечком. Білоцерківський договір: - територія, підпорядкована гетьману обмежувалась Київським воєводством; - обмеження реєстру до 20 тис. та повернення інших козаків до селянської (королівської) залежності; - повернення королівської адміністрації до Брацлавського та Чернігівського воєводств разом із поверненням магнатам їх маєтностей в Україні; - позбавлення гетьмана права зовнішньополітичної діяльності; - повернення гетьмана під юрисдикцію Польської корони; - унеможливлення передачі гетьманської влади у спадок.
1652	Розгром польського війська під Батогом.
1653	Перемога українського війська на чолі з І. Богуном над польською армією під Монастирищем. Рішення Земського Собору про прийняття Війська Запорізького під протекторат московського царя.
8 січня 1654	Переяславська рада – усний договір про перехід частини України під протекторат Московського царства.

березень 1654	Березневі статті – письмовий договір про умови протекторату Московського царства над Україною. Узгоджений україно-московський варіант за сучасними реконструкціями: <ul style="list-style-type: none"> - жалувана грамота на підтвердження прав і вольностей населення України; - жалувана грамота на права гетьмана Хмельницького та усього Війська Запорізького; - право гетьмана на зовнішньополітичну діяльність за умови інформування про це московського царя (уряду), окрім Польщі і Туреччини; - підтвердження кількості 60 тис. козацького реєстрового війська; - право старшини визначати козацький чи підлеглий стан «посполитих»; - право на самостійне збирання податків та передачу частини їх до царської скарбниці; - установа державного утримання козацькій старшині від уряду Московського; - розташування московських військ на україно-польському кордоні; - спільний захист України та Московії від татарських нападів.
1657(27.07.)	Смерть Богдана Хмельницького.
1657 - 1687	Україна після Богдана Хмельницького (Руїна):
1657-1659	Гетьманування І. Виговського.
1658	Гадяцький договір: <ul style="list-style-type: none"> - Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства під назвою «Руське князівство» разом із Подільським воєводством входили до складу Речі Посполитої; - король мав право обирати кандидата на посаду наступного гетьмана за поданням з чотирьох претендентів від українського поспільства; - відновлення адміністративно-судового устрою за польським зразком; - відновлення магнатського землеволодіння з усіма повинностями міщан і селян; - козацький реєстр обмежувався до 30 тис. та 10 тис. найманого війська; - козаки зберігали свої привілеї; - скасування церковної унії; - заснування в Україні двох академій, а також шкіл і друкарень без обмежень, «скільки їх потрібно буде»; - заборона перебування польсько-литовських військ у князівстві Руському без їх підпорядкування гетьманові та ін.
1659	Поразка московського війська під Конотопом.
1659-1663	Гетьманування Ю. Хмельницького.
1659	«Переяславські статті»: <ul style="list-style-type: none"> - «поклон» новообраного гетьмана цареві у Москві; - затвердження митрополита київського московським патріархом; - втрата більшої частини суверенності у міжнародних відносинах; - розміщення московських воєвод та військових гарнізонів у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані; - обмеження права старшинської ради на переобрання гетьмана без загальної ради («черні»); - заборона гетьману страчувати представників старшини без дозволу царя та ін.

1660	Слободищенський трактат , укладений Ю. Хмельницьким із представниками Речі Посполитої: - скасування Переяславських статей 1659 р. та відновлення Гадяцької угоди 1658 р.; - вилучення статті про заснування «князівства Руського» із залишенням автономії Гетьманщини; - позбавлення гетьмана права на зовнішньополітичну діяльність та ін.
1663-1668	Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережжі.
1663-1665	Гетьманування П. Тетері на Правобережжі.
1665	«Московські статті» , укладені гетьманом І. Брюховецьким з урядом царя Олексія Михайловича: - українські землі й міста оголошувались володіннями московського царя; - вибори гетьмана відбувались лише за згодою царя; - розташування московських військ у ключових фортецях Лівобережної України; - повернення магдебурзького права українським містам; - повернення Київської митрополії до підпорядкування Московській патріархії; - повне позбавлення гетьмана права на зовнішньополітичну діяльність та ін.
1665-1676	Гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні.
1667	Андрусівське перемир'я між Московським царством та Польщею: - затвердження у складі Московської держави Лівобережжя Дніпра, Чернігівщини та Києва (на 2 роки); - збереження за Польщею Правобережної України; - передача Запорізького Війська під спільну юрисдикцію двох держав та ін.
1668-1672	Гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.
1669	«Глухівські статті» , договір між лівобережним гетьманом Д. Многогрішним та царським урядом: - підтвердження вольностей Війська Запорізького та козацької старшини; - обмеження права «посполитих» у переході до козацького стану; - підтвердження права гетьмана на самостійне ведення зовнішніх політичних відносин та ін.
1672-1687	Гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.
1677-1681	Московсько-Турецька війна за Правобережну Україну.
1681	Бахчисарайський мирний договір – угода між Московським царством, Туреччиною та Кримським ханством про 20-ти річне перемир'я: - розподіл українських земель між державами по Дніпру у його лісостеповій течії та ін.
1686	«Трактат про Вічний мир» між царством Московським та Польщею: - закріплення розділу Лівобережної та Правобережної України між державами «на вічні часи»; - закріплення Києва з виплатою 146 тис. рублів компенсації за Гетьманщиною у складі Московської держави; - перехід Запоріжжя під виключну юрисдикцію царства Московського та ін.

1687-1708	Гетьманування І. Мазепи.
1687	<p>Коломацькі статті:</p> <ul style="list-style-type: none"> - збереження 30 тис. реєстрового та компанійського війська; - конфлікти між гетьманом і старшиною врегульовуються через царя; - заборона гетьману самостійно входити у міжнародні відносини; - участь українського війська у московських війнах з Туреччиною; - перебування у Батурині московської залози; - уніфікація грошового обігу; - заборона на порушення українцями царської монополії на торгівлю горілкою та тютюном у Російській державі.

3.2. Війна українського народу за визволення з-під влади Речі Посполитої та формування Першої Української держави.

Ролелюбний український народ не міг змиритися з польським пануванням і в січні 1648 р. почав війну проти Речі Посполитої. Війна стала загальнонародною, оскільки виражала об'єктивні потреби українського народу.

3.2.1. • Головними причинами війни були:

- ✓ нестерпне соціальне, національне і релігійне гноблення, що їх зазнавав український народ з боку польської феодальної держави, особливо її магнатів;
- ✓ смертельна небезпека для українського народу, загроза існуванню самих українців.

3.2.2. • **Завдання війни.** Війну розпочали козаки, котрі домагалися поновлення усіх прав і вільностей. Але поступово завдання війни множилися і ставали більш чіткими і визначеними. Правильне уявлення про них дають офіційні, певною мірою програмні заяви Богдана Хмельницького, сформульовані ним на переговорах з комісарами польського уряду у Переяславі в лютому 1649 р.: *«Виб'ю з лядської неволі народ руський, а що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру ... Ставши над Віслою скажу далі ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! Дуков¹ і князів туди зажену, а будуть за Віслою брикатися, знайду там обов'язково. Не залишиться тут на Україні нога ні одного князя і шляхтича, а схоче котрий з нами хліб їсти, нехай буде слухняним Запорозькому війську»*. Сучасні дослідники розглядають цю та інші подібні заяви Хмельницького як **перше формулювання національної державної ідеї, яка передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України, а самого Хмельницького вважають творцем української державної ідеї**. Коли ж така держава була створена, постало завдання відстоювати її існування. Ці завдання стояли перед усіма учасниками війни, вони об'єднували всі класи та верстви українського суспільства в єдиний рух².

¹ Візантійський титул Дука (грец. δοῦξ) відповідає латинському Dux – «князь».

² Огляд перебігу основних подій війни в їх хронологічній послідовності наведено у першому розділі цієї теми

3.2.3. • Формування Першої Української держави у 1648-1654 рр.

Організаторами цієї держави стали козацька старшина та шляхта. Вже у травні у 1648 р. з багатьох джерел до Польщі стали надходити відомості, що Хмельницький створює удільне князівство із столицею у Києві, а себе титулує князем Русі. На початку лютого 1649 р. Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про свої наміри створити незалежну українську державу.

З початку формування українська держава мала відповідні ознаки:

- ✓ територія, котру охоплювала державна організація, **населення**, що на ній проживало;
- ✓ **органи публічної влади**, які виконували свої функції на визначеній території;
- ✓ **податки**, що збиралися на утримання органів публічної влади;
- ✓ **правові норми**, як регулятор суспільних відносин;
- ✓ **військо** – реєстрове козацтво та поkozачені селяни.

Становлення української держави здійснювалося за умов бойових дій, що визначало її форму - для виконання державних функцій пристосовувалася вже готова, перевірена практикою військово-адміністративна полково-

сотенна організація козацтва.

В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для усіх повстанських сил, а й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Процес створення держави відбувався не стихійно. Вже у червні 1648 р. Хмельницький разом з «старшинською радою» - затвердив статут «Про устрій Війська Запорізького». У

його нормах чітко визначалася організація і компетенція усіх органів управління, котрі перетворювалися на апарат публічної влади.

Територія. Хмельницький ще на початку війни визначив етнічну територію України, яку належало звільнити з-під влади Польщі.

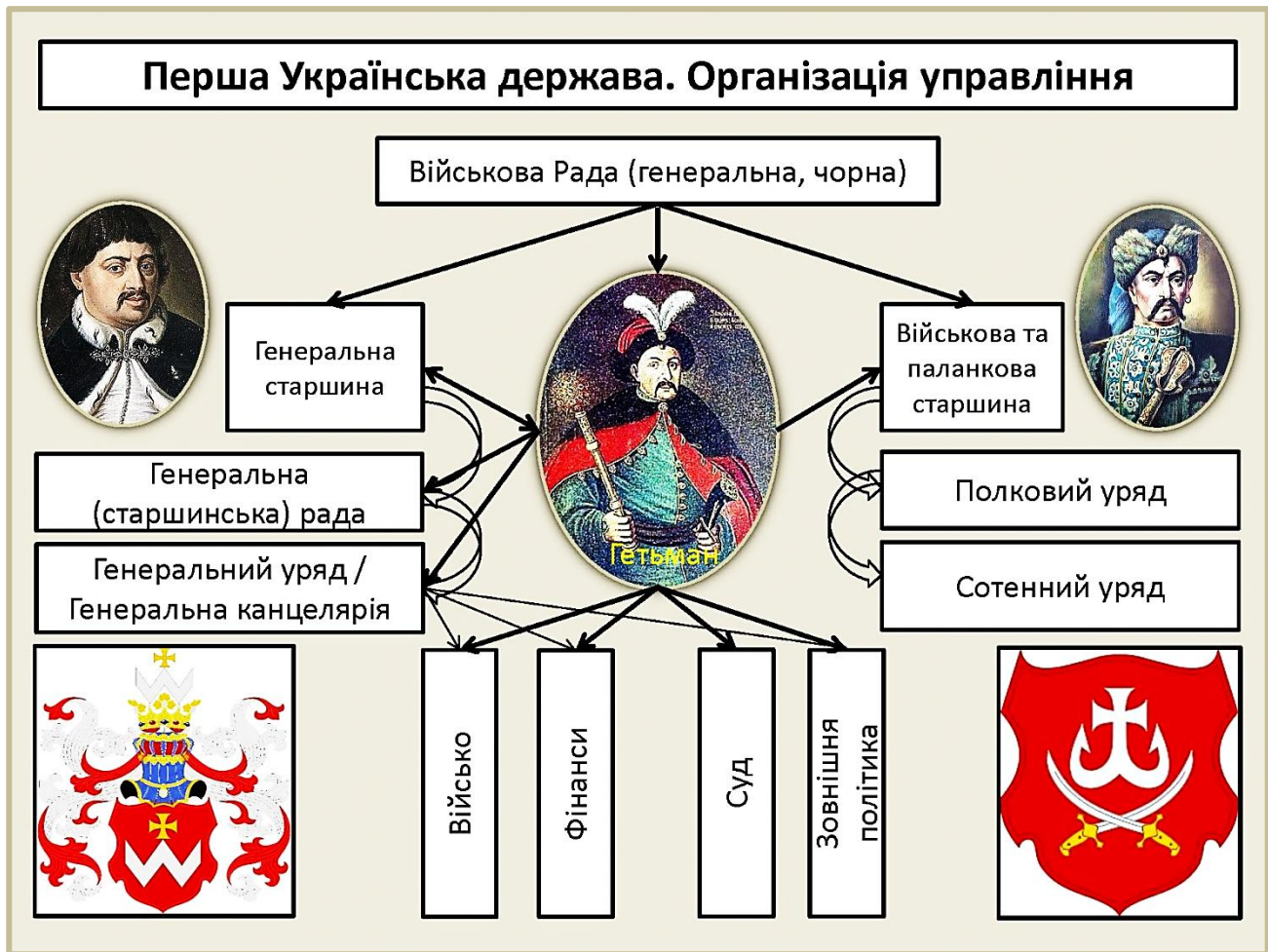
У 1654 р. звільнена територія України вже охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та значну частину степу на півдні. Загалом вона сягала: на заході - до р. Случ, на сході - до російського кордону, на півночі до басейну р. Прип'ять, на півдні - до степової смуги. Площа України дорівнювала приблизно 200 тис. кв. км. Хмельницький називав її по-старому - Руська земля, Русь.

Органи публічної влади. Своєрідним вищим законодавчим органом Гетьманщини були збори всього війська - *військова, або генеральна, або чорна рада*. Передбачалося, що до неї входять усі, хто належить до війська, і вона буде вирішувати найважливіші питання життя України: ведення війни, вибори гетьмана і генеральної старшини тощо. Поступово (з липня - серпня 1648 р.) її почала замінити «старшинська рада», яка здебільшого складалася з генеральних старшин та полковників, а інколи - й сотників.

Система органів державного управління складалася з урядів трьох рівнів: генерального, полкового і сотенного.

Вищий ешелон влади - *генеральний уряд, що був головним розпорядчим, виконавчим та судовим органом української держави*. Генеральний уряд очолював *гетьман* з його найближчими помічниками, які утворювали раду генеральної старшини при гетьмані. Гетьман був правителем, главою України, він наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових і судових функцій. Він видавав універсали - загальнообов'язкові нормативні акти. Багато з них присвячувалося організації та діяльності державних інституцій. Від нього також залежало скликання рад - військової і генеральної старшини. Він був вищою судовою інстанцією і верховним головнокомандувачем. Першим гетьманом вільної України став Богдан-Зиновій Хмельницький.³ Найближчими помічниками гетьмана були *генеральні старшини*. Вони керували окремими галузями управління, мали титул «вельможа»:

³ У січні 1648 р. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорізького - головнокомандувачем повсталих запорізьких та реєстрових козаків. Через рік, після перемоги під Корсунем, Хмельницький оголосив себе гетьманом звільненої України: «я є єдиновладець і самодержець руський». Хмельницького як главу України визнавав польський король. 19 лютого 1649 р. на раді у Переяславі послі Яна-Казимира вручили Хмельницькому разом з привілеєм на вільності гетьманську булаву і бунчук, червону корогву з білим лебедем, а також коштовні подарунки. Надійшли подарунки і від московського царя. Вже у ті роки керівники іноземних держав вважали Хмельницького монархом і відповідно до нього зверталися. Загальновідомо, що турецький султан називав його «славою монархів християнських». Нині усе більше дослідників вважають, що наприкінці 1650 р. в руках Хмельницького зосередилася фактично самодержавна влада. Важлива історична заслуга Хмельницького полягає в тому, що він обрав єдино правильний шлях до незалежності у формі *соціального компромісу*. Він проводив гнучку політику: визнавав соціально-економічні вимоги селян, але не

- ✓ генеральний обозний був першим державцем після гетьмана;
- ✓ генеральний бунчужний - головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, виконував окремі доручення гетьмана;
- ✓ генеральний писар керував зовнішніми зносинами, йому була підпорядкована канцелярія;
- ✓ генеральний суддя (спочатку один, а згодом - двоє суддів) очолював вищий судовий орган - апеляційну інстанцію для полкових та сотенних судів.
- ✓ генеральний підскарбій завідував державною скарбницею.

Усі ці посадовці утворювали *раду генеральної старшини* (своєрідний кабінет міністрів) при гетьмані, вони ж утворювали *генеральну військову канцелярію* (уряд). В документах вона вперше згадується у 1650 р. Тут зосередилось усе поточне військове, адміністративне, судове, фінансове управління, склалися універсали.

відмовлявся й від захисту інтересів старшини і шляхти. У такий спосіб він пом'якшив напруження в суспільстві, замирив населення і після блискавичної перемоги під Батогом (червень 1652 р.) рішуче узяв курс на створення незалежної держави.

На місцях управляли *полкові та сотенні уряди*. Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Полкова рада спочатку мала значні владні повноваження. Вона могла припинити сваволю полковника і навіть усунути його. Сотенний уряд був репрезентований сотником і його помічниками.

Містами управляли виборні міські старшини, а в селах - сільські отамани. У великих привілейованих містах влада належала магістратам, а у дрібних з таким самим статусом містах правили отамани з виборними особами від міського населення.

Адміністративний устрій, населення. Колишні польські воєводства, звідки була вигнана польська адміністрація, відтепер поділялися на полки та сотні. Згідно зі Зборівським договором територія вільної Наддніпрянської України охоплювала три воєводства - Київське, Брацлавське та Чернігівське. Вони поділялися на 16 полків та 272 сотні. У 1650 р. налічувалося вже 20 полків. Це було територіальне ядро української держави, де проживало 1,4-1,6 млн. населення. За Білоцерківським договором територія України обмежувалася лише Київським воєводством. В Україні полково-сотенна організація мала військову, адміністративну та судову владу. Вона виявилася життєздатною та проіснувала у несприятливих для неї умовах 135 років (до 1783 р.).

Податкова система. Податки сплачували лише міщани та селяни. Козаки (точніше, та частина населення, яка перебувала у збройних формуваннях) від податків звільнялася. Усі податки надходили до військової скарбниці. Крім того, були встановлені податки на чужоземні товари. У 1648-1654 рр. щороку до скарбниці України надходило приблизно 80 тис. злотих⁴.

Військо. За Україною, як за державою, визнавалося право мати *постійне реєстрове військо*. Зборівський договір визначив його чисельність у 40 тис. козаків. Білоцерківський договір зменшив реєстр до 20 тис. Проте насправді в 1648-1654 рр. в Україні діяла величезна на ті часи збройна сила чисельністю 300-360 тис. осіб, що звалася козацтвом. Збройні сили в період війни формувалися як з добровольців, так і з мобілізованих. Дисципліна у війську була суворою.

Церква. У новій державі величезний вплив мала церква. Вона освячувала створення держави, піднімала її авторитет. Саме царгородський патріарх Паїсій у грудні 1648 р. під час урочистої зустрічі Хмельницького в Києві як переможця Речі Посполитої титулував його князем Русі. Служителі церкви усіх рівнів обиралися, і це було своєрідною гарантією їхньої незалежності від держави.

Міжнародні зв'язки. У 1648-1654 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з сусідніми Валахією, Кримом, Молдавією, Трансильванією,

⁴ Річна платня близько 600 «німецьких» піхотинців або 8000 реєстрових козаків. У перерахунку це біля 670 кг срібла вартістю 357 000 \$ на середину 2016 р.

Туреччиною, Московією. За договором 1649 р. турецького султана з «Військом Запорізьким і народом руським», сторони взяли на себе такі зобов'язання: Туреччина - надавати Україні військову допомогу, а українським купцям - право вільно плавати Чорним морем та безмитно торгувати у турецьких володіннях, а Україна - перешкоджати запорізьким і донським козакам нападати на Османські володіння. У ті ж самі роки Україна встановила зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Щодо **форми правління** Першої української держави існують суперечливі думки. Одні дослідники говорять про Україну того часу як про республіку або християнську демократичну республіку. Інші вчені стверджують, що «за суттю Українська національна держава була монархією» і що вже у 1649 р. одночасно з утворенням національної держави відроджується ідея українського монархізму, носієм якої стає Хмельницький. **Політичну організацію, що складалася на території звільненої України у 1648-1654 рр., сучасники нарекли Українською козацькою державою, називаючи її також Військом Запорізьким, або Хмельниччиною. Більшість учених використовує назву Гетьманщина.**

3.3. Переяславський договір та Березневі статті 1654 р.

Шлях до незалежності був складним. За Зборівським і Білоцерківським договорами Україна визнавалася автономною частиною Речі Посполитої. Проте український народ виступав проти замирення з Польщею, яка не задовольняла його справедливих вимог і мала намір ліквідувати українську державність. Україна шукала союзників у тривалій війні. В лютому 1648 р. Хмельницький уклав договір з кримським ханом. Ненадійними союзниками виявилися Туреччина та її васал Молдова.

Протягом 1649-1654 рр. Хмельницький відрядив 10 повноважних посольств до Росії. Москва за цей час відправила в Україну не менше 15 посольств і окремих посланців. Дедалі наполегливіше гетьман і його послі просили Москву взяти Україну під «високу государеву руку і тримати її від ворогів у обороні». Лише наприкінці 1653 р. Росія досить зміцніла, щоб вступити у війну з Польщею. Земський собор 1 жовтня 1653 р. прийняв рішення про розірвання договору з Польщею і про те, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх і землями прийняти під свою государеву високу руку...».

8 січня 1654 р. у Переяславі зібралася військова рада. Для участі в ній прибули також представники від міст України, усіх її соціальних верств. Це була перша військова рада, що мала широкий представницький характер. На раді було оголошено царську грамоту і багато її учасників погодилися перейти під «високу руку царя Олексія Михайловича». Представників запорізьких (низових) козаків на Переяславській раді не було, але вони раніше повідомили

Хмельницького, що готові «з усім народом... що живе по обидва боки Дніпра, під протекцію... російського монарха».

Рішення Земського собору і відповідь на нього Переяславської ради стало усним договором Росії та України. Його належало зміцнити церковною присягою. Надвечір 8 січня на Переяславському церковному соборі Хмельницький та генеральна старшина присягнули на вірність цареві, після чого посла вручили гетьману клейноди і щедрі подарунки. 9 січня присягли полковники, а потім усі інші. Проте далеко не всі і не повсюдно виявили бажання скласти присягу. Відмовився присягати сам і заборонив своїм парафіянам складати присягу митрополит київський Косів. Відмовився від присяги вінницький полковник⁵ Іван Богун, полки Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Тим більше, що московські послы ухилилися від присяги, мотивуючи це тим, що цареві не пристало присягати народові.

Усний договір не задовольняв гетьмана і старшину своїм змістом, оскільки стосувався тільки загальних положень входження України у підданство до Росії. Вони бажали, щоб договір закріпив збереження їхніх прав і привілеїв, а також вільностей Української держави. Мали рацію попередження обережних запорожців, які, погоджуючись з українським народом на підданство Росії, водночас радили: «... потрібно знати, що нічого поганого не вийшло б для вільності козаків».

Старшина наполягала на письмовому договорі і запропонувала свої умови царю. Проект цього договору складався з 23 пунктів (статей), які ґрунтувалися на усному договорі з Москвою. За умов виконання цих пунктів, Україна погоджувалася перейти під протекторат московського царя і на знак підданства зобов'язувалася сплачувати данину. Цей документ став проектом майбутнього письмового договору з Росією, який був скріплений підписом Хмельницького і його печаткою. 21 березня 1654 р. царю було подано документ, який після узгоджень та редагування складався вже з 11 статей. Під час скорочення зміст його майже не постраждав. Цар і бояри розглянули статті і супроводили кожному з них своїм указом. Здебільшого ці укази підтверджували прохальні пункти, але були й укази, які відкидали окремі їхні умови або серйозно їх коригували. У такому вигляді **документ став відомий як Березневі, чи Московські, статті.** 27 березня 1654 р. українські послы одержали цей документ та жалувану грамоту царя Олексія Михайловича Війську Запорізькому і жалувані грамоти козацькій старшині. Договором передбачалося зберегти недоторканими суспільний лад України і загалом той порядок управління та суду, що склався до 1654 р. Главою України залишався виборний гетьман як «верхній володар». Царя потрібно було оповіщати не тільки про результати виборів нового гетьмана, але останній ще мав присягнути на «підданство й вірність» цареві та одержати від

⁵ Полк існував з 1648 по 1678 та з 1704 по 1708 роки з центрами у Кальнику (1648 - 1653, 1667 – 1678) і Вінниці (1653 – 1667).

нього клейноди. Царський уряд обмежив також право зовнішніх зносин гетьманської держави. Він наказав затримувати тих послів, які приїздили з метою, ворожою Росії, заборонив Україні вести переговори з Польщею і Туреччиною без відома царя. Україна, як вона того і бажала, дістала право мати власне в 60 тисячне реєстрове військо – «Військо його царської величності Запорізьке». Україна мала сплачувати в царську скарбницю податки. Місцеві урядовці самі їх збирали і передавали урядовцям Російської держави. Березневі статті підтвердили колишні права і вільності українських феодалів, передусім спадкове право на землю і прибутки з неї, на платню посадовим особам в апараті управління і в суді. Окрім того, цар пообіцяв захищати Україну від посягань Польщі. Україна (щоправда, не всі її землі і не все населення) вийшла з-під влади Польщі й увійшла під протекцію Росії як незалежна держава з козацьким устроєм.

Форма державно-правових зв'язків України з Росією за договором 1654 року з'ясовується до нашого часу. Україна понад усе прагнула до військового союзу з Росією проти Польщі, а Росія, як свідчать статейні списки посла Бутурліна, вже під час переговорів стала на позицію приєднання України до складу Російської держави. Спектр існуючих оцінок реального стану речей дослідниками коливається у межах від військового союзу двох держав проти Польщі до тверджень щодо безпосереднього підданства України Московській державі у формі протекторату. В жодному випадку немає підстав розмірковувати про «з'єднання» чи «возз'єднання» двох держав, оскільки ці терміни не використовувались у відповідних історичних документах. Припускають, що термін «возз'єднання» був уведений в науковий оборот, за однією версією, П. Кулішем, за іншою - М. Максимовичем. Україна за договором 1654 р. все-таки залишалася за межами Росії. Територіальне питання не порушувалося взагалі. **За договором 1654 року залежність України від Росії зводилася лише до права царя одержувати грошову данину і контролювати зовнішні зв'язки України. Чимало вчених розглядають це обмеження права України як номінальну протекцію царя над Україною, номінальну васальну залежність.**

3.4. Україна після Богдана Хмельницького. Руїна.

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні настали важкі часи, що тривали кілька десятиліть. Дослідники називають цей період *Руїною*. Посилилась боротьба за владу між старшинськими угрупованнями, що орієнтувались на підтримку сусідніх держав, нехтуючи інтересами, волею, незалежністю України. Причому їхня політична орієнтація і союзники постійно змінювались, що створювало ще більший хаос у країні.

3.4.1. • **Початок смуті** поклав генеральний писар Іван Виговський, який зрадив пам'яті свого благодійника Богдана Хмельницького. Це підтверджував навіть Іван Мазепа: у листі до польського короля Лещинського у 1707 р. він,

визначаючи віхи Руїни, писав, що почалась смута з Виговського зруйнуванням державної єдності.

Виговський почав з того, що відібрав гетьманство у Юрія Хмельницького. У такий спосіб було завдано удару ідеї спадкоємності гетьманської влади, яка не встигла ще реалізуватися, тобто ідеї монархічності.

Проте Виговський, не зумівши порозумітися ні зі старшинськими колами, ні з іншими станами, вступив у конфлікт із Запорізькою Січчю та Полтавським

УКРАЇНА за часів Руїни		
Правобережна (Реч Посполита)	Лівобережна (Царство Московське)	
Юрій Хмельницький - спроба встановлення спадкової передачі вищої влади (1657)		
Гадяцький договір (1658)	Іван Виговський (1657-1659)	Російсько-українська війна (1658-1659)
Слободищенський трактат (1660)	Юрій Хмельницький (1659-1663)	Другі Переяславські статті (1659)
Павло Тетеря (1663-1665)		Іван Брюховецький (1663-1668) Московські статті (1665)
Закріплення за Польщею Правобережної України	Андрусівське перемир'я (1667)	Закріплення за Московією Лівобережжя, Чернігівщини та м. Києва
Петро Дорошенко (1665-1676) Польсько-козацько-татарська війна (1666-1671). Підгаєцька угода (1667). Прийняття протекторату Туреччини – Корсунська угода (1669). Польсько-турецька війна (1672-1676)	Петро Дорошенко (1668-1669)	
	Дем'ян Многогрішний (1668-1672) Глухівські статті (1669)	
Юрій Хмельницький (1677-1681) Московсько-турецька війна (1677-1681)	Іван Самойлович (1672-1687) Великий згін (1679)	
Бахчисарайський мирний договір (1681). Визнання Туреччиною розділення українських земель між Туреччиною, Польщею і Московією		
«Вічний мир» між Польщею та Царством Московським (1686). Остаточне закріплення факту розділення України між Польщею і Московією		
Гетьманство остаточно ліквідовано у 1676 р. (Журавинський мирний договір)	Іван Мазепа (1687-1708) Коломацькі статті (1687)	

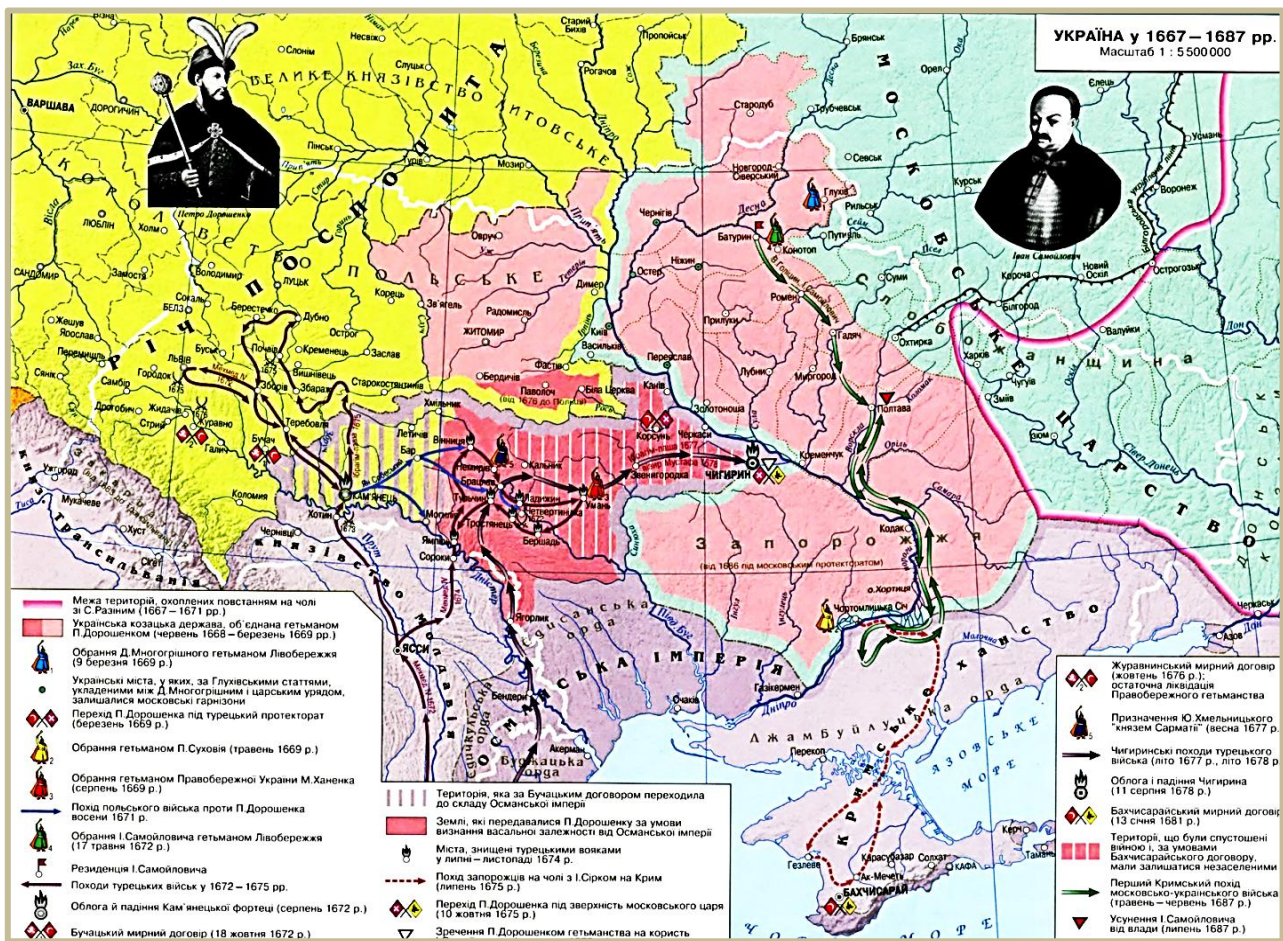
полком, який вилився у заколот під проводом Мартина Пушкаря і Якова Барабаша, не знайшов підтримки у Росії і нарешті уклав з Польщею **Гадяцький договір** (сейм затвердив його 16 вересня 1658 р.). За ним Україна втрачала незалежність і поверталася до Речі Посполитої як автономія під назвою «Руське князівство» у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Гетьман затверджувався королем. Реєстр скорочувався до 30 тис. осіб. Решта українських земель ставали польськими володіннями. Відновлювався старий (польський) адміністративно-територіальний поділ, встановлювалися форми землеволодіння, що існували до 1648 р., поверталися польські феодалі. Одночасно Іван Виговський вкрай загострив відносини з Москвою, що привело до переможної на перший погляд битви під Конотопом (1659) з далекосяжними негативними для України наслідками.

11(21) вересня 1659 р. козацька рада під Германівкою знову обрала гетьманом Юрія Хмельницького (повне ім'я - Юрій-Гедеон Венжик Хмельницький). Молодий гетьман і його оточення, враховуючи антипольський настрої поспільства, повернули у бік Москви. Вони мали намір зміцнити відносини з Москвою на умовах Березневих статей. Але Москва вирішила скористатися нестабільністю в Україні, відсутністю досвіду у молодого гетьмана. Юрій Хмельницький під тиском Трубецького підписав з Москвою новий договір, так звані **Другі Переяславські статті 1659 року**. На підставі цього документа Москва приступила до поступового переведення України зі становища васальної, протегованої держави в стану автономної, самоврядної організації у складі Росії. **Підписання Других Переяславських статей формально припинило дію Березневих статей 1654 року.**

3.4.2. • **Поділ українських земель.** Міжусобиці та війни, які сталися після смерті Богдана Хмельницького, призвели до того, що територія вільної України була розірвана на дві частини: Правобережну та Лівобережну, або Західну та Східну. Це був не тільки географічний поділ, а й політичний. Правобережжя опинилося під владою групи старшин, що орієнтувалися на Польщу. Лівобережна старшина поєднувала свої інтереси з інтеграцією до панівного класу Московської держави. Цей поділ став політичною реальністю і позначився у 1663 р. обранням двох гетьманів - лівобережного (Івана Брюховецького) та правобережного (Павла Тетері).

За **Бучацьким миром (1672)**, укладеним між Польщею і Туреччиною, до останньої відходило Подільське воєводство разом з Кам'янцем, а воєводства Київське і Брацлавське, керовані Дорошенком, віддавалися під протекторат Туреччини. У 1674 р. на Лівобережжя передислокувалися Брацлавський та Уманський полки, а у 1675 р. - Корсунський полк. Через рік правобережний гетьман Петро Дорошенко здав Москві Чигирин з усіма його жителями і присягнув на вічне підданство Росії.

Вперше юридично цей поділ Гетьманщини був оформлений **Андрусівським перемир'ям (1667)**, яке Польща та Росія уклали без участі України, стро-

Україна у 1667 – 1687 рр.

ком на 13,5 років. В ньому спеціально застерігалось, що до Московії відходить Лівобережна Україна, а Правобережна до Польщі, за винятком Києва. Київ з прилеглою територією на 2 роки залишався за Москвою. Запоріжжя мало бути під зверхністю обох держав. Договір про **Вічний мир (1686)** між Польщею та Росією підтвердив ці положення з поправкою, що Київ та Запорізька Січ залишалися за Росією. Поділ України на Правобережжя і Лівобережжя був закріплений створенням між ними нейтральної зони, яку було заборонено заселяти (це південна Київщина, східна Брацлавщина, міста Трахтемирів, Канів, Черкаси, Чигирин). На Правобережжі, що було у складі Речі Посполитої, спостерігався загальний економічний занепад, явне запустіння. Донедавна родючі землі перетворилися на пустища. Збулося передбачення проникливого політика Адама Киселя про те, що втрата Лівобережних українських земель призведе Реч Посполиту до занепаду. Населення, щоб вижити, втікало з Правобережжя. Доходило до того, що впродовж п'яти днів їзди по Правобережжю не можна було зустріти жодної душі. На таке Правобережжя вже ніхто не зазіхав. Не дивно, що польський уряд на початку 70-х років 17 ст. був згодний відмовитися від Правобережної України.

Лівобережна Україна з Києвом в офіційних актах другої половини 17 ст. нерідко іменувалася Малоросією або Гетьманщиною, що обумовлювалось її політичною організацією (Запорізька Січ після 1686 р. і до 1775 р. підпорядковувалася безпосередньо царській адміністрації і формально організаційних зв'язків з Гетьманщиною не мала). Царат намагався використати господарство України для обслуговування потреб Росії. Водночас, оскільки економіка України стала частиною всеросійського ринку, царський уряд не міг не турбуватися про її розвиток. Через це розвиток господарства Лівобережної України відбувався нерівно, переборюючи численні перешкоди, але загалом - успішно.

3.4.3. • *Суспільний устрій.*

Феодали продовжували вимагати нових гарантій як від царського уряду, так і від гетьмана. У другій половині 17 ст. їхні права розширюються низкою владних розпоряджень. Одночасно з ростом земельних володінь козацька верхівка прагнула зміцнити владу над селянами, покріпачити їх. Великими кріпосниками були гетьмани, зокрема Іван Самойлович мав 20 тис. селянських дворів, а у Івана Мазепи було 100 тис. селян в Україні і 10 тис. у Росії. У 1659 р. українські феодали домовились з царським урядом про повернення селян, що втікали з України до Росії, та навпаки. Особистими привілеями феодалів були заборона арештовувати їх без санкції суду і суворі покарання за посягання на їхнє життя та гідність. Старшина прагнула юридично зрівнятися з московською аристократією і дворянством. Вже гетьман Брюховецький домігся чину боярина, а члени його посольства до Москви (500 старшин) були пожалувані у дворяни. За Глухівськими статтями (1669) цар пообіцяв надавати дворянське звання старшині за поданням гетьмана. Окрім того, ці статті підтвердили колишні вільності феодалів, а також пожалування, які вони одержали від Богдана Хмельницького.

Реєстрове козацтво звільнялось від податків, військових постоїв. У 1674 р. гетьман Іван Самойлович домовився з царським урядом, що той не відбиратиме козацьких вільностей, не називатиме реєстровців «мужиками», що російські війська не будуть розміщуватися у дворах козаків і брати їх у провідники. Реєстровці мали право «...держати вино, пиво і мед, а продавати вино бочкою на ранди і куди хто захоче, а пиво і мед вільно продавати гарнцом». Належність до реєстрового стану не передавалася у спадщину. Тому у Глухівських статтях містився пункт, щоб ніхто не відбирав козацького майна у вдів та дітей козацьких.

Селяни-посполиті були зобов'язані «звиклим послушанієм». Основні їхні обов'язки полягали у сплаті ренти феодалові та податку у військову казну. Податки йшли на утримання адміністрації та війська. Частина їх передавалася до царської скарбниці, розмір якої постійно зростав. Українське селянство, як і в попередні роки, повставало проти своїх гнобителів. Масові антифеодальні, антистаршинські повстання селян у 1687-1689 рр. і в 1691-1692 рр. охопили усе Лівобережжя.

3.4.4. • *Державний устрій*. В організації української державності в період, що розглядається, відбувся ряд змін.

Гетьман. Одразу по смерті Богдана Хмельницького старшиною була відкинута ідея спадковості гетьманської влади. Пізніше деякі гетьмани (Д. Многогрішний, І. Самойлович) теж намагалися зробити посаду гетьмана спадковою, але й вони зустріли рішучу відсіч старшини. Гетьмана мала обирати загальновійськова рада, але найчастіше для цього збиралась старшинська рада. Так були обрані Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович. Відомі випадки, коли гетьмана обирала рада генеральної старшини з участю представників від інших станів. За війтами міст, наділених Магдебурзьким правом, теж визнавалося право брати участь у радах з обрання гетьмана.

Для обрання в гетьмани певне значення мала підтримка кандидата Запорізькою Січчю, хоча ні вона в цілому, ні її представники у виборах гетьмана, як правило, участі не брали, показуючи цим свою незалежність від Гетьманщини. Після смерті Б. Хмельницького царський уряд зажадав, щоб його повідомляли про наступне обрання гетьмана. Цю вимогу не було виконано при обранні гетьманом І. Виговського, тому Москва його обрання не визнали. Довелося проводити вибори вдруге у присутності посла Росії. За деякими відомостями, Москва й з цим обранням не погодилася, і Виговського довелося обирати втретє - на початку лютого 1658 р. у Переяславі, де, нарешті, московський посол вручив йому гетьманську булаву. Другі Переяславські статті не дозволяли Україні обирати гетьмана без дозволу царя. Московські статті 1665 р. підтверджували, що гетьман обирається за волевиявленням государя та ним затверджується. Отже, обрання першої державної особи України стало формальністю. Обрані у такий спосіб гетьмани присягали на вірність царю. З 1660 р. встановлюється порядок, за яким гетьман одержував клейноди - вищі знаки його влади і гідності, які привозили російські послы, або гетьман отримував їх від царя в Москві. Одночасно гетьман одержував від нього грамоту на гетьманування.

Обрання нового гетьмана звичайно супроводжувалося складанням статей, якими визначалися взаємовідносини України з Росією, гетьмана та царя. Присягаючи на вірність царю, гетьман присягав також на вірність цим статтям.

Після смерті Б. Хмельницького влада гетьмана поширювалася на Лівобережжя й Правобережжя. Але коли в 1663 р. Польща знову утвердилася на Правобережжі, там було засновано самостійне гетьманство. Протягом певного періоду одночасно правили гетьман правобережний й гетьман лівобережний. І кожен з них претендував на владу в обох частинах України. У ряді випадків у титулуванні гетьмана відображалася, на які території поширюються його повноваження. Першим правобережним гетьманом було обрано колишнього однопумця і зятя Б. Хмельницького Павла Тетерю (1663-1665). У 1665 р. правобережним гетьманом став Петро Дорошенко (1665- 1676). Він очолив боротьбу за незалежну Україну та об'єднання всіх її земель. На початку 1668 р. він проголо-

сив себе гетьманом усієї України, але Лівобережжя та Запорізька Січ його не підтримали. З 1671 р. на Правобережжі гетьманів більше не обирали.

Першим лівобережним гетьманом був Іван Брюховецький (1663-1668). Він був першим гетьманом України, який поїхав до Москви, щоб особисто засвідчити царю свою покору. Брюховецький «ударив чолом цареві малоросійськими городами» та оголосив, що керувати підданими має не гетьман, а цар, який почав іменувати себе «Великия и Малыя России самодержец». Брюховецького змінив Дем'ян Многогрішний (1668-1672). Івана Мазепу відразу ж після обрання (1687) було пожалувано гетьманом обох сторін Дніпра, хоча з 1686 р. з укладенням Вічного миру влада гетьмана обмежувалася тільки Лівобережжям.

Обсяг повноважень гетьмана був значним. У внутрішніх справах йому спочатку належала законодавча, виконавча та судова влада. Відповідно до цього гетьман називався «верхній володар і господар отчизни нашої», «зверхніший властитель», «гетьман Війська Запорізького». Як законодавець, глава та офіційний представник України гетьман підписував важливі нормативні акти, в першу чергу гетьманські статті. Будучи головним адміністратором, він особисто розпоряджався землею, що належала усьому козацькому війську.

В руках гетьмана були фінансові заощадження держави. Він керував збиранням податків і розпоряджався державними військовими скарбами. Тривалий час його особисті та державні кошти не роз'єднувалися, що призводило до зловживань. У таких зловживаннях Мазепа звинуватив свого попередника Самойловича (що стало однією з підстав усунення того з посади). Згодом була заснована посада генерального підскарбія, котрий відав військовою казною.

Повноваження гетьманів поступово звужувалися. Офіційні документи набували чинності лише після затвердження царем або вищими урядовцями Росії. Звужувалися права гетьмана і в міжнародних відносинах. У 1669 р. Глухівські статті заборонили гетьману безпосередньо зноситися з іноземними державами. Відтепер усі переговори можна було здійснювати лише через царя. Щоправда, Москва дозволяла представникам від України бути присутніми на переговорах Росії з іншими посольствами. У 1674 р. і це право було скасовано. Залишалася лише обіцянка Москви повідомляти «войско запорожское о разных переговорах». Коломацькі статті підтверджували заборону для України приймати послів і грамоти: «от себя никому ничего не писать». Усі документи, одержані від інших держав, необхідно було передавати до Москви у Малоросійський приказ.

Генеральний уряд. Після смерті Б. Хмельницького загальновійськову раду стали скликати все рідше, а згодом вона й зовсім зникає. Однією з причин цього була складність її скликання. Головне ж, певно, полягало в тому, що загострення внутрішніх суперечностей, протистояння верхів і низів загрожувало пануванню українських феодалів. З 1668 р. загальновійськову раду скликали тільки на підставі царського указу. Про нього повідомляв гетьмана або старшину піддячий Малоросійського приказу.

Гетьман правив країною за участю ради *генеральної старшини* (або старшинської ради), яка збиралася кілька разів на рік для вирішення найважливіших питань (обрання гетьмана, генеральних старшин, охорони кордонів та ін.), та окремо за вимогою генерального уряду. Останній за відсутності гетьмана здійснював вищу владу в Україні. Генеральні старшини, як і гетьман, за виконання своїх повноважень одержували з казни платню та пожалування землі у ранг.

Реєстрове військо. Прагнення царату обмежити вільності України не минуло її збройних сил. У 1659 р. другі Переяславські статті підтвердили обов'язок гетьмана залучати козацьке військо до участі його у воєнних походах росіян. Реєстрове військо використовувалося також для охорони кордонів Росії, особливо на півдні. У цих походах козаки підлягали російському командуванню, проте у другій половині 17 ст. вони ще зберігали організаційну відокремленість. Влітку 1687 р. 50 тис. козаків на чолі з гетьманом Самойловичем билися проти татар в одних лавах з 10-тисячним загоном росіян. У другому Кримському поході навесні 1689 р. виступали: російська армія чисельністю 112 тис. осіб і 40 тис. реєстровців. Гетьман Брюховецький за вимогою боярського уряду погодився скоротити реєстр до 30 тис. осіб, що було зафіксовано у Московських статтях. Одночасно гетьман одержав дозвіл створювати наймане, так зване «затяжне» військо в 1000 осіб, тобто один полк. Реально ж існувало кілька найманих полків: сердюцький (піхотний) та компанійський (кінний). Вони створювалися у міру необхідності, утримувалися за рахунок додаткового оподаткування населення, одержували грошову платню, харчі та одяг.

Церква. Зважаючи на величезний вплив православної церкви в Україні, Москва намагалася встановити свій контроль і над нею. Другі Переяславські статті знову підтвердили, що митрополит та інше духовенство Малої Росії, тобто України, віддавалися під благословення московського патріарха, мали право на зносини з ним, але останній не втручався у справи православного духовенства України. Ієрархи української православної церкви дали відсіч Брюховецькому, котрий просив Москву надіслати митрополита для України. Але у 1675 р. після смерті київського митрополита Тукальського Москва перешкодила виборам нового митрополита і заснувала тимчасову посаду місцеблюстителя вакантної посади митрополита. Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархату 1686 р. за згодою константинопольського патріарха. Вище духовенство (митрополит і єпископи) обиралися на козацьких радах, священики - на сільських сходах, їх обрання затверджував гетьман.

Органи Росії для управління Україною. По мірі того, як царський уряд перетворював Україну на автономію в складі Росії, він почав створювати спеціальні установи для регулювання своїх відносин з Лівобережною Україною. 31 грудня 1662 р. в Росії було створено новий орган центрального управління «Приказ Малые России», або *Малоросійський приказ*, який очолив Артамон Матвеев - людина з найближчого оточення царя. До нього від Посольського приказу відійшли всі справи, що стосувалися відносин Росії з Україною. *Таким*

чином, ці відносини з міжнародних, зовнішніх перетворилися у внутрішні справи Росії. Малоросійський приказ керував Лівобережною Україною як автономною державною організацією у складі Росії. Приказ відав адміністративними, військовими і судовими справами. Саме актами приказу санкціонувалися вибори нового гетьмана та старшини. Він же контролював українську церкву та духовенство. З утворенням Приказу козацьке самоврядування було помітно обмежено.

Збройні сили Росії в Україні. Переяславські статті Ю. Хмельницького санкціонували перебування російських воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Поступово воєводи почали втручатися у справи місцевого управління та збирання податків. Гетьман Брюховецький сам запрошував російських воєвод робити це. У відповідь на чолобитну Брюховецького Московські статті передбачили збільшення російських гарнізонів у тих містах, де вони вже перебували, та розміщення воєвод в інших містах, а також у Кодаку (на Запоріжжі) та Кременчуці з розширенням їх поліцейських та фіскальних функцій. Щоправда, козаки не підпорядковувалися воєводам. Пізніше полк московських стрільців охороняв резиденцію Мазепи у Батурині

Український народ не змирився з розташуванням російських військ на його рідній землі. Між місцевим населенням та росіянами траплялися гострі зіткнення, «многия ссоры и досадительства бывали». У 1668 р. проти сваволі російських воєвод спалахнуло повстання, придушене Брюховецьким. За Глухівськими статтями перебування російських військ в Україні було обмежене п'ятьма містами - Києвом, Переяславом, Черніговом, Ніжином та Уманню. Їм наказувалося не втручатися у місцеві справи. Це ж підтвердили і статті Івана Мазепи.

Література

- Атлас з історії України (16 – 18 ст.). 8 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Атлас з історії України (друга половина 18 – початок 19 ст.). 9 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст.: кордони, населення, право. – Київ: Основи, 1996 - 222 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – Київ: «Основи», 2003. – 644 с.

Тема 4. Україна у 18 ст.

Структура розділу

- 4.1. Хронологія основних подій.
- 4.2. Загальна характеристика періоду в історії України.
- 4.3. Суспільний лад.
- 4.4. Державний устрій.

4.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
1687-1709	Гетьманування Івана Мазепи: - прагнув створити в Україні стану державу з урахуванням особливостей козацького устрою; - сприяв формуванню української аристократії з козацької старшини; - постійно опікувався станом освіти, культури, православної церкви в Україні.
27 червня 1709	Полтавська битва.
1710	Обрання гетьманом в еміграції Пилипа Орлика. Бендерська Конституція: - декларування незалежності і соборності Української держави; - декларування республіканських принципів державного устрою.
1708-1722	Гетьманування Івана Скоропадського.
1722-1727	Перша Малоросійська колегія.
1722-1723	Гетьманування Павла Полуботка.
1727-1734	Гетьманування Дмитра Апостола.
1727	«Решительные пункты» - регулювання відносин Гетьманщини з Росією: - загальне підтвердження прав та вільностей українського реєстрового козацтва і старшини; - вимога до гетьмана звітувати про надходження та витрати.
1734-1750	Діяльність Правління Гетьманського Уряду.
1750-1764	Гетьманування Кирила Разумовського.
1764	Зосередження усієї влади в Україні у Другій Малоросійській колегії.
1768	Початок Коліївщини на Правобережній Україні.
1772	Перший поділ Польщі: - передача Галичини під владу Австрії.
1775	Ліквідація царською владою Запорізької Січі.
1781	Ліквідація полкової системи управління на Гетьманщині, утворення намісництв.
1783	Приєднання до Російської імперії Кримського ханства.
1783	Указ про закріпачення селян на Лівобережжі та в Слобідській Україні.
1785	«Жалувана грамота дворянству» Катерини II. За дворянами закріплювалися такі права: - Особисті: тілесна недоторканність (дворян було заборонено піддавати

	тілесним покаранням і тортурам); право на геральдику (герби); звільнення від обов'язкової державної служби. - Майнові: монополія на володіння населеними маєтками; право на володіння надрами на поміщицькій землі; звільнення від податків і повинностей; право на будь-яку не заборонену законом підприємницьку діяльність (крім роздрібною торгівлі). - На повітовому і губернському рівнях створювалися дворянські збори, які обирали відповідних ватажків дворянства. Дворяни обирали своїх станових суддів (для повітових судів і верхніх земських судів) і частину чиновників.
1793	Другий поділ Польщі: - до Росії приєднані Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.
1795	Третій поділ Польщі: - приєднання до Росії Західної Волині.

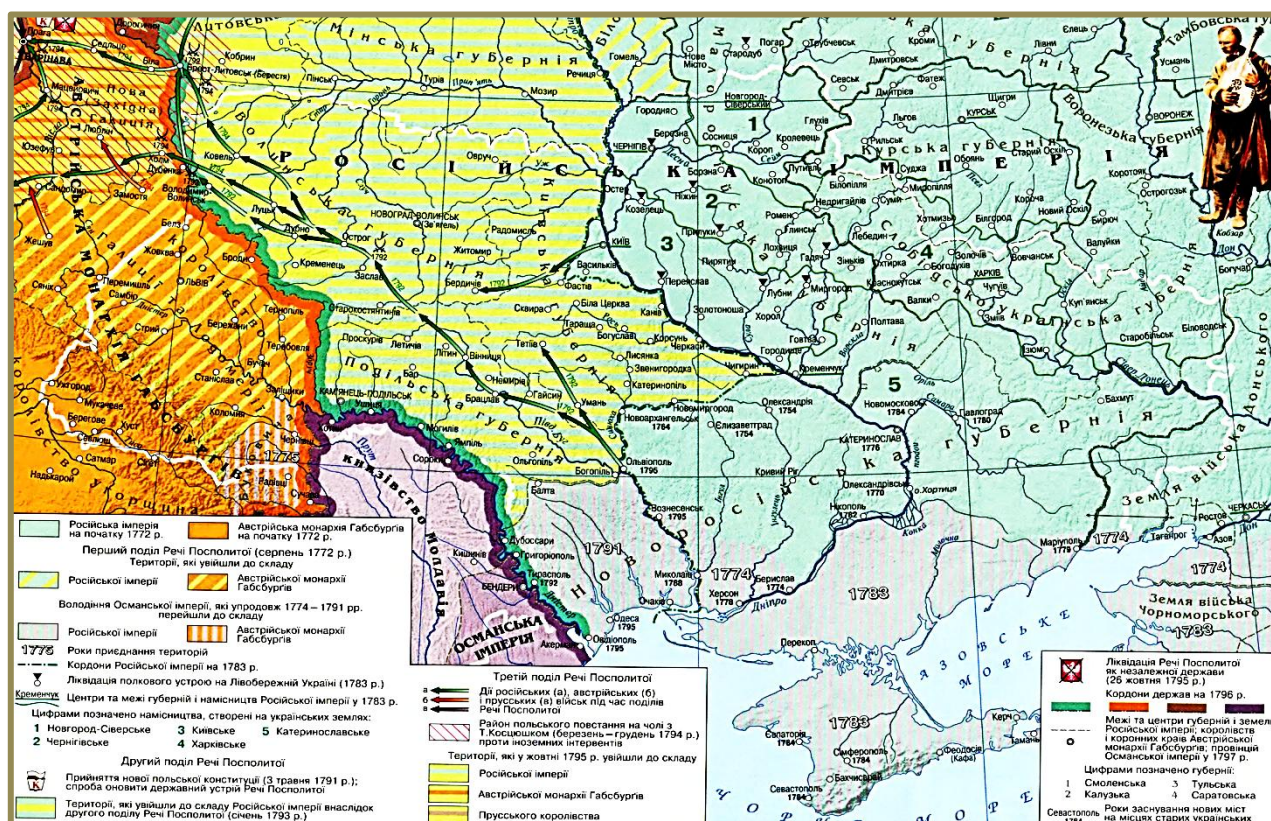
4.2. Загальна характеристика періоду в історії України.

На початку 18 ст. Лівобережжя, Слобожанщина та Запорізька Січ перебували у складі Російської держави. Правобережжя залишилось у складі Речі Посполитої. У 1711 р. Петро I офіційно пообіцяв не втручатися у справи Правобережжя. Проте було очевидним, що роздільне існування Лівобережжя та Правобережжя - справа часу. У 1795 р., після третього поділу Польщі, Правобережжя (Брацлавщина, Волинь, Київщина, Поділля) було передане Росії та об'єднане з Лівобережжям. Згодом, коли українські та російські війська у війні з Туреччиною визволили Північне Причорномор'я, а пізніше і Крим, їх було включено до адміністративного поділу України. Ці землі заселяли вихідці з України та Росії. Вони освоювали нові території захищали їх від ворогів.

У першій чверті 18 ст. в Україні поступово зростає **мануфактурне виробництво**. Закладену у 1719 р. першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру в 1726 р. було взято до казни. У 1770 р. тут працювало близько 9,5 тис. осіб. У другій половині 18 ст. засновано казенний пороховий завод у Шостці, київський «Арсенал», Луганський чавуноливарний завод, Катеринославську мануфактуру. Було створено й чимало приватних мануфактур, які належали купцям, заможним козакам, поміщикам. В останній чверті 18 ст. на Лівобережжі і в Слобідській Україні налічувалося вже понад 200 мануфактур у початковій формі і 400 у розвиненій. Ці мануфактури діяли за рахунок праці посесійних селян і солдатів, яких привозили найчастіше з Росії. На Глушковській мануфактурі працювали 5000 селян. Наприкінці 18 ст. на мануфактурах України почала застосовуватися наймана праця. Вільнонайманих працівників використовували передусім на відповідальних операціях. У 1722 р. почалося видобування кам'яного вугілля у Бахмуті.

Зростали й економічно міцніли українські міста, закладалися нові (Єлисаветград, Катеринослав, Олександрівськ, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін.).

Дослідження показують, що найбільший дохід Україна одержувала не від податків, а за рахунок торгівлі, промислів і ремесел. Україна постійно підтри-

Українські землі у кінці 18 століття

мувала широкі торговельні зв'язки з Росією та іншими сусідами. У 1754 р. внутрішні митні кордони між Росією та Україною було ліквідовано. Експортувалися худоба, шкура, віск, тютюн, селітра, скло, горілка. Традиційно Україна торгувала із Західною Європою через балтійські порти, а також через Краків і Вроцлав.

Починаючи з 18 ст. наступ царату на права і вільності України посилюється. Особливо інтенсивно процес обмеження суверенітету України, прав її народу відбувається за царювання Петра I та Катерини II.

4.3. Суспільний лад.

Українське суспільство 18 ст. залишалося феодальним, що обумовило його класову та станову структуру.

4.3.1. • **Феодалі.** У 18 ст. в Україні створюється однорідний феодальний клас, так звана **нова шляхта**. Він складався з нащадків старої української шляхти, реєстровців ще польських часів та з нових козацьких старшин, які з'явилися вже після 1648-1654 рр. Цей клас мав свою формальну організацію, створену за часів Івана Мазепи, що називалася «**знатне військово товариство**». Вона складалася з трьох розрядів, чи рівнів, кожний з яких наділявся відповідними привілеями і пільгами:

- ✓ вищий розряд - це *бунчукові товариші* (своєрідна аристократія). Вони перебували безпосередньо в оточенні гетьмана - «під бунчуком», виконували відповідальні й почесні доручення. Їхні посади і власність ставали спадковими. Бунчукові товариші підлягали юрисдикції гетьмана та генерального суду;
- ✓ другий розряд - *військові товариші* (своєрідна знать). Вони належали до кола генеральної старшини і генеральної військової канцелярії, перебували в їхньому віданні, виконували їхні доручення. Тільки представники цих двох розрядів призначалися на вищі посади;
- ✓ третій розряд - *значкове товариство* (схоже на служиле дворянство). Воно належало до полкового оточення. Його члени перебували у тому ж самому становищі, що й бунчукові, тільки при генеральних старшинах і полковниках.

За підтримки *знатного військового товариства* у 18 ст. в Україні формуються старшинські династії, нова еліта феодального класу, оскільки більша частина колишньої елітної верстви була знищена за Руїни: Апостоли, Безбородьки, Галагани, Горленки, Гудовичі, Кочубеї, Милорадовичі, Полетики, Ханенки та ін.

Земельні володіння українських феодалів у 18 ст. значно збільшуються, причому чимало земель вони одержали від царів. Особливо щедрою була Катерина II. Вона жалувала землі Російській державі українським феодалам, а російським - землі України. Водночас з розширенням своїх земельних володінь феодали намагалися зміцнити владу над селянами, закріпачити їх.

Українські феодали прагнули в усьому зрівнятися з російським вельможним панством. Так, гетьман Апостол порушив питання про повне зрівняння українських урядовців з чинами Табеля про ранги Російської імперії. Відповідно на це було заснування в 1728 р. у Глухові кодифікаційної комісії, що мала

Переведення старшинських посад в «Табель про ранги» (1765)

Посада (козацька старшина)	Військовий чин	Цивільний чин	Клас
<u>Полковник</u>	<u>Підполковник</u>	<u>Надворний радник</u>	<u>VII</u>
<u>Полковий обозний</u>	<u>Прем'єр-майор</u>	<u>Колезький асесор</u>	<u>VIII</u>
<u>Полковий суддя</u>	<u>Секунд-майор</u>	<u>Колезький асесор</u>	<u>VIII</u>
<u>Єсаул</u>	<u>Ротмістр</u>	<u>Титулярний радник</u>	<u>IX</u>
<u>Сотник</u>	<u>Поручик</u>	<u>Губернський секретар</u>	<u>XII</u>
<u>Хорунжий</u>	<u>Підпоручик</u>	<u>Губернський секретар</u>	<u>XII</u>
<u>Старший полковий писар</u>	—	<u>Губернський секретар</u>	<u>XII</u>
<u>Молодший полковий писар</u>	—	<u>Кабінетський регістратор</u>	<u>XIII</u>
<u>Сотенний бунчужний</u>	<u>Вахмістр</u>	—	<u>нижче таблиці про ранги</u>
<u>Урядники</u>	<u>Унтер-офіцери, капрали</u>	—	<u>нижче таблиці про ранги</u>

врегулювати правовий стан українських феодалів. Однак сенат висновки роботи комісії не затвердив, оскільки вона виходила із збереження в Україні козацько-старшинської адміністрації. Водночас Безбородькам, Завадовським, Кочубеям, Разумовським були пожалувані графські титули, їх було допущено до кола російської аристократії. У 1767 р. комісія зі складання нового Уложення підтвердила вільності українського шляхетства, рівність його прав з правами російського дворянства. У 1764 та 1783 рр. вийшли укази про включення українського шляхетства та козацької старшини до складу дворянства Росії. У 1797 р. на них було поширено дію «Грамоты на права, вольности и преимущества российского дворянства». Наприкінці 18 ст. вже на всю Україну поширюється дія Табеля про ранги.

4.3.2. • Духовенство. Доки православна церква в Україні зберігала автономію, правове становище духовенства визначав гетьманський уряд, а з другої половини 18 ст. - Духовний регламент та штатний розпис 1764 р. За Указом від 10 квітня 1794 р. митрополитам та іншим чинам духовенства було встановлено утримання нарівні з російськими ієрархами, що остаточно поставило їх у залежність від держави.

4.3.3. • Селяни-посполиті. За період 1654-1730 рр. кількість вільних селян у полках Лівобережжя, підлеглих козацькій адміністрації, поступово зменшувалася. У 1731 р. вони становили лише третину сільського населення Гетьманщини. Водночас чисельність залежних селян постійно зростала за рахунок зменшення кількості вільних селян та скорочення реєстру. За царською грамотою 1723 р. з посполитих, чиї б вони не були, стягували однакові податки. У 1710 р. було встановлено два дні обов'язкової панщини на тиждень. На Правобережжі панщина досягала 4-6 днів. Згодом і на Гетьманщині було встановлено 4-6-денну панщину. Селяни відбували також інші повинності.

Продовжувалося юридичне закріплення селян. 22 квітня 1760 р. за універсалом Кирила Разумовського (його підтвердила у 1763 р. Катерина II) селянин міг скористатися правом переходу лише з письмового дозволу феодала, але в останнього залишалася нерухомість, що належала селянинові. У 1765-1769 рр. був складений генеральний опис населення України, а у 1776 р. введено подушний податок на Слобожанщині, в 1783 р. - на Лівобережжі. Тоді ж указом від 3 травня 1783 р. Катерина II наказала селянам залишатися на тих місцях, за якими вони значилися у генеральному описі.

Селянство, як і раніше, повставало проти своїх гнобителів. Антикріпосницька і національно-релігійна боротьба у 30-40-х роках 18 ст. селян Галичини (опришки - винищувачі шляхти), Правобережжя (гайдамацький рух, Коліївщина) була тісно пов'язана з виступами селян Лівобережжя.

4.3.4. • Реєстрове козацтво. У 18 ст. тривав процес економічного послаблення і розшарування козацтва, визначилася його ієрархічна структура:

✓ заможні козаки – *виборні* (тобто повноправні), котрі мали орну землю, сад, будинок, кілька голів рогатої худоби, сотні овець;

- ✓ ті козаки, хто не мав власного господарства - *підпомічники*, або *підмогочі*. Вони несли ті ж самі повинності, що й селяни, тільки у два рази менші за обсягом. Натомість, вони мусили забезпечувати виборних усім необхідним для походів: зброєю, кіньми, провіантом тощо. У кожного «виборного» налічувалося два-три під помічники.
- ✓ третя група козаків - *підсусідки* (безземельні). Вони походили із збіднілих козаків, селян, городян, що не мали рухомого майна та «осілости»¹, працювали та жили в господарствах «виборних» козаків і підпомічників, котрі їх одягали та годували. Підсусідки, на відміну від посполитих, мали право вільно пересуватися в пошуках кращих умов.

У 60-ті роки 18 ст. в Гетьманщині було приблизно 176 тис. виборних козаків, 198 тис. підпомічників, 80 тис. підсусідків. Збіднілі козаки та селяни становили 90% населення країни.

На Правобережжі козацтво було скасовано Сеймом ще в 1699 р., але з 1704 р. до 1714 р. воно існувало завдяки підтримці лівобережного гетьмана.

4.3.5. • Запорізьке козацтво спочатку зберігало самобутній устрій завдяки тому, що Січ користувалася певною самостійністю щодо гетьманського та царського урядів. Вважалося, що у самій Січі проживало не менше як 20 тис. неодружених козаків-січовиків. Саме вони, власне, і становили запорізьке братство, але разом збиралися рідко. Частина з них несла сторожову службу на кордоні, у фортецях, інші займалися різноманітними промислами. У паланках же розташовувалися слободи та хутори-зимівники, де мешкали сімейні козаки та посполиті. Кількість населення Січі постійно зростала. Всього на території Нової Січі у 1775 р. проживало приблизно 200 тис. осіб, з них козаків-січовиків - 35 тис. З середини 18 ст., коли Січ переходить до колонізації своїх земель та ведення осілого інтенсивного землеробства, хутори-зимівники старшини перетворюються на великі феодальні господарства, в яких експлуатуються рядові козаки, *голта та сірома* - низи запорізького товариства, а також маса посполитих, що втікали на землі Запоріжжя. Залежність посполитих від січової влади виявлялася, зокрема, в їхніх зобов'язаннях сплачувати «військовий оклад» - головну подать кошу. Експлуатована сірома час від часу повставала. Найбільше з повстань відбулося в 1768 р. Після реорганізації козацького війська на Слобожанщині та Лівобережжі і ліквідації Січі, більшість запорізьких козаків було переведено в розряд селян-одnodворців з обкладенням подушним податком, їм також заборонялося вільно переходити на інше місце проживання. Катерина II, зруйнувавши Січ, заборонила навіть назву «запорізький козак». Землі Запорізької Січі вона роздала своїм улюбленим-вельможам.

4.3.6. • Міське населення. У 18 ст. чисельність міського населення України та його роль в економіці зростають. *Міщани*, як правило, були юридично ві-

¹ «Осілість» – юридичний термін, яким у Литовських статутах позначалась нерухома власність у формі садиби-маєтку та землі під нею.

льними людьми. Звільнившись від дискримінації з боку польської держави, вони одержали право *займатися ремеслами поза цехами*, дрібною торгівлею, могли надавати дрібний кредит. Їх головний обов'язок полягав у сплаті податків до гетьманської і міської скарбниць. Вони мали визначені повинності, однією з яких була охорона міста. На них поширювалася рекрутська повинність (тому їх називали «козаки городової служби»). За ревізією 1723 р. у Києві 71,5% загальної чисельності городян становили власне міщани. У містах, що управлялися Магдебурзьким правом, міщани користувалися податковим та судовим імунітетом, пільгами в разі зайняття ремеслами, промислами, торгівлею, мали право обирати магістрат. У полкових же містах існували певні обмеження їхніх прав, оскільки полкові уряди самі визначали для них види та розміри податків і повинностей. У приватновласницьких містах міщани залишалися залежними від феодала-власника міста.

Існували й дві інші станові групи міщан - *ремісники*, об'єднані у цехи, та *купці*, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднані у гільдії. Ці групи мали привілейоване становище у масі міщанства.

Поряд з одвічними мешканцями міст - міщанами, ремісниками та купцями - тут проживали також козацька старшина, шляхта, духовенство, рядове козацтво. Старшинсько-шляхетська верхівка та міська адміністрація увінчували піраміду міщан. Дворяни, які займалися торгівлею та товарним виробництвом, записувалися до купецьких гільдій.

Слід згадати також і про значний як за кількістю, так і за значенням прошарок освічених людей - учителів, лікарів, юристів, філософів, літераторів. За походженням вони належали до різних верств населення, але переважно були вихідцями із старшини, шляхти, духовенства. Загальну та спеціальну освіту вони здобували в університетах Західної Європи та у вітчизняних навчальних закладах, серед яких була Києво-Могилянська академія. Освічена шляхта стала кістяком нового державного ладу при Богдані Хмельницькому.

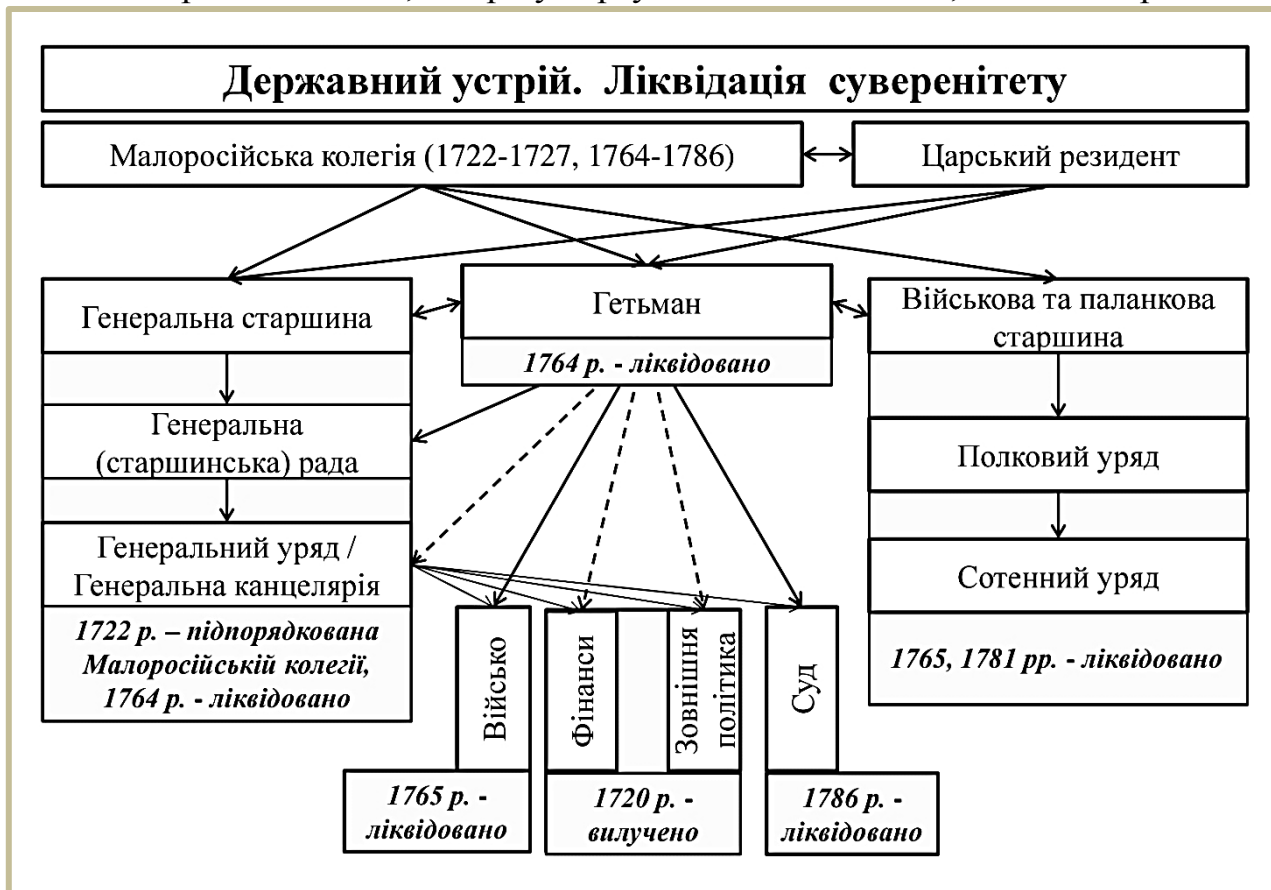
4.4. Державний устрій.

Ядром українських земель у складі Росії була Лівобережна Україна. Українці називали її Гетьманщиною за формою державної організації, котра існувала тут, а також «Військом Запорізьким». У 17 - 18 ст. російський уряд встановив для Гетьманщини офіційну назву «Малая Россия» (Малоросія – 1654 р., Малоросійська губернія – 1764 р.).

На початку періоду, що розглядається, взаємини України і Росії формально визначалися, як і раніше, гетьманськими статтями - Решетилівськими чи Івана Скоропадського (1709) і, нарешті, «Решительными (конформированными) пунктами» Данила Апостола (1727).

4.4.1. • *Гетьман* вже не обирався на цю посаду. Його призначали за наказом царя. Влада гетьмана не поширювалася на Запорізьку Січ і Слобідську Україну, оскільки вони безпосередньо підпорядковувалися царській адмініст-

рації і формально організаційних зв'язків з Гетьманщиною не мали. Як законодавець, глава та офіційний представник України, гетьман приймав і підписував важливі нормативні акти, в першу чергу гетьманські статті, подавав цареві кан-

дидатури на пожалування дворянським званням. Перебуваючи головним адміністратором, він особисто розпоряджався землею, що належала козацькому війську. В руках гетьмана були фінансові кошти держави. Він керував збиранням податків і розпоряджався державними військовими скарбами. Тривалий час його особисті кошти та державні фінанси не роз'єднувалися, що призводило до зловживань. Гетьман був головнокомандувачем. З Польщею та Кримом гетьман він міг залагоджувати прикордонні конфлікти, але з дозволу царського резидента². Гетьман керував за участі і допомоги ради генеральної старшини, або старшинської ради, та генеральної військової канцелярії. У листопаді 1720 р.

² У 1709 р. за гетьмана Скоропадського була заснована посада царського резидента. Її обіймав стольник Ізмайлов. У своїх діях він керувався двома інструкціями Петра - явною і таємною. В останній Ізмайлову наказувалося стежити за гетьманом і поведінкою старшини, щоб вони не зносилися з ворогами Росії та уточнювати справжні прибутки України. Біля гетьмана Апостола перебував російський резидент Наумов для «совета» про справи цивільні. У військових справах гетьман підпорядковувався фельдмаршалу - командувачу російського війська в Україні.

Петро I вилучив з ведення генеральної військової канцелярії фінансові й судові справи, а в травні 1722 р. підпорядкував її Малоросійській колегії. Генеральна військова канцелярія була ліквідована разом з посадою гетьмана в 1764 р.

У 1765 р. за маніфестом Катерини II було скасовано полково-сотенний устрій на Слобідській Україні під приводом того, що цю територію включено до Слобідсько-Української губернії. У 1781 р. полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій було скасовано і в Малоросії. В наступні роки (1782-1783) тут було введено губернський поділ відповідно до російського «Уложе- ния о губерниях» (1775). Пізніше на основі губерній було створено п'ять наміс- ництв (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, потім Харківське та Кате- ринославське) з повітами замість сотень. Нарешті, у 1796 р. замість намісництв було засновано губернії: Чернігівську, Полтавську (раніше вони склали Ма- лоросійське генерал-губернаторство), Слобідсько-Українську (на території п'я- ти полків колишньої Слобожанщини).

4.4.2. • Запорізька Січ після її приєднання до Росії зберігала стару органі- зацію управління. Вища влада належала усім формально рівноправним членам запорізького товариства. Від їхнього імені цю владу здійснювала військова рада. Владу кошового отамана можна порівняти із владою гетьмана. В окремі періоди, особливо під час воєнних дій, кошовий мав влади більше, ніж гетьман. Помічники кошового - старшини виконували різні доручення. Заступником ко- шового був військовий суддя, він же виконував обов'язки скарбника. Серед за- порізьких старшин було кілька полковників. Вони очолювали паланки або управляли великими військовими з'єднаннями запорожців. Основною соціаль- но-військовою одиницею Січі був курінь, який утворювався за принципом зем- ляцтва. Налічувалося 38 куренів, очолюваних курінними отаманами, які були опорою кошового. Запорізька Січ суперничала з гетьманщиною, часом прагну- чи взяти над нею зверхність.

4.4.3 • Церква. У 18 ст. в Україні посилюється вплив російської православної церкви. Збільшується кількість церковних установ, які вилучалися з підпорядкування Київському митрополиту і переводилися в пряме підпоряд- кування московському патріархату. З 1721 р. Синод як вищий орган церковного управління, заснований замість скасованого патріаршества, почав призначати усіх вищих ієрархів України. Щоправда, слід мати на увазі, що багато хто з українських ієрархів, будучи переведеними до Росії, обіймали високі посади в її церковній організації. У складі Синоду було багато українців. З 1728 р. в Укра- їні, як і в Росії, проводиться політика обмеження прав церкви. Так, гетьман заборонив передавати церквам землі світських феодалів (у зв'язку з обмежен- ням церковної земельної власності). У 1786 р. в Україні було здійснено секуля- ризацію земель, що належали церкві.

4.4.4. • Судочинство. Значна частина справ розглядалася генеральним суддею і судовим писарем. У 1727 р. до складу суду було введено три російські і три українські чиновники. Гетьман став президентом суду. Кандидатури чле-

нів суду затверджувалися царем. Гетьманським універсалом від 17 листопада 1760 р. Генеральний військовий суд було реформовано. До його складу увійшли 12 осіб: два генеральні судді та десять депутатів від полків. Усі вони обиралися козацькою старшиною. У 1767 р. депутатів змінили постійні члени суду. Генеральний військовий суд діяв і після ліквідації Гетьманщини. Він припинив своє існування лише в 1786 р.

Основною ланкою судової системи були полкові суди. Вони діяли аж до 1763 р. і за своїм складом не відрізнялися від складу відповідних полкових канцелярій. Вони були судами другої інстанції для нижчих судів, а під час військових походів функціонували як військово-польові суди. Головував у суді полковник, у засіданні брав участь полковий суддя.

На території сотні діяли сотенні суди. За своїм складом і діяльністю вони були схожими з сотенним правлінням. Спочатку сотенні суди діяли разом з ратушними судами і називалися «судом нашим и всей громады посполитой», «уряд сотенний». Сотенні суди було скасовано у 1763 р.

Існували також сільські суди, загальні для козаків і селян. До їхнього складу входили війт та кілька козаків і селян, але справи останніх розглядалися окремо. Крім названих судових органів, у зазначений період судові функції в Україні здійснювали: цехові, мирові, третейські, а також ярмаркові суди.

У середині 18 ст. в Україні назріла необхідність судової реформи, мета якої полягала у забезпеченні соціально-економічних вимог старшини та шляхти, що прагнули зрівнятися у правах з російським дворянством. Судова реформа за їхнім задумом мала зрівняти у підсудності усі прошарки панівного класу, обмежити компетенцію Генерального військового суду як першої інстанції для вищої старшини, відокремити розгляд цивільних та кримінальних справ і, нарешті, спростити судову систему. З'їзд козацької старшини у Глухові постановив підтримати цю реформу. Після її проведення склалася нова система загальних судів - земські, міські, підкоморські. Генеральний військовий суд став апеляційною інстанцією для новоутворених судів.

✓ *Земські суди* було створено в усіх повітах Лівобережної України. До їх складу входили земський суддя, підсудок, писар. Усі вони були з числа козацької старшини. З 1768 р. заборонялося обирати до складу земського суду рядових козаків. Члени земського суду, вступаючи на посаду, присягали (давали «клятвенное обещание»). Земські суди розглядали справи про право на власність, на спадщину. У 1831 р. їх було ліквідовано.

✓ *Міські суди* - фактично були тими самими полковими судами, які діяли в усіх полкових містах. Міський суд складався з полковника, міського судді, кількох полкових старшин (не більше трьох), судового писаря. Ці суди розглядали виключно кримінальні справи про вбивство, згвалтування, крадіжку, хабарництво, розбій та ін. Важливі кримінальні справи, що стосувалися інтересів імперії, передавалися на розгляд у Преображенський приказ, таємну

канцелярію, пізніше у Вищу таємну раду і Таємну експедицію. Міські суди діяли до 1782 р.

- ✓ *Підкоморські суди* створювалися в усіх повітах. До складу суду входили підкоморій та комірник. Підкоморій обирався. Його кандидатуру визначав гетьман. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника. Він добирав собі помічника - комірника. Обидві посади були довічними. Підкоморій розглядав земельні спори. Апеляційною інстанцією для підкоморського суду був Генеральний військовий суд. Підкоморський суд діяв до 1840 р.

У Правобережній Україні існувала судова система Речі Посполитої. Вищим становим (апеляційним) судом був *коронний трибунал*. З 1764 р. судовими справами України займався Люблінський трибунал. Шляхетськими судами першої інстанції були: земський суд, міський суд, підкоморський суд (у земельних суперечках). В містах діяв міський (головний) суд, у селах - сільські та доменіальні (замкові, вотчинні) суди.

З 1775 р. в Слобідсько-Українській, а в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях з кінця 18 ст. діяла судова система Росії.

4.4.5. • Органи Росії для управління Україною. В ході реформування системи державного управління та скасуванням системи приказів, повноваження Малоросійського приказу було передано до Колегії іноземних справ. 29 травня 1722 р. в Україну надійшов царський Указ про утворення *Малоросійської колегії (1722 – 1727)* з розташуванням у Глухові - резиденції гетьмана. Колегія складалася з шести штаб-офіцерів - представників полків царської армії, які дислокувалися в Україні. Її президентом став бригадир (генерал) Вільямінов. Гетьман і генеральна старшина мали діяти лише через Вільямінова, їм, зокрема, було заборонено розсилати універсали. За часів діяльності Малоросійської колегії грошові та хлібні податки в Україні зросли в чотири рази.

По смерті гетьмана Данила Апостола (1727 - 1734) царський уряд замість посади гетьмана створив *Правління гетьманського уряду (1734 - 1750)*. Воно складалося з шести осіб. Троє з них росіяни, троє українці. Формально усі вони були рівноправними. Правління очолив князь Шаховської - росіянин, який прагнув зосередити у своїх руках всю владу в Україні. Правління проіснувало до 1750 р., коли імператриця Єлісавета погодилася з поновленням посади гетьмана. Новим гетьманом став Кирилл Разумовський.

Друга Малоросійська колегія (1764-1786) - стала діяти після остаточного скасування гетьманства в Україні. Її очолив президент граф Петро Румянцев, його ж було призначено генерал-губернатором Малоросії. В інструкції Румянцеву Катерина II наказала скасувати усі відмінності в державному устрої України та зрівняти її з іншими імперськими провінціями, витравити в українців погляд на себе як на самостійну народність. Рекомендувалося додержувати такого методу управління Україною - розсварити старшину з народом і згодом усунути її від влади. Катерина II цинічно заявляла, що для ведення малоросій-

ських справ треба мати «лисячий хвіст і вовчу пашу». Серед восьми членів Колегії четверо були українцями, один з них - граф Олексій Безбородько обіймав посаду писаря, тобто канцлера при Румянцеві. Він же був головним комендантом усіх козацьких частин в Україні.

Друга колегія почала з перепису населення України (*Генерального опису України, 1783*) з метою вивчення її економічного становища і збільшення надходжень до царської казни. Саме колегія керувала ліквідацією Запорізької Січі. За правління колегії прапори України, гармати, військові печатки, гетьманські клейноди було відіслано до Москви. Ця акція стала символом позбавлення автономного статусу України, остаточної ліквідації ознак її державного суверенітету.

4.4.6. • Збройні сили України. Майже до кінця 18 ст. Україна ще зберігала власні збройні формування. *Реєстровці* - неодмінні учасники російсько-турецьких воєн. Але царський уряд почав використовувати збройні сили України і для інших потреб, зокрема для охорони державних кордонів Росії. При цьому їхня чисельність продовжувала зменшуватися. За указом Анни Іоанівни їх було скорочено до 20 тис. осіб. Полковники слобідських полків у 1718 р. були підпорядковані російському воєводі, призначеному командувати слобідсько-українською дивізією. Тоді ж їм присвоїли звання прем'єр-майорів російської армії. У 1733 р. козацький полковник зрівнювався у правах із генерал-майором за Табелем про ранги. Згодом царські чиновники почали використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладанні доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Це виснажувало козаків, викликало епідемії, призводило до масової загибелі людей. У 1765 р. Катерина II оголосила, що козацьке військо як особливий вид збройних сил непотрібне. Пропонувалося усі полки розформувати, а козакам вступати до гусарів. Після цього усі слобідські полки було перетворено на регулярні гусарські полки, а тих, хто в них служив, стали називати пікінерами. До пікінерів перевели козаків Миргородського та Полтавського полків. У 1783 р. пікінерські частини було теж розформовано. У тому самому році 10 полків, які ще стояли на Лівобережжі, було перетворено на регулярні полки кавалерії. Вони стали називатися карабінерськими. Полковники цих реформованих частин одержали табельні чини. Рядових козаків було зрівняно з державними селянами й зобов'язано виконувати відповідні повинності. Перший рекрутський набір серед лівобережних козаків було здійснено у 1797 р.

Запорізьке військо. Військове формування запорожців становило автономний підрозділ у збройних силах Росії. На відміну від реєстрових козаків, це військо називалося «Військо низове Запорізьке». Царський уряд перешкоджав установленню будь-яких зв'язків між реєстровими козаками та запорожцями. У мирний час запорожці несли службу з охорони кордонів. Внесок запорізького війська у військову славу Росії був досить значним. Цього не могла не визнати Катерина II. У 1770 р. вона подякувала усім запорожцям за доблесть у російсь-

ко-турецькій війні, а кошового Калнишевського нагородила орденом Андрія Першогозваного. У 1773 р. йому було надано чин генерал-майора російської служби. Проте царський уряд завжди ставився до Запорізької Січі з упередженням.

Перший нищівний удар завдав Січі Петро I, коли кошовий отаман Кость Гордієнко зі своїми прибічниками перейшов на бік Мазепи. У 1709 р. Січ було зруйновано. Запорожці, які втекли від помсти царя, прийняли зверхність кримського хана і заснували поблизу Херсона, біля гирла Дніпра, так звану Олешківську Січ. Тут вони і жили у складних умовах та повній ізоляції від України. У 1734 р. імператриця Анна Іоанівна на прохання гетьмана Данила Апостола дозволила запорожцям повернутися і заснувати Нову Січ на річці Базавлук поблизу Нікополя. Січі поверталися землі, якими вона володіла до 1709 р., підтверджувалося її автономне становище, право козаків жити за своїми традиціями. Росія зобов'язувалася щороку виплачувати запорожцям 20 тис. руб. за несення ними військової та сторожової служби. Спочатку Нова Січ перебувала у підпорядкуванні Київського генерал-губернатора (він же головнокомандувач російськими військами, розташованими в Україні). У 1750 р. Січ було передано у безпосереднє підпорядкування нового гетьмана, проте вона не вийшла з відання київського генерал-губернатора. Чимало запорожців, а іноді цілі загони (наприклад, загін Семена Гаркуші) брали участь у гайдамацькому русі. Керівник Коліївщини Максим Залізняк був запорожцем.

3 серпня 1775 р. Катерина II видала маніфест про ліквідацію Січі. На Запоріжжя вдерлися численні частини російської армії на чолі з генералом - угорцем Текелі. Особливо постраждав кошовий Петро Калнишевський (Калниш). Багато років він провів у в'язниці на Соловках, а потім постригся у ченці. Калнишевський помер у 1803 р., коли йому виповнилося 112 років. Рядовим запорожцям було дозволено служити в козацьких полках чи записатися до селянства. Вживання назви «запорожський казак» заборонялася. Територію Січі було приєднано до Новоросійської губернії.

У 1775 р. п'ять тисяч запорізьких козаків втекли за Дунай. Вони прийняли турецьке підданство та поблизу Добруджі заснували Задунайську Січ за зразком Запорізької. Туреччина не визнавала її автономії й примушувала разом воювати проти одновірців - запорожців, усіх українців, росіян.

Руйнуванням Запорізької Січі було завдано чималих втрат збройним силам Росії. Уряд Росії особливо відчув це, коли готувався до чергової війни з Туреччиною. Тому у 1784 р. він утворив із запорожців, які вціліли після каральної експедиції Текелі, Бузьке козацьке військо. Воно було розселене між Бугом і Дністром. У 1791 р. його перейменували на «Войско верных черноморских казаков» чисельністю 7 тис. осіб. Очолив військо Григорій Потьомкін - «великий гетьман». Після його смерті у 1792 р. військо було переведено на Кубань, на землі між Азовським і Чорним морями. Тут склалася нова форма організації чорноморських козаків: вони жили родинами по селах-станіцях,

вели індивідуальне господарство, несли прикордонну службу, приймали участь у війнах Російської імперії.

4.4.7. • Збройні сили Росії в Україні. Після втечі Мазепи в Україну було введено 10 драгунських та 6 гренадерських полків. Вони утримувалися за рахунок місцевого населення. За часів війни з Туреччиною (1730-1739) майже вся російська армія (75 полків) перебувала в Україні, що завдало українському народові величезної матеріальної шкоди. До того ж перебування російських військ було важким політичним пресом, превентивним заходом придушення прагнення України до волі.

Література

- Атлас з історії України (16 – 18 ст.). 8 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Атлас з історії України (друга половина 18 – початок 19 ст.). 9 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст.: кордони, населення, право. – Київ: Основи, 1996 - 222 с.
- Довідник з історії України : А-Я / упоряд. і наук. ред. І. З. Підкова ; за заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка . – 2-ге вид., доопрац. і доп. . - Київ: Генеза, 2001 . – 1135 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. - 720 с.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Скляренко, Т.В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. - Львів: Світ. Т. І. - 1990. - 316 с. Т. II. - 1991. - 392 с. Т. III. - 1992. - 454 с.

Тема 5. Україна у 19 ст.

Структура розділу

- 5.1. Хронологія основних подій.
- 5.2. Загальна характеристика періоду в історії України.
- 5.3. Суспільний лад.
- 5.4. Державний устрій.
- 5.5. Суспільно-політичний лад на західноукраїнських землях.

5.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
1803	Царський указ про «вільних хліборобів», за яким поміщики могли надавати волю селянам.
1812-1835	Антифеодальний рух селян на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
1818-1821	Діяльність таємної організації «Союз благоденства», «побічні управи» якого діяли у Кишиневі, Тульчині, Полтаві.
1821	Утворення в Тульчині таємного «Південного товариства».
14 грудня 1825	Повстання декабристів у Петербурзі.
грудень 1825 – січень 1826	Повстання Чернігівського полку.
1830-1831	Перше Польське повстання на Правобережній Україні.
1833-1847	Діяльність демократично-просвітительського угруповання «Руська трійця»: <ul style="list-style-type: none"> - прагнули сприяти підвищенню освітнього рівня та національної свідомості галицьких русинів; - сприяли становленню політичної активності галичан під час революції 1848-1849 рр.
1843-1844	Селянське повстання під проводом Лук'яна Кобилиці на Буковині.
1846-1847	Діяльність <i>Кирило-Мефодіївського товариства</i> : <ul style="list-style-type: none"> - ідея створення слов'янського союзу християнських республік; - ідея соціальних перетворень на основі християнської моралі. Віра у месіанство українського народу по відношенню до інших слов'ян; - ідея скасування кріпацтва, уведення демократичних свобод у суспільному житті.
травень 1848	Утворення у Львові першої української організації «Головна руська рада»: <ul style="list-style-type: none"> - вимога забезпечення для українців рівних можливостей з поляками обіймати урядові посади; - вимога запровадження у школах краю діловодства українською мовою; - вимога зрівняння греко-католицького духовництва у правах з іншими конфесіями; - вимога призначати на урядові посади у Східній Галичині лише тих, хто володіє українською мовою.

1848	Ліквідація кріпацтва в Австрії, до якої належали Галичина і Буковина.
1853-1856	Кримська війна.
19 лютого 1861	Царський маніфест про скасування кріпацтва у Росії.
1863	Валуєвський циркуляр: - заборонено друкувати українською мовою всі оригінальні твори і переклади (за винятком історичних документів і белетристики), заборонено сценічні вистави і читання лекцій українською мовою, наказано не допускати з-за кордону українських видань.
1864	Земська, судова та освітня реформи у Росії.
1865	Відкриття залізниці Одеса-Балта.
1867	Створення Австро-Угорської монархії.
1868	Створення у Львові першого осередку «Просвіти».
1874	Масове «ходіння в народ».
1876	Емський указ: - «не допускати ввозу в межі імперії, без особливого на те дозволу Головного Управління у справах друку, яких би не було книг і брошур, видаваних за кордоном українською мовою»; - «друкування й видання в імперії оригінальних творів і перекладів тією ж мовою заборонити, за винятком лише історичних документів і пам'яток, творів красного письменства, але при друкуванні історичних пам'яток безумовно дотримуватись правопису оригіналу, у творах же витонченої словесності не допускається ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису, і щоб дозвіл на надрукування добутків красного письменства надавався не інакше, як після розгляду рукописів в Головному Управлінні у справах друку»; - «заборонити також різні сценічні вистави й публічні читання українською мовою, а рівно й друкування нею текстів до музичних нот».
1876-1879	Діяльність народницької організації «Земля і воля».
1877	«Чигиринська змова» - спроба селянського повстання під проводом народників.
1880-1881	Діяльність «Південноросійського робітничого союзу» народників у Києві.
1890	Утворення першої української політичної партії – «Русько-української радикальної партії» (РУРП): - рупівці називали свою позицію «науковим соціалізмом», «народницьким соціалізмом»; - вимагали вільного розвитку краю, збільшення самоврядування в Східній Галичині, проголошували напрямок на піднесення національної самосвідомості; - декларували наміри досягнення повної незалежності «русько-українського народу» та єднання в незалежній державі з Наддніпрянською Україною.
1892-1898	Тасмне товариство «Братство тарасівців» у Наддніпрянщині.
1897	Організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».
1897	Перший загальний перепис населення в Росії.

5.2. Загальна характеристика періоду в історії України.

У 19 ст. майже всі українські землі возз'єдналися під владою Росії. Україна в складі Росії офіційно називалася «Малоросія», але народ продовжував називати Лівобережжя України Гетьманщиною. За південною (степовою) Україною закріпилася назва «Новоросія». Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття входили до складу Австрійської імперії.

Ключовою подією цього історичного періоду, стала селянська реформа 1861 р. Ліквідація кріпацтва була переламним моментом, що знаменував перехід від соціально-економічної феодальної формації до капіталістичної.

5.2.1. • Скасування кріпосного права. Робота над проектом селянської реформи розпочалася у 1857 р. **19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Манифест про скасування кріпосного права.** Одночасно були затверджені ще 17 законодавчих актів, які містили **умови та хід визволення селян:**

- ✓ «Крепостное право на крестьян, водворенных в помещичьих имениях, и на дворовых людей, - назначалось в Загальному положенні, - отменяется навсегда» і їм надаються права «состояния свободных сельских обывателей». Однак отримання селянством в повному обсязі задекларованих прав і свобод розтягувалось у часі на кілька років. Тільки викуп садибної і ланової землі перетворював селян на власників.
- ✓ Другим напрямом реформи було наділення селян землею. Землі наділяли стільки, щоб її селянину не вистачало, тобто щоб він був прив'язаний до поміщицького господарства, вимушений йти в кабалу. Унаслідок реформи українські селяни втратили 1 млн. десятин землі, або понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували у їхньому користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи, менші за 5 десятин¹, що було нижче норми середнього прожиткового мінімуму. 344 тис. селян відпускалися на волю без землі або з наділом до 1,5 десятин на ревізку душу. Найгірше забезпечувалися землею колишні поміщицькі селяни Полтавської, Катеринославської та Харківської губерній з родючими ґрунтами, де на одну ревізку душу припадало від 1,1 до 1,9 десятин. Не набагато кращою була ситуація в Подільській (2 десятини), Київській (2,1 десятини) та Чернігівській (2,4 десятини) губерніях. Загалом у Полтавській і Катеринославській губерніях селяни втратили внаслідок реформи 40% своїх колишніх наділів, а в Харківській - 31%.
- ✓ Ще одним важливим принципом реформи була платність визволення селян. З самого початку ні в кого з авторів реформи не було сумніву, що поміщики мають одержати компенсацію за втрату ними колишнього статусу. Тому під час викупу наділу селяни платили, як правило, ціну, що не тільки була вищою за ринкову, а й набагато перевищувала можливу прибутковість землі. Так, як-

¹ Десятина казенна = 109,25 соток = 1,09 га.

що ціна селянської землі в Україні за цінами продажу 1854-1858 рр. дорівнювала 128 млн. руб., то поміщики одержали за неї 165,6 млн. руб.

Скасування кріпосного права в українських землях

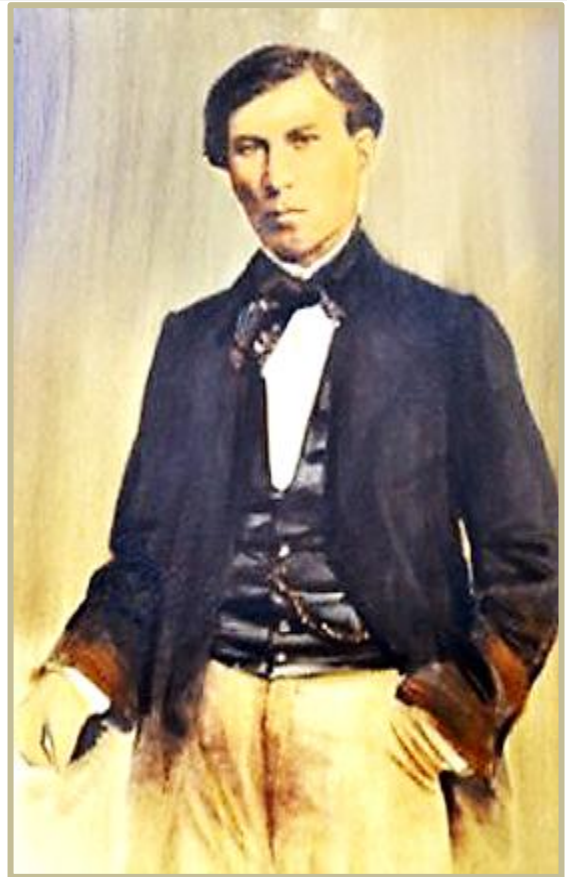
Водночас, незважаючи на збереження численних кріпосницьких пережитків, на свою незавершеність, **селянська реформа підірвала монопольне право дворян на землю і створила умови для розвитку буржуазного землевласництва, скасувала особисту залежність селянства від поміщиків і відкрила широкі можливості для формування армії резервної робочої сили, необхідної для розвитку капіталістичного сільського господарства, промисловості, транспорту, започаткувала важливі структурні зміни в населенні України.**

5.2.2. • **Господарство** України стало невід'ємною частиною економіки Росії. Провідне місце посідало **сільське господарство**, передусім землеробство. Його основу становили **поміщицькі латифундії**. У 1861 р. поміщикам належало 70% усієї землі. Поміщики змушені були пристосовуватися до потреб ринку: спеціалізувати власне господарство, удосконалювати технічні засоби виробництва. Поміщицьке господарство дедалі більше набувало товарного характеру: у середині 19 ст. у поміщицьких володіннях вироблялося 90% товарного хліба.

У другій половині 19 ст., після реформи, в Україні відбувалися корінні зміни в розподілі земельної власності. З 1863 р. до 1902 р. у ринковий обіг надійшло понад 25,6 млн. десятин приватновласницької землі. За час з 1877 р. до 1905 р. заможні селяни придбали у дворян близько 4,5 млн. десятин, збільшивши своє землеволодіння майже в чотири рази. Головну ініціативу у цьому відношенні виявило багате селянство степової України. Відбувалося також і швидке збільшення посівних площ, зростало виробництво пшениці й цукру в селянських господарствах. У 1896 - 1900 рр. в Україні в середньому збирали 88,8 млн. четвертин² зернових, у тому числі в поміщицьких економіях - 40,2 млн. і в селянських господарствах - 48,6 млн. четвертин. Значна частина зерна йшла на ринок.

Швидкими темпами розвивалася **промисловість**, особливо у пореформенний період. Якщо у 1825 р. в Україні налічувалося 649 підприємств то в 1858 р. – 2473, в 1869 – 3712, у 1900 – 5301 підприємство.

У 1824 р. в Україні запрацював перший цукровий завод у Канівському повіті Київської губернії. Незабаром було створено цукрову промисловість (228 цукрових заводів на 1859 р.), яка обслуговувала потреби усієї Російської імперії. Районами цукроваріння загальноросійського значення були Київщина і Поділля. На початку 90-х років на Правобережжі і Харківщині діяло понад 150 цукрових заводів, які виробляли близько 21 млн. пудів цукру (85% загальноросійського виробництва). У 1887 р. в Києві відбувся з'їзд власників цукрових заводів, на якому було утворено Синдикат цукрозаводчиків.

Симиренко Платон Федорович (1821-1863). Український спадковий цукрозаводчик, садівник, спонсор другого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка

² 1 четвертина зерна = 8 пудам = 131,044 кг = 0,131044 тони зерна. Звідси середній врожай у 88,8 млн. четвертин складе 11,637 млн. тон зерна при населенні 23,7 млн. осіб за даними 1897 р. (0,49 т. на душу населення), або 24% середнього річного врожаю усієї Російської імперії на той час. Для порівняння: намолот пшениці та ячменю в Україні у рекордному 2014 р. склав 33,14 млн. тон при населенні 42,7 млн. осіб, або 0,78 т. на душу населення.

Економічний розвиток українських земель у другій половині 19 століття

Розвивались нові базові галузі промисловості: машинобудування, металургія, вугледобування. Найбільшими районами розвитку металообробної та машинобудівної промисловості в Україні були Херсонська, Харківська, Катеринославська та Київська губернії. З кінця 60-х років Донецький басейн став головною вугільною базою Російської імперії (70% цієї продукції). Важливе значення мало створення в Україні власної залізничної бази. У середині 80-х років основним районом видобування руди стало Криворіжжя. В Україні було побудовано чотири великих металургійних заводи, частка яких у загальному виробництві Російської імперії досягла 40,7%, тоді як Урал давав лише 35,8%. Отже, відтісняючи Урал, Південь України перетворився на основну вугільно-металургійну базу імперії.

В Україні відбувалося швидке зростання капіталістичної машинобудівної промисловості, Україна стала головним районом сільськогосподарського машинобудування, найбільшими центрами якого були Харків, Катеринослав, Київ, Одеса, Олександрівськ.

В Україні чітко визначилися п'ять промислово-економічні райони загальноімперського значення:

- ✓ *Правобережжя* - з розвинутою цукровою та іншими галузями харчової промисловості, а також машинобудуванням;
- ✓ *Південь* (Криворізько-Придніпровський район) з розвинутою залізородною та марганцевою промисловістю, металургією та машинобудуванням;
- ✓ *Донбас* - з розвинутою вугільною, металургійною промисловістю;
- ✓ *Харківський* район (машинобудування, цукрова промисловість);
- ✓ *Одесько-Миколаївський* район (машинобудування, суднобудування, харчова промисловість).

Зростання хліборобства, тваринництва і промисловості обумовило розвиток *торгівлі*, насамперед українсько-російської. На зовнішній торгівлі позитивно відбилася створення чорноморсько-азовських портів, особливо в Одесі та Херсоні, які перетворилися на важливі пункти всеросійської торгівлі. Через них вивозився 81% усіх товарів. Одеса дістала статус «порто-франко», тобто їй надавалося право безмитної торгівлі. У цих містах засновувалися торговельні біржі, здійснювалися оптові торговельні операції, налагоджувалася кредитна система, створювалися торговельні фірми. Центром ярмаркової торгівлі став Харків, виразний торговельний характер мали Полтава, Житомир та ін.

5.2.3. Шляхи і транспорт. Розвитку торгівлі перешкоджав поганий стан шляхів. Перший пароплав на Дніпрі з'явився у 1825 р. У 1850 р. на Слобожанщині було створено перше товариство для спорудження залізничних шляхів. Інтенсивне залізничне будівництво 70-80-х років сприяло більшому відкриттю внутрішнього ринку для фабричної промисловості, розвитку нових галузей рейкопрокатного виробництва, транспортного машинобудування та ін.

Розвиток капіталізму супроводжувався в Україні швидким **зростанням міст і міського населення**. Саме в містах розвивалися промисловість і торгівля, працювала значна кількість ремісників. Взагалі з 1863 до 1897 р. чисельність міських жителів в Україні зросла з 1461,6 тис. до 2988,1 тис. осіб. Такі міста, як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв та ін., стали не тільки значними промисловими центрами, а й великими культурними осередками.

5.3. Суспільний лад.

5.3.1. • Дворянство. Зрівняння українського дворянства в правах із російським підтверджувалось низкою законів як загального характеру, що стосувалися дворянського класу Росії у цілому, так і спеціальними, що безпосередньо адресувалися дворянству України. Так, у 1801 р. російський уряд підтвердив надання прав російського дворянства українському дворянству, яке проживало у Слобідській Україні. У 1835 р. був виданий указ «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство». Він затверджував станові привілеї та пільги для козацької старшини та її нащадків.

Становище дворян Правобережжя після поразки польського повстання 1830 р. ускладнилось. Указ 1831 р. «О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей» визнавав за ними усі права і привілеї, даровані дворянству імперії, якщо вони доведуть своє дворянське походження. Тоді ж спеціальна комісія не визнала права на дворянство 64 тисяч осіб. Серед них було чимало козацьких старшин. У 1835 р. такий же «розбір» було здійснено серед татарських мурз.

Подільський дворянин
(кінець 19 ст.)

Дворяни залишались найбільшими земле-власниками, проте вже у 1827 р. їм було дозволено створювати промислові виробництва і займатися комерцією. Дворянство зберігало свою корпоративну організацію, складаючи в кожній губернії окреме дворянське товариство. Очолювались вони губернськими та повітовими зборами, куди входили тільки спадкові дворяни. Особливо значну роль відігравали губернські збори.

Найвищий дворянський стан зберігав командні позиції у державному апараті і в пореформений період. Частка спадкових дворян у загальній чисельності класних чиновників системи місцевого управління становила наприкінці 19 ст. близько 30%. Військова служба дворянства за традицією вважалася найпочеснішою. Дворян, які закінчили військову кар'єру, часто призначали на вищі цивільні посади.

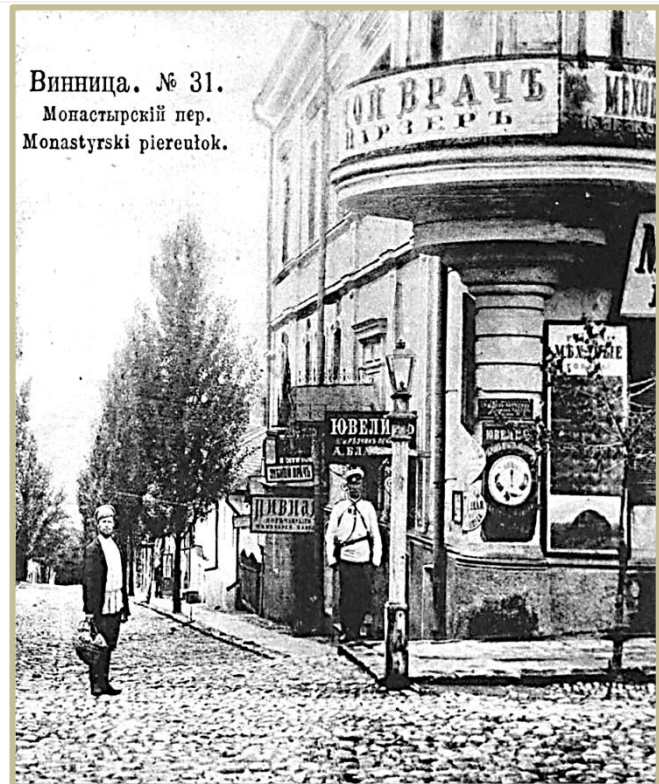
5.3.2. • *Духовенство*, як і дворянство, було привілейованим станом. Особи духовного звання звільнялися від усіх особистих податей, від рекрутської, потім військової повинності, не підлягали тілесним покаранням тощо. Представники духовенства в окремих випадках підлягали тільки суду духовному, а в інших - судилися в загальних судових установах. У законодавчому порядку встановлювалося, що особи духовного звання можуть придбавати та відчужувати усіма законними способами землі і будинки в селищах та містах. Укази 1863 і 1876 років забороняли видавати в Україні книги духовного змісту українською мовою.

5.3.3. • *Міське населення («міські обивателі»)*. У 1811- 1858 рр. їх кількість збільшилася у 2,5 рази, що стало прямим наслідком розвитку торговельно-грошових відносин, капіталістичного укладу. *Міщани* в містах утворювали найчисленнішу станову групу. За ревізією 1823 р. у Києві власне міщани, які входили до податної групи, становили 71,5% загальної кількості городян. Міщани сплачували більшу частину податків, що накладалися на місто. Обмеження міщан у правах поступово послабилися. У 1832 р. їм дозволялося купля-

ти земельні ділянки у містах для ведення торгівлі та виробничої діяльності. Вони здобули також право переходити до купецтва. Царський уряд подекуди зміцнював цеховий устрій міст. Так, в Одесі у 1890 р. зафіксовано 25 цехів з 79 ремісничими професіями, в яких налічувалося 3926 майстрів, 4069 підмайстрів та 2556 учнів.

У 1816-1859 рр. зростало **купецтво**, його чисельність у містах збільшилася з 18,2 тис. до 104 тис. осіб. Зберігався гільдійський устрій купецтва. Українські купці здебільшого входили до третьої гільдії, друга й особливо перша були для них закриті. До привілейованих гільдій записували, як правило, російських купців, а українських - як виняток. До гільдій зараховували також дворян, які займалися торгівлею і володіли підприємствами. Купецтво поступово звільнялося від різних станових обмежень. Проблемним для нього був дозвільний порядок зміни місця проживання. У 1832 р. виникла нова неоподаткована група - **почесні громадяни**. Це звання надавалося найзаможнішим з купців.

На початку 19 ст. у містах України з'являється нова суспільна група, що перебувала поза міськими станами. Офіційні акти називали представників цієї групи **«робітні люди»**. Їхніми соціальними ознаками були: відсутність власного будинку і постійного місця проживання; джерело існування - праця за наймом. У 1828 р. вони становили 25% загальної кількості робітників, а в 1861 р. вже 75%. В 1897 р. український пролетаріат налічував 1480 тис. осіб - у промисловості працювало 330 тис., на транспорті - 60 тис., у торгівлі - 35 тис., поденників і чорноробів налічувалось близько 200 тис. осіб. Найбільше промислових робітників зосереджувалося в Катеринославській, Херсонській, Київській та Харківській губерніях. Крім того, в Україні вже було понад 425 тис. найманих робітників, постійно зайнятих в сільськогосподарському виробництві. В містах «пролетаризація» захопила міщанство. Про національний склад робітників України певне уявлення дають матеріали переписів. Вони свідчать, що робітники уродженці українських губерній становили близько 75% робітничого класу тодішньої України.

Вінниця (кінець 19 – початок 20 ст.)

Місто було центром тяжіння для селянства. Селяни, що перебиралися до міст, здебільшого розривали зв'язки з селянським станом і колишнім побутом. Їхні діти, хоча й продовжували вважатися селянами, були вже промисловими робітниками, підприємцями, службовцями. Вони ставали міськими жителями, які втрачали, по суті, свою колишню станову належність.

Родина подільських селян (1886)

5.3.4. • **Селяни («сільські обивателі»)**. На початку 19 ст. завершилось юридичне закріпачення селян України (укази від 1800, 1804, 1808, 1828 років).

✓ **Кріпаки** становили 5,3 млн. осіб, тобто приблизно 50% усього селянства України станом на 1857 р. Основний обов'язок кріпаків - відбування панщини. У різних місцевостях розміри панщини були неоднаковими, але загалом вони зростали і часто доходили до шести днів на тиждень, що було юридичним наслідком *урочної системи*³, яку в нових економічних умовах запроваджували поміщики. Розміри завдань-уроків були надто великими, їх виконання потребувало багато часу. Новим явищем у житті кріпаків стало переведення їх на *місячину*. Прагнучи збільшити товарність

свого господарства, поміщики відбирали у кріпаків землю, надаючи їм місячне утримання. У 40-х роках 19 ст. загальна кількість *місячників* по Україні досягла 25% усіх кріпаків. Не слід забувати, що саме кріпаки працювали у поміщицьких мануфактурах. Крім того, кріпаки як піддані мали сплачувати податки Російській державі.

✓ **Державні селяни** становили другу за чисельністю верству українського селянства. У 1857 р. їх налічувалося 5,2 млн. Більшість державних селян проживала на Лівобережжі (50%), менша - на Правобережжі (13%), решта - на півдні України (37%). Основною формою їх експлуатації були грошова рента та податки державі, розмір яких постійно зростав. На Правобережжі широко застосовувалася така форма експлуатації селян, як переведення їх на *господарське становище*: державні землі здавалися в оренду поміщику-посесору, який експлуатував селян, що мешкали на цій землі, як своїх кріпаків. Становище державних селян погіршилося з утворенням *військових поселень*. Вони засновувалися переважно в Україні: 16 кавалерійських і 3 піхотні

³ Форма організації праці, коли результат враховується не за нормою виробітку, а за загальним завданням (уроком).

полки у формі військових поселень було розміщено у Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. У 1819 р. на півдні України на військові поселення перетворили 250 сіл, де проживало приблизно 20 тис. селян. Усе життя військових поселенців жорстко регламентувалося. Вони поділялися на солдатів діючих частин та хазяїв, які забезпечували військові поселення засобами існування, а також виконували обов'язки військовослужбовців. Військові поселення і поселенці передавалися в управління військовим командирам. Держава, командування втручались в особисте життя поселенців.

У першій половині 19 ст. посилювались антикріпосницькі протести, які набували форми повстань. Вони стали постійним явищем соціального життя України, охоплюючи значні території. Зростала також кількість повстанців. З 1826 по 1847 р. відбулося 250 виступів лише кріпосних селян. Достатньо згадати рух під проводом Устима Кармелюка, що тривав майже 20 років.

По реформі 1861 р., згідно із Загальним положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності, селянам і двірським людям надавалися права стану вільних сільських обивателів як особисті, так майнові:

- ✓ *Право особистої волі для усіх селян* означало: можливість брати шлюб і користуватися усіма сімейними правами на підставі загальних узаконень, не питаючи попередньої згоди поміщика, як це було раніше. Поміщики з цього часу втрачали право переселяти селян з одних земель на інші (переселення могло відбутися лише на підставі правил, установлених місцевими Положеннями); віддавати селян і двірських людей стороннім особам у служіння або для іншої роботи, а також віддавати малолітніх дітей селян для навчання ремісництву або на виховання без згоди їхніх батьків; віддавати селян і двірських людей без належного дозволу у виправні установи або в розпорядження уряду.
- ✓ *«Права за станом» для селян-власників* дозволяли: брати участь на сходах у складанні мирських вироків і в громадських виборах, обіймати громадські посади; переходити в інші стани і товариства; поступати на військову службу і найматися в рекрути на загальній для сільських обивателів підставі; відлучатися з місця проживання з додержанням правил, установлених загальними законами; віддавати дітей в загальні навчальні заклади; поступати «на службу по учебной, ученой и межевой частям» на підставі правил, запроваджених для вільних податних станів.
- ✓ *Права щодо майна вільних селян* також були значними. Передусім селяни дістали можливість викупити у власність їх присадибну «осілість», що мала значну цінність. У губерніях Лівобережної України (Чернігівській, Полтавській, Харківській) і Правобережної України (Київській, Подільській, Волинській) згідно з місцевим Положенням до складу селянської присадибної осілости входила вся земля у межах села або селища, що була під селянськими жилими, господарськими, промисловими, громадськими та всілякими

іншими будівлями. Поняттям присадибної осілости охоплювалися також розташовані у межах села або селища селянські городи, сади, та інші угіддя. Крім того, за згодою поміщиків селяни могли понад присадибну осілість придбати у власність, на підставі загальних законів, польові землі та інші угіддя, відведені їм у постійне користування.

Подільські сільські старости (1886)

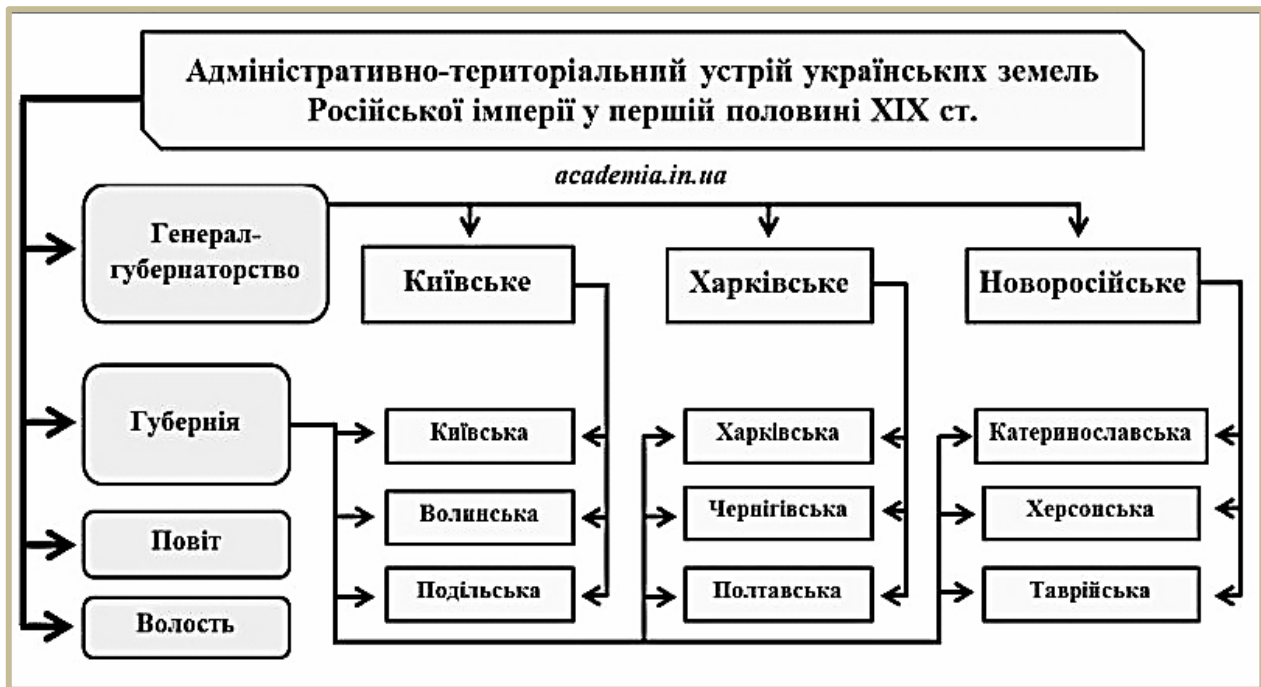
✓ Надавалася *свобода торговельно-підприємницької діяльності*. Селяни діставали права, передбачені статутами Торговельним і Фабричним: займатися торгівлею без одержання торговельних свідоцтв і сплати мита, відкривати й утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні і ремісничі заклади, записуватися до ремісничих цехів того чи іншого міста (але залишаючись при цьому у своєму званні селянина), займатися ремеслом у своїх селищах і продавати свої вироби як в селищах, так і в містах; вступати у гільдії і торговельні розряди. Селянам Правобережної України надавалося право, не запитуючи на те особливого дозволу ні у

поміщика, ні у товариства, влаштовувати й утримувати на своїй присадибній землі постоялі двори, промислові і торговельні заклади.

✓ *Важливі права закріплювалися за селянством у сфері судочинства, в галузі цивільного і кримінального процесів*. Селянам надавалася низка прав з позовів, скарг, клопотань та суду. У справах цивільних селяни могли домагатися своїх прав, вчиняти позови та тяжби, відповідати за себе особисто або через повіреного та ін. У справах кримінальних і поліцейських можна було подавати скарги й охороняти свої права усіма дозволеними способами, бути свідками і поручителями. Характерно, що селяни дістали право позову і скарги не тільки на сторонніх осіб, а й на власника землі, на якій вони були поселені, тобто на свого колишнього поміщика.

Після звільнення селяни залишалися відособленим нижчим податним станом, який був зобов'язаний сплачувати подушну подать, відбувати державні повинності, в тому числі (до реформи 1874 р.) і рекрутську. І все-таки надання селянам як особистих прав, так і майнових відкривало простір селянському підприємництву, створювало сприятливіші умови для розвитку капіталізму.

5.4. Державний устрій.

5.4.1. • **Центральні органи влади та управління.** На чолі Російської імперії стояв самодержавний монарх - цар, імператор . У 1811 р. завершилася реформа центрального галузевого управління. Були утворені міністерства. Діяльність міністерств координував Комітет міністрів - дорадчий орган, на засіданнях якого головував імператор. Рішення Комітету міністрів набували чинності лише з санкції імператора. Колись могутній Сенат перетворився на вищу апеляційну інстанцію для судів губерній.

5.4.2. • **Місцеве управління.** На середину 19 ст. уся територія України в складі Російської імперії (дев'ять губерній) була поділена між трьома генерал-губернаторствами: Малоросійським (Харківська, Полтавська, Чернігівська), Київським (Південно-Західний край - Київська, Подільська та Волинська) та Новоросійським (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії).

На місцях у губерніях владу вершили довірені особи царя - губернатори та генерал-губернатори.

Губернатор належав до вищої урядової влади. Він очолював губернію, в межах якої здійснював адміністративну та поліцейську владу. Існувало також губернське управління, яке складалося з віце-губернатора, радників, прокурора. В губернії функціонували губернські галузеві установи (казенна палата, рекрутське присутствіє, з 1840 р. - палата державних маєтностей та ін.). Це були органи відповідних міністерств на місцях, але вони також підпорядковувалися губернатору. У своїй діяльності губернатор спирався на дворянські збори.

Генерал-губернатор очолював кілька губерній. Він наділявся надзвичайними повноваженнями - поєднував владу цивільну і військову.

У повіті влада належала суду (до 1837 р. він мав назву «нижчий земський суд») на чолі з капітаном-ісправником. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейською установою і судовим органом. Повіти поділялися на стани. Стан очолював становий пристав - поліцейський чин. Йому допомагали сотенні і десятські.

Земська реформа 1864 р. За Положенням про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 р. в Україні, як і в імперії в цілому, створювалися органи земського самоврядування. Земства організовувалися за територіальною ознакою. Органами земського самоврядування були губернські та повітові земські збори та їх виконавчі структури - губернські та повітові земські управи. Обрані різними станами суспільства, земські установи принципово відрізнялися від дореформених корпоративно-станових організацій. Поміщики обурювалися тим, що на лаві у земських зборах «сидить колишній раб поряд зі своїм недавнім господарем». Станова за своїм соціальним устроєм імперія обрала *куріальний*⁴ спосіб формування розпорядчих органів земського самоврядування. Кількість міст, які користувалися самоврядуванням за Магдебурзьким правом, поступово зменшувалась. У 1835 р. було скасовано самоврядування у Києві. Там, де самоврядування ще зберігалось, воно перебувало під наглядом губернатора. У 1803 р. в Одесі, Херсоні та Феодосії були створені градоначальництва, очолювані градоначальниками. Влада останніх поширювалася також на військові та морські органи.

5.4.3. • Судочинство. Загалом у першій половині 19 ст. судова організація в Україні мала такий вигляд:

- ✓ *перша інстанція*, де розглядалися справи по суті: для дворян - повітовий суд, для городян - міський магістрат, для вільних селян - нижня розправа;
- ✓ *друга інстанція* - апеляційна та ревізійна. Для всіх станів у губернії створювалися палата кримінального суду і палата цивільного суду.

Судова реформа 1864 р. вводила дві системи судових установ:

- ✓ суди з суддями, які обиралися (*мирові судді та з'їзди мирових суддів*)
- ✓ суди з суддями, які призначалися - *окружні суди та судові палати*.

Важливою антидемократичною віхою у формуванні судової системи України було переведення судочинства на російську мову (1828 -1829).

5.4.4. • Збройні сили. У першій половині 19 ст. військові поселення, що сприяли військовому потенціалу Росії, здебільшого розташовувалися в Україні. Передбачалося невпинне зростання кількості військових поселенців, діти яких з семи років ставали *кантоністами*, тобто учнями військових шкіл. З 12 років вони зараховувалися до резерву, а з 18 - до військових частин. Ми вже згадували про те, що в 1817-1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було дислоковано 16 кавалерійських і 3 піхотні полки

⁴ Система нерівних виборів з урахуванням майнового цензу (I курія - поміщики, II курія - заможні городяни), яка не застосовувалась щодо селян (III курія).

військових поселенців. У 1837 р. в Київській та Подільській губерніях було створено п'ять нових округів військових поселень.

Київ, адміністративний центр одноназваного генерал-губернаторства, перетворювався також у військовий центр, де було збудовано могутню фортецю. До нього передислокували з Могильова штаб Першої російської армії.

Протягом першої половини 19 ст. російський уряд двічі намагався поновити в Україні *козацькі полки*. Спочатку козацькі полки почали створюватися у 1812 р. для боротьби з небезпекою від Наполеона. На Правобережжі сформували чотири полки (3000 козаків), а на Лівобережжі - 15 (18000 козаків). Уряд обіцяв, що після перемоги у війні ці формування будуть збережені. Козацькі полки відважно билися з інтервентами, зазнаючи великих втрат. Але уряд не додержав своєї обіцянки. У 1816 р. правобережні козацькі полки були перетворені на регулярні уланські, а лівобережні розформовані. Селяни, які перебували у цих полках, мусили повернутися до своїх поміщиків. Вдруге до організації козацьких частин вдалися у 1830 р. для придушення польського повстання. Було організовано вісім полків по 1000 козаків у кожному. І вдруге уряд не додержав своєї обіцянки. Полки перетворили на регулярні. Лише два з них перевели на Кавказ, де вони стали частиною Терського козацького війська. Доречно згадати також про долю козаків, які жили у Задунайській Січі. У 1828 р. кошовий Йосип Гладкий із загоном у 1000 козаків перейшов на бік Росії, щоб допомогти їй у війні з Туреччиною. Після війни козаків поселили на території між Бердянськом і Маріуполем і сформували з них Азовське козацьке військо, яке здійснювало берегову охорону. У 1865 р. це військо ліквідували, а козаків переселили на Кубань.

Військова реформа (1864 - 1874). Планомірна реорганізація збройних сил розпочалася після придушення польського повстання 1863 р. Основним перетворенням у галузі військового управління стало формування військових округів за територіальною ознакою. У 1862 р. були реорганізовані перші чотири військових округи, з яких два - Київський та Одеський - розмішувалися на території України. 1 січня 1874 р. Олександр II затвердив **Статут про військову повинність**, а також підписав спеціальний маніфест. У Російській імперії впроваджувалася загальностанова повинність для осіб чоловічої статі, які досягли 20 років. Статут передбачав скорочення строку військової служби в сухопутних військах до шести, а на флоті до семи років. Крім цього, після закінчення строку служби військовослужбовці зараховувалися у запас - в сухопутних військах на дев'ять років, на флоті - на два роки. Після закінчення цього терміну ті, хто перебував у запасі, приписувалися до ополчення, у лавах якого перебували до досягнення 38 років. Щорічно призову підлягали до 30% від загального числа осіб призовного віку, решта зараховувалися в ополчення. Особи, які мали освіту, відбували військову повинність в полегшеному варіанті. Для них вводився інститут добровольців - «вольноопределяющихся». Призовники з вищою

освітою проходили дійсну службу протягом трьох місяців, з середньою - один рік, а ті, хто закінчив прогімназії, повітові училища та ін. - два роки.

Реформами 60-70-х років 19 ст. в устрій Російської імперії було запроваджено окремі елементи буржуазної державності: створено виборні представницькі установи місцевого адміністративно-господарського управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), закладено основи буржуазного судоустрою і судочинства, гнучкішими стали форми фінансового контролю і цензури, закріплено принцип всестановості в комплектуванні армії і діяльності установ народної освіти тощо.

5.5. Суспільно-політичний лад на західноукраїнських землях.

5.5.1. • *Захоплення західноукраїнських земель Австрією.* У 1526 р. Закарпаття разом з Угорщиною опинилося під владою Австрії. Північна Буковина (історична назва території сучасної Чернівецької області України) увійшла до складу Австрії за Кучук-Кайнарджийським мирним договором між Росією і Туреччиною в 1774 р. Договір від 3 травня 1815 р. між Росією, Пруссією і Австрією остаточно закріпив за Австрією територію Галичини. З 1809 р. до 1815 р. Тернопільський округ входив до складу Російської імперії, але за рішенням Віденського конгресу (1814- 1815) його повернули Австрії (за винятком Хотинського повіту).

5.5.2 • *Суспільний лад.* Панівним класом тут залишалися *феодали*, яких австрійський уряд поділив у 1775 р. на «магнатів» і «лицарів». Шляхту звільнили від служби в ополченні. Замість служби була встановлена грошова контрибуція.

Кріпосні селяни перебували у повній залежності від поміщиків. У 1776 р. в Галичині налічувалося 1859,6 тис. кріпаків, або 72% загальної кількості селян. На початку 19 ст. процес обезземелювання селян посилювався. Середній наділ селянського господарства в 1819 р. становив 14 акрів⁵ землі, поміщицького - 1051 акр. Панщина у 1845 р. досягала 83,2% усіх феодалських повинностей. У Галичині в 1846 р. це призвело до масових селянських виступів. У 40-х роках 19 ст. кріпаки Закарпаття виконували понад 20 видів панських робіт.

Правове становище *міського населення* залежало від категорії міста. Відповідно до його розмірів і кількості населення міста поділялися на три групи (Львів, королівські й муніципальні). Громадянство кожного міста було спадковим, і тривалий час порядок його набуття і втрати регулювався без великих змін колишніми нормами права. У 1841 р. в Східній Галичині налічувалося 25208 ремісників і 183 мануфактури. Останні були, як правило, поміщицькими підприємствами, де використовувалася праця кріпаків. Мануфактури переважно займалися харчовим, деревообробним і паперовим виробництвом.

⁵ Акр – міра площі земельної ділянки. 1 акр = 0,405 га.

Особливим було становище єврейського населення, чисельність якого в Австрії досягала мільйона осіб. Половина з них проживала в Галичині. З метою зменшення єврейського населення австрійський уряд у 1773 р. заборонив євреям брати шлюб без дозволу влади і без сплати відповідного податку. Їх позбавили також права орендувати землю, якщо вони були не в змозі обробити її власними силами, мати млини, корчми, тощо. Однак суспільна і господарська дискримінація торкалася переважно незаможних євреїв.

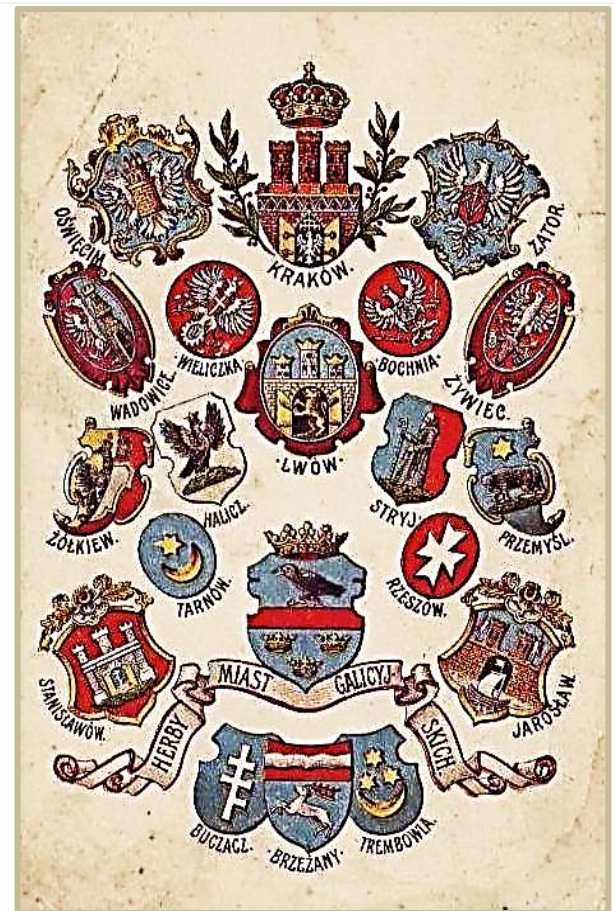
Важке соціально-економічне становище українського народу посилювалося спробами його деукраїнізації і зокрема заборонаю української мови. Тільки в Закарпатті у першій половині 19 ст. було прийнято п'ять законів про введення державної угорської мови із заборонаю користуватися українською.

5.5.3. • Державний устрій. Австрійська монархія була багатонаціональною державою, в якій у 18 - першій половині 19 ст. спадковий монарх зосереджував усю повноту законодавчої, виконавчої, військової і судової влади.

Більша частина західноукраїнських земель була об'єднана в адміністративно-територіальну одиницю, що мала назву «Королівства Галичини і Володимерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським». Для ведення галицьких справ у Відні в 1774 р. була створена Галицьку надвірну канцелярію. Її очолював канцлер, який, по суті, виконував функції голови місцевого уряду. Останній керувався двома принципами: по-перше, кожному з націй, підлеглих австрійському пануванню, тримати в шорах за допомогою решти націй, що перебували в такому самому становищі; по-друге, - спиратися на два класи: феодалних землевласників і на могутніх грошових ділків.

Австрійський уряд низкою послідовних заходів зводив нанівець самоврядування в містах. У 1786 р. було ліквідовано Магдебурзьке право у Львові.

Австрійський абсолютизм зберігав деякі зовнішні форми станової організації. У 1775 р. в Галичині був заснований провінційний становий, так званий постулатовий сейм, в якому засідали «вибрані представники» трьох станів: магнатів, лицарів і представників найбільших королівських міст (фактично пра-

Герби міст Галичини у складі Австрійської імперії

во посилати двох своїх представників було надане тільки Львову і ніколи не поширювалося на інші міста). Край існуванню галицького станового сейму поклала революція 1848 р. У Галичині існувало губернське управління на чолі з губернатором, наділеним досить широкими повноваженнями. Губернатора призначав і зміщував імператор. Губернатор був керівником краю. Його діяльність суворо контролювалася австрійським урядом. Він був незалежним від станового сейму і його виконавчого органу - станового комітету (акти сейму в обов'язковому порядку вимагали санкції імператора).

Спочатку Галичина поділялася на 6 а потім 19 *циркулів* - округів. У 1846 р. було проведено новий адміністративно-територіальний поділ, згідно з яким усю територію Галичини розділили на 74 повіти (подекуди вони називалися староствами) на чолі зі старостами і начальниками повітів. Населенням Галичини у 1846 р. становила 2438 тис. осіб (серед них поляки 45,9% населення, українці - 45,4%, євреї 7,1%, інші — 1,6%).

Відповідно до австрійської конституції 1849 р. і нового адміністративно-територіального поділу для управління окремими провінціями (вони дістали назву коронних країв), імператор призначав наділених широкими повноваженнями намісників (до цього вони називалися губернаторами). У вересні 1850 р. для Галичини та інших австрійських провінцій було видано крайовий статут, який передбачав поділ краю на три округи (Краківський, Львівський, Станіславський) і створення трьох окружних сеймів, а також центрального і крайового комітетів. Діяльність цих органів ставилася під суворий контроль призначеного імператором намісника.

5.5.4. • Судочинство. Усі суди розподілялися на шляхетські, церковні та міщанські. Шляхетськими судами першої інстанції були земські і міські суди. Для духовенства існували особливі єпископські суди, для міщан - магістратські суди у містах, які користувалися Магдебурзьким правом, селяни судилися у вотчинних судах.

Згідно з австрійським положенням про суд 1849 р., судова влада відокремлювалася від законодавчої та виконавчої і проголошувалася незалежною. Старі станові суди замінялися судовими установами для всіх станів. Запроваджувалися суди присяжних, повітові суди, повітові колегіальні суди, крайові суди і вищий крайовий суд у Львові, компетенція якого охоплювала всю Галичину і Буковину.

У 1867 р Австрія перетворилася на дуалістичну монархію, яка складалася з двох держав - Австрії та Угорщини. У зв'язку з утворенням дуалістичної монархії власне Австрія перетворилася з бюрократично-абсолютистської держави у нову конституційну державу з великими пережитками абсолютизму.

Обидві частини Австро-Угорщини мали спільного монарха (австрійський імператор був одночасно й угорським королем), влада якого формально була обмежена двопалатним парламентом (в Австрії - Рейхсратом, в Угорщині - Державними зборами), спільну армію і флот, частково спільні фінанси, прово-

дили спільну зовнішню і митну політику. В Австро-Угорщині існували три спільні міністерства - іноземних справ, військове і фінансове.

Колоніальна політика, яку проводив австрійський уряд, гальмувала економічний розвиток західноукраїнських земель. Залишаючись і надалі ринком для виробів австрійської промисловості, західноукраїнські землі були водночас джерелом промислової і сільськогосподарської сировини.

Фабрична промисловість тут тільки зароджувалася і була представлена головним чином дрібними підприємствами. Вони становили у краї 96,5%. І все ж таки капіталістичні відносини прокладали собі шлях. У 1858 р. почалося будівництво першої в Галичині залізниці. У листопаді 1861 р. на цій магістралі було відкрито рух - Львів був з'єднаний із Віднем, а через Краків і Відень - з Центральною і Західною Європою. Пізніше, у 1866-1871 роках, були побудовані залізниці, що з'єднали Львів з Росією і Румунією.

Експлуатація природних багатств краю провадилася колонізаторами хижацьким способом. Про це яскраво свідчить стан видобування нафти. Вона видобувалася і вивозилася переважно як сирий продукт. Її переробляли в центральних районах Австрії.

Колоніальне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини відбивалося і на рівні заробітної плати українців. Заробітна плата на неавстрійських землях була нижчою, ніж у самій Австрії.

Селянство Галичини, Буковини і Закарпаття було переважно малоземельним. Понад 42% усіх селянських господарств були нерентабельними і не мали можливості прогодувати своїх власників. Хоча кріпосне право формально було скасовано ще у 1848 р., однак упродовж досить тривалого часу залишки кріпосницької системи накладали свій відбиток на економіку західноукраїнського села. Збереження в руках поміщиків великої кількості землі за гострого малоземелля селян надало поміщикам можливість зберегти протягом понад півстоліття після аграрної реформи напівкріпосницькі відносини. Селянське малоземелля і відсутність розвинутої промисловості призвели до появи надлишку робочих рук і викликало масову еміграцію. За даними офіційної австрійської статистики, за два останні десятиріччя 19 ст. тільки з Галичини емігрувало близько 850 тис. осіб, переважно українців.

Жорстоке соціальне гноблення посилювалося гнобленням національним. Українське населення не мало можливості навчатися рідною мовою. За даними 1900 р., читати і писати українською мовою могли тільки 7% чоловіків і 4% жінок. У Галичині, густо населеній українцями, властями активно провадилася політика полонізації краю. Так, ще у 1869 р. польська мова була введена в суді і в адміністрації.

Українські емігранти першої хвилі у Канаді
(1891-1914)

Для організації і об'єднання дрібного селянства у 1890 р. великий український мислитель Іван Франко та відомий громадський діяч Михайло Павлик заснували Українську радикальну партію, що поширювала свою діяльність також на Буковину і частково на Закарпаття. Найважливішими вимогами її програми були ліквідація феодальних привілеїв, запровадження політичних свобод і рівності всіх перед законом. «Основний закон, - говорив

І. Франко на загальноміських зборах мешканців Львова, - обіцяє рівність усіх громадян перед законом. Але той же закон, перед яким вони повинні бути рівними, сам встановлює нерівність. Чинне цивільне і частково кримінальне право засновані на соціальному ладі, який особисте значення людини збільшує пропорційно капіталу, котрий вона має. Звідси, чим багатша людина, тим більше вона варта, а людина без капіталу є нуль».

Література

- Атлас з історії України (друга половина 18 – початок 20 ст.). 9 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Рибалка, І. К. Історія України: підруч. для студ. іст. фак. вищ. навч. закладів / І. К. Рибалка. - Харків: Основа, 1995 - 1997. - Ч. 2: Від початку ХІХ століття до лютого 1917 року. - 1997. - 480 с
- Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. - 720 с.

Тема 6. Україна у першій половині 20 ст. (1900 - 1921)

Структура розділу

- 6.1. Хронологія основних подій.
- 6.2. Україна напередодні Першої світової війни.
- 6.3. Україна у Першій світовій війні.
- 6.4. Українська революція 1917-1921 років. Друга Українська держава.

6.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
<i>9 січня 1905 р.</i>	«Кривава неділя». Початок першої російської революції.
<i>червень 1905 р.</i>	Повстання на броненосці «Потьомкін».
<i>жовтень 1905 р.</i>	Всеросійський загальнополітичний страйк. Виникнення рад робітничих депутатів.
<i>жовтень 1905 р.</i>	Маніфест «Про удосконалення державного порядку» - проголошення громадянських свобод та скликання законодавчої Думи.
<i>грудень 1905 р.</i>	Збройні повстання в Харкові, Олександрівську, Горлівці.
<i>листопад 1906 р.</i>	Початок столипінської аграрної реформи.
<i>3 червня 1907 р.</i>	Розпуск II Державної думи. Кінець революції.
<i>1908 р.</i>	Утворення « <i>Товариства українських поступовців</i> ». Програма: - розвиток української мови та культури; - автономія України.
<i>лютий 1914 р.</i>	Масові протести проти заборони святкувати 100-річчя з дня народження Т. Шевченка.
<i>серпень 1914 р.</i>	Створення у Львові <i>Головної української ради</i> . Програма: - вироблення загального напрямку української політики; - вирішення національно-політичних справ у зв'язку з війною; - виступ у ролі єдиного політичного представника галицьких українців на міжнародному рівні; - формування національного війська; - виборення державної самостійності України.
<i>1914 р.</i>	Заснування « <i>Союзу визволення України</i> » (СВУ). Програма: - боротьба за проголошення самостійності та соборності України; - побудова української держави на засадах конституційної монархії з однопалатним парламентом.
<i>1914 р.</i>	Створення у складі австро-угорської армії добровольчого Легіону січових стрільців.
<i>27 лютого 1917 р.</i>	Перемога Лютневої революції у Росії.
<i>4 березня 1917 р.</i>	Утворення Центральної Ради.
<i>23 червня 1917 р.</i>	Перший Універсал ЦР. Проголошення автономії України.
<i>листопад 1917 р.</i>	Третій Універсал ЦР. Проголошення Української Народної республіки.

12 грудня 1917 р.	Проголошення радянської влади в УНР на Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові.
5 грудня 1917 р.	Початок наступу радянських військ на Київ.
11 січня 1918 р.	Четвертий Універсал ЦР. Проголошення державної незалежності УНР.
26 січня 1918 р.	Підписання мирного договору УНР з Німеччиною та її союзниками.
18 лютого 1918 р.	Початок австро-німецької окупації України.
29 квітня 1918 р.	Ухвалення ЦР Конституції УНР.
29 квітня 1918 р.	Проголошення П. Скоропадського гетьманом України.
листопад 1918 р.	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
13 листопада 1918 р.	Утворення Директорії.
22 січня 1919 р.	Акт злуки УНР і ЗУНР.
6 січня 1919 р.	Проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду в Харкові.
10 березня 1919 р.	Проголошення Конституції УСРР.
липень 1919 р.	Захоплення Лівобережжя та Криму військами Денікіна.
16 грудня 1919 р.	Вступ Червоної Армії до Києва.
квітень 1920 р.	Підписання Варшавського договору між УНР та Польщею.
25 квітня 1920 р.	Початок радянсько-польської війни.
6 травня 1920 р.	Вступ польсько-українського війська до Києва.
26 травня 1920 р.	Контрнаступ радянських військ.
12 жовтня 1920 р.	Ризьке перемир'я між Польщею, РСФРР та УСРР.
листопад 1920 р.	Розгром Червоною армією військ Врангеля у Криму.
18 березня 1921 р.	Підписання Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР та УСРР.

6.2. Україна напередодні Першої світової війни.

На початку 20 ст. Російська імперія, до складу якої входила й Україна, перейшла одночасно з розвинутими країнами на новий рівень розвитку, який часто позначають в якості імперіалістичної фази капіталізму.

6.2.1. • **Загальна характеристика періоду.** Російський імперіалізм поряд із загальними для всіх імперіалістичних країн рисами мав свої особливості:

- ✓ За ступенем концентрації виробництва і робітників на великих підприємствах Російська імперія на початку 20 ст. посіла перше місце у світі. Високою була концентрація виробництва в промисловості, особливо важкій.
- ✓ Концентрація і централізація виробництва в промисловості і виникнення на цьому підґрунті монополій супроводжувалися концентрацією капіталу, злиттям банківського капіталу з промисловим, створенням фінансового капіталу і фінансової олігархії.
- ✓ У банківському капіталі Російської імперії значною була частка іноземних капіталів. У загальному обсязі акціонерного капіталу України іноземний капітал становив 80-90%.

✓ Сільське господарство загалом продовжувало розвиватися капіталістичним шляхом. Водночас у ньому існували феодальні кріпосницькі пережитки, передусім велике поміщицьке землеволодіння.

6.2.2. • Революція 1905-1907 років. Поєднання капіталістичних суперечностей (загострених на початку 20 ст. глибокою економічною кризою, що спричинила погіршення становища народних мас) з феодальними пережитками у сільському господарстві, прагнення царату зберегти в недоторканості існуючий лад, поразка Росії у російсько-японській війні призвели до революції 1905-1907 рр., буржуазно-демократичної за своїм характером.

У разі перемоги революція 1905-1907 рр. покликана була розв'язати такі основні завдання:

- ✓ повалення самодержавства;
- ✓ встановлення демократичної республіки;
- ✓ ліквідація поміщицького землеволодіння;
- ✓ уведення 8-годинного робочого дня;
- ✓ здійснення демократичних перетворень у країні, зокрема, встановлення виборності державних органів, забезпечення прав і свобод громадян, вирішення національних питань.

Одним з перших здобутків революції став царський **Маніфест «Про удосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р.** Він проголошував «дарування» населенню непорушних основ «громадянської свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, спілок».

Частковий перехід від абсолютного самодержавства до конституційного правління знаменувався законом від 6 серпня 1905 р. про «Установу Державної думи» і «Положенням про вибори до Державної думи». Від українських губерній до складу I Державної думи увійшли 102 депутати. Частина депутатів-українців (45 осіб) створила в Думі українську фракцію - Українську думську громаду. Її політичною платформою була автономія України. Ідейним керівником Української думської громади був професор української історії Львівського університету Михайло Грушевський. Друкованим органом української фракції став «Український вісник».

Маніфест 17 (30) жовтня 1905 р.

Царський указ від 9 листопада 1906 р., підготовлений Головою Ради Міністрів П. А. Столипіним, відкривав шляхи до ліквідації селянської общини та створення прошарку фермерів. Під час революції виникла принципово нова форма організації трудящих - вади робітничих депутатів.

Однак через низку причин революція зазнала поразки. В усій Російській імперії встановлювався режим репресій. Одним з елементів політики царату в період реакції було насаджування ідеології великодержавного шовінізму і посилення національного гноблення. В Україні це виявилось, зокрема, в переслідуванні української мови і культури.

Невирішеність багатьох економічних, політичних, соціальних і національних проблем, що раніше призвели до революції, штовхали трудящі маси на нові зіткнення з царським урядом. У 1910-1911 рр. у країні в цілому, в тому числі в Україні, спостерігалось піднесення робітничого руху. Його розмах у 1914 р. досяг рівня 1905 р. Водночас виступи селян переросли в активну боротьбу проти самодержавства. На червень 1914 р. політична криза в Росії досягла кульмінації, і країна опинилася перед загрозою революційного вибуху. Однак 19 липня 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка тимчасово перервала наростання революційного руху в країні.

Соціально-економічна, політична ситуація у Російській імперії напередодні Першої світової війни безпосередньо впливали на її суспільний, державний лад і право, обумовлюючи більш чи менш суттєві зміни. Політизація суспільного життя супроводжувалась становленням політичних партій.

6.2.3. • Українські національні партії.

Українська (Русько-українська) радикальна партія (УРП) – перша українська політична партія на території України, була заснована на з'їзді, що проходив 4-5 жовтня 1890 року у Львові під головуванням Івана Франка. З'їзд схвалив програму партії, яку підготували Іван Франко, Северин Данилович, Михайло Павлик. В 1895 році на IV з'їзді було прийняте Доповнення до Програми УРП, у якому проголошувалося, що здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише за умови широкого самоврядування краю. В 1904 році була прийнята ще одна програма. У своїй діяльності РУРП прагнула поєднати відстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини із захистом національних прав українського народу. Спочатку на ідеологічну позицію РУРП досить сильний вплив мали ідеї Драгоманова, свою позицію рупівці називали «науковим соціалізмом», «народницьким соціалізмом». У питаннях про побудову держави вони стояли на позиціях «правдивого автономізму», вимагали вільного розвитку краю, збільшення самоврядування в Східній Галичині, сприяли підйому національної самосвідомості. Проголошувалась орієнтація на повну незалежність «русько-українського народу» - єднання в незалежній державі з Наддніпрянською Україною.

Україна в роки Першої російської революції (1905 - 1907)

На початку 20 ст. організованість національно-визвольного руху в Україні забезпечували, зокрема, Українська-демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРД), (у 1906 р. УДП і УРП об'єдналися і створили Українську демократичну радикальну партію (УДРП)), Революційна українська партія (РУП), Українська народна партія (УНП). В грудні 1904 р. з РУП вийшла частина її членів, яка організувала Українську соціал-демократичну спілку. У грудні 1905 р. на II з'їзді було оголошено про створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і прийняті програма та резолюція з найважливіших питань. Програми названих українських національних партій містили положення, що стосувалися як соціально-економічних проблем, так і перетворень у сфері державного ладу Російської імперії. Так, у програмі УСДРП висувалася вимога перетворення Росії у демократичну республіку, в якій Україні надавалася автономія з окремою державною інституцією (сеймом), якому належало право законотворчості у внутрішніх справах населення в межах території України.

6.2.4. • *Загальноросійські політичні партії.*

I. Праві:

- ✓ У роки першої революції серед загальноросійських політичних партій, що активно діяли і в Україні, виділялася монархічна партія (листопад 1905 р.), що мала назву «Союз російського народу». Ця політична партія у своїй основі мала бойові чорносотенні організації, що створювалися для розправи з учасниками революції. «Союз російського народу» об'єднував найреакційніших поміщиків, представників дрібної буржуазії, інтелігенції, декласованих міських мешканців, частину селянства і невелику кількість робітників. З 400 тис. членів цієї політичної партії понад 100 тис. діяли в Україні.
- ✓ У жовтні-листопаді 1905 р. сформувалася партія «Союз 17 жовтня» («октябристи»). Це була партія великих поміщиків і торговельно-промислової буржуазії, які прагнули домогтися у самодержавства деяких поступок. Октябристи у своїй програмі виступали за розвиток і зміцнення конституційної монархії, збереження єдиної і неподільної Росії, за скликання Державної думи з обмеженими повноваженнями.

II. Центристи:

- ✓ Загальноросійською ліберально-опозиційною партією, створеною у жовтні 1905 р., була «Конституційно-демократична» («кадетська») партія. До неї входили представники переважно середньої буржуазії, високооплачуваної інтелігенції, ліберальні поміщики. Головна програмна мета кадетів - встановлення в Росії конституційної монархії.

III. Ліви:

- ✓ Ще у 1901 р. із залишків народницьких організацій була створена «Російська партія соціалістів-революціонерів» («есерів»), що виражала інтереси селянства (передусім верхівки). У період революції 1905-1907 рр. есери ставили за мету революційне повалення царського самодержавства і встановлення демократичної республіки.
- ✓ На рубежі 20 ст. виникла «Російська соціал-демократична робітничая партія» (РСДРП), яка увійшла в революцію розколотою на дві фракції - більшовиків і меншовиків. Лідером більшовиків був В. І. Ленін (Ульянов). Стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у революції було визначено на III з'їзді РСДРП, що відбувся у квітні 1905 р. у Лондоні, а також у написаній Леніним книзі «Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції» (1905).

6.3. Україна у Першій світовій війні.

Перша світова війна, у яку Російська імперія вступила 19 липня (1 серпня) 1914 р., була викликана різким загостренням протистояння між двома угрупованнями великих капіталістичних держав. До одного з них входили Німеччина, Австро-Угорщина, Італія (Троїстий союз), до іншого - Англія, Франція, Росія (Антанта). Ці угруповання, передусім Троїстий союз, розв'язали Першу

світову війну. У ході війни від Троїстого союзу відійшла Італія, проте до нього приєдналися Туреччина і Болгарія. Японія, Румунія, США, а потім й Італія виступили на боці Антанти.

6.3.1. • Плани держав Троїстого союзу й Антанти стосовно України:

- ✓ **Німеччина:** одні політичні сили Німеччини розглядали варіант входження українських земель до складу майбутньої, як вони планували, «Великої Німеччини» разом із Нідерландами, Бельгією, Данією, Австро-Угорщиною, Польщею, Прибалтикою, слов'янськими землями Балканського півострова. Україна розглядалася у якості плацдарму для просування на Схід і потенційної колонії, звідки можна буде черпати сільськогосподарські продукти і природні ресурси. Інші політичні сили сподівалися на розбудову самостійної Української держави, яка б послабила Росію та відкрила їй вихід до Європи.
- ✓ **Австро-Угорщина** планувала захопити Волинь і Поділля. Разом із тим, вона прагнула зміцнити своє панування в Галичині, Закарпатті й Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив також відрив від Москви і завоювання інших українських земель, створення на них незалежної України, що повинно було послабити вплив Москви на Південно-Східну Європу. Почалися масові арешти українців, яких підозрювали в «проросійських» настроях і вважали «неблагонадійними». Сотні з них були страчені, а 30 тис. галичан і буковинців були інтерновані та відправлені до концтаборів. Австрійський уряд і командування проводили криваві розправи над мирним українським населенням. Трибунали та військово-польові суди стали звичайним явищем. У 1917 р., коли австрійський уряд з тактичних міркувань вирішив перекласти провину на армію, а терор 1914-1916 рр. став темою обговорення в парламенті, відкрилися страшні факти: більше 60 тис. повішених і розстріляних, близько 100 тис. загиблих в таборах від голоду та епідемій¹. Наприкінці 1916 р. австрійський уряд надав Галичині повної автономії, але без поділу на самостійну польську та українську частини, як того вимагали українці. В результаті від наданої автономії виграли поляки, які отримали реальну владу в краї.
- ✓ **Росія** під гаслом «об'єднання всіх українських земель» прагнула захопити всю Галичину, Закарпаття і Буковину. Українські землі правлячими колами Росії розглядалися як плацдарм для зміцнення своїх позицій на Балканах і в Передній Азії. Війська Південно-Західного фронту, що знаходилися на території України (у складі чотирьох армій), були розтягнуті на 450 км - від Іванміста до Кам'янець-Подільського. Їм протистояли чотири австро-угорські армії.

6.3.2. • Військові дії на території України почалися вже в перші дні війни.

¹ Це близько до кількості українців - емігрантів до Канади у 1891-1914 рр. (170 тис.).

18 серпня 1914 р. почався наступ 8-ї армії генерала Олексія Брусилова. 23 серпня почалася Галицька битва, яка тривала до кінця вересня. У ній взяли участь понад 1,5 млн. чоловік: 700 тис. російський військ і 830 тис. військ австро-угорської армії.

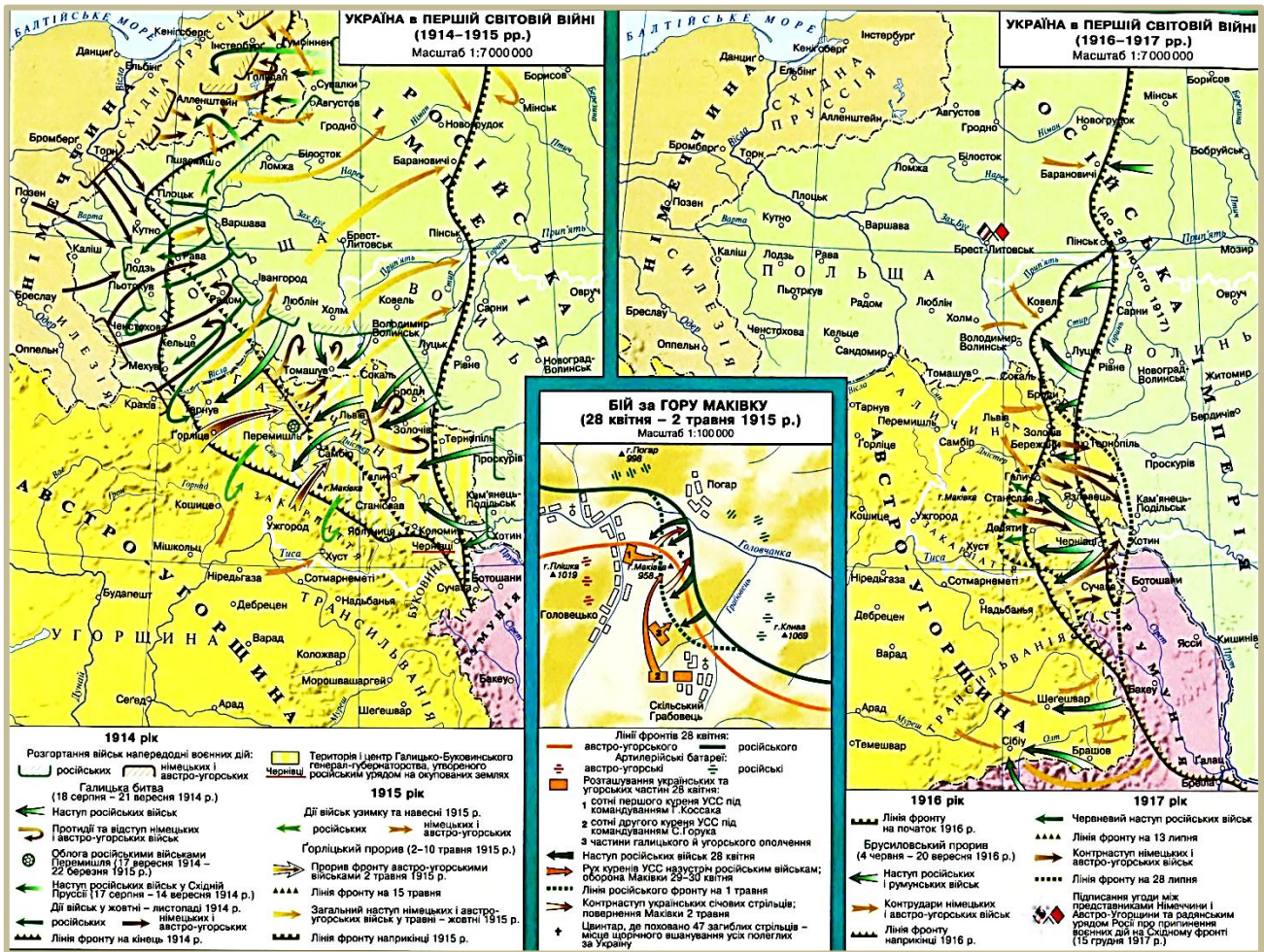
Брусилів Олексій Олександрович (1853-1926)

На початку битви військово-оперативна ситуація для російських військ складалася несприятливо, однак незабаром їм вдалося перехопити ініціативу. Наступ двох російських армій під командуванням генералів Рузького і Брусилова увінчався взяттям 21 серпня Львова, а 22 серпня - Галича. Розвиваючи наступ, війська Південно-Західного фронту оточили і блокували добре укріплену фортецю Перемишль і до 13 вересня вийшли на рубіж у 80 км від Кракова, але їхній подальший наступ був припинений. Після завершення Галицької битви російські війська зайняли всю Східну, і значну частину Західної Галичини і майже всю Буковину з м. Чернівці. Австро-угорські війська зазнали нищівної поразки: їхні

втрати становили 400 тис. чоловік, у тому числі 100 тис. полоненими; у ході боїв російські війська захопили 400 гармат. Плани німецького командування втримати весь Східний фронт силами тільки австро-угорської армії зазнали краху. Початковий період Першої світової війни закінчився у цілому переможно для Росії. Політика російської адміністрації на захоплених галицьких землях від самого початку вражала своєю відвертою шовіністичною спрямованістю. Наприкінці 1914 р., як на Західному, так і на Східному фронті, були припинені активні бойові дії, настало затишшя. Почався етап позиційної війни, що свідчило про крах німецького плану «блискавичної війни». Велику роль у провалі цього плану відіграла російська армія, яка своїми активними діями відвернула на Східний фронт значні сили супротивника. Антанта змусила країни Четвертого союзу воювати на два фронти, однак перемоги також не домоглася.

Навесні 1916 р. почалась нова наступальна операція російських військ, що увійшла в історію під назвою Брусилівського прориву. Після жорстоких боїв російські війська знов захопили Чернівці, Коломию, Броди, Луцьк. Втрати австро-угорської армії склали більше 1 млн. осіб вбитими і пораненими. Але на цьому наступ російських військ на теренах України припинився. Обидві сторони не могли вести активні військові дії, оскільки були знесилені. Далі війна набула позиційного характеру.

Російський уряд у період Першої світової війни продовжував душити паростки національного життя українства. У перші дні війни київська адміністрація закрила газету «Рада», щомісячники «Літературно-науковий вісник», «Українську хату», щотижневик «Село». По всій Україні закривалися просвіт-

Україна у Першій світовій війні (1914 - 1918)

ницькі організації, видавництва, культурні товариства. Багато українських діячів було заарештовано і заслано до Сибіру. По суті Україна поверталася до найгірших часів національного гноблення. Все це радикалізувало український національний рух, посилювало його опір царату.

6.3.3. • Війна і політичні партії. Що стосується ставлення до війни політичних партій, які виражали й представляли інтереси різних станів і соціальних груп Російської імперії, то воно було неоднозначним:

- ✓ **Загальноросійські буржуазні і буржуазно-поміщицькі партії** стали на шовіністичні й оборонні позиції.
- ✓ **Соціалістичні партії** вважали першу світову війну імперіалістичною. Більшовики, наприклад, виступали проти підтримки царату у війні і висунули гасло поразки його у війні, перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Своє ставлення до війни висловлювали й **українські політичні партії**, які займалися пошуком своєї орієнтації. Як відзначав В. Винниченко, це була

Гречанівський Дмитро
– стрілець УСС

насамперед, орієнтація на себе, на свої сили, на спасіння власними зусиллями своїх трудящих мас.

Утриматися від виступу як на підтримку війни, так і проти неї, а відстоювати нейтральну політику - таким було рішення Ради «Товариства українських поступовців».

В УСДРП війна спричинила розбід думок і позицій. Більшість на чолі з С. Петлюрою підтримала царський уряд. В. Винниченко вимагав припинення війни і надання Україні автономії. Д. Дорошенко і частина членів УСДРП виступили на підтримку Австро-Угорщини і Німеччини. Однорідні Дорошенка емігрувала до Австрії, де 4 серпня 1914 р. створили «Союз Визволення України» (СВУ), який спочатку очолював Донцов. Своєю метою СВУ проголосив боротьбу за самостійність України, використо-

вуючи можливості воєнної ситуації.

Західноукраїнські партії здебільшого підтримували Австро-Угорщину. 1 серпня 1914 р. у Львові була створена Головна Українська Рада (ГУР) під керівництвом К. Левицького, яка видала маніфест на підтримку Австро-Угорщини. Не обмежившись цим, ГУР створила національну військову організацію – «Легіон січових стрільців». Австрійське командування дало згоду на формування українського легіону під назвою «Українські січові стрільці» (УСС). Не будучи впевненим у його лояльності, уряд обмежив чисельність легіону УСС до 2,5 тис., хоча добровольцями записалось близько 28 тис. Підозріле ставлення австрійського уряду до УСС не сприяло лояльності січовиків до Австро-Угорщини.

6.4. Українська революція 1917-1920 рр. Друга Українська держава.

6.4.1. Українська революція. Створення Української Народної Республіки. Поштовхом до початку Української революції стала Лютнева 1917 р. революція в Російській імперії. 27 лютого (12 березня) вся повнота влади зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної думи. 2 (15) березня члени цього комітету прийняли від монарха акт про зречення, сформували Тимчасовий уряд. Паралельно з Тимчасовим урядом в Петрограді утворилася Рада робітничих і солдатських депутатів, яка згодом мала вплив на формування та діяльність уряду.

На початку березня 1917 р. в Петрограді українці створили Тимчасовий український революційний комітет, який 2 (15) березня звернувся до українців Петрограда, закликавши їх спрямувати свою енергію «на завоювання власних національно-політичних прав», наповнити її «свідомістю власних наці-

ональних інтересів». Через десять днів Комітет провів багатотисячну маніфестацію в центрі Петрограда.

У перші дні березня 1917 р. в клубі «Батьківщина» Товариства українських поступовців зібралися близько 100 представників українських організацій. На цих зборах народилася ідея створення спеціальної організації для координації національного руху. З ініціативи соціал-демократа Дмитра Антоновича новий орган було вирішено формувати на коаліційній основі.

7 березня пройшли вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР був обраний Михайло Грушевський, який в цей час ще не повернувся до Києва з Москви, де добував своє заслання. 6-8 (19-21) квітня в Києві пройшов Всеукраїнський національний конгрес, на якому було прийнято рішення про створення крайової влади й вироблення проекту автономного статуту України, обрано 118 членів Української Центральної Ради. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд (5-8 (18-21) травня) висловився за формування української національної армії. Для керівництва процесами формування збройних сил при Центральній Раді був створений Український Генеральний військовий комітет.

У травні 1917 року була заснована Українська демократично-хліборобська партія, що стояла на позиціях негайного проголошення незалежності України.

Невдало завершені переговори у Петрограді, заборона проведення Другого Всеукраїнського військового з'їзду підштовхнули УЦР до рішучіших дій. 3 червня на Четвертих загальних зборах Центральної Ради було прийнято рішення звернутися до українського народу з закликом «зorganizуватися та приступити до негайного закладення фундаменту автономного ладу на Україні».

✓ **Перший Універсал.** 10 (23) червня на засіданні Комітету Центральної Ради був прийнятий і у той самий день на Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднений документ, в якому говорилося про національно-територіальну автономію України (Перший Універсал). 15 (28) червня Комітет Центральної Ради створив Генеральний секретаріат - виконавчий орган Ради. Першим генеральним секретарем був обраний В. Винниченко.

Перший Універсал УЦР

Перший склад Генерального Секретаріату Української Центральної Ради. Зліва направо сидять: І.Стешенко (Генеральний Секретар освіти), Х.Барановський, В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра; стоять: П.Христюк, М.Стасюк, Б.Мартос. Відсутній В.Садовський. (Київ, червень 1917)

- ✓ **Другий Універсал.** 3 (16) липня Центральна Рада проголосила Другий Універсал, в якому змушена була погодитися на те, що остаточно питання про форму автономії буде вирішено Всеросійськими Установчими зборами та визнати, що Україна не претендує на повну державну незалежність. УЦР приймала умови Тимчасового уряду про розширення її складу за рахунок представників національних меншин України.
- ✓ **Третій Універсал.** 26 жовтня (8 листопада) більшовики спробували захопити владу в Києві за прикладом Петрограда. В ході боїв, Українська Центральна Рада встановила свій контроль над містом. 7 (20) листопада 1917 року вона з власної ініціативи прийняла III Універсал, який проголошував заснування Української Народної Республіки як автономії в складі Російської держави: **«Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб уся Російська Республіка стала Федера-**

цією рівних і вільних народів. До Установчих Зборів України вся влада творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому уряду - Генеральному Секретаріатові України».

У листопаді-грудні 1917 року пройшли вибори до Всеросійських Установчих Зборів, які показали, що есерів підтримують близько 40 % виборців, більшовиків - до 25 %; в Україні українські соціалістичні партії зібрали дві третини голосів, більшовики - більше 10 %. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. Уряд УНР засудив політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату з 30 листопада більшовики були названі «безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як долання всякого організованого життя».

4 (17) грудня в Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд Рад, в роботі якого взяли участь більше 2 тисяч делегатів. З'їзд висловив підтримку Центральній Раді. Більшовики, опинившись на з'їзді в значній меншості, наступного дня покинули з'їзд. 9 (22) грудня до Харкова прибули ешелони з більшовицькими військами. У ніч на 10 (23) грудня більшовицькі частини роззброїли українізовані частини. У цей же час до Харкова приїхала і група делегатів, що покинула Всеукраїнський з'їзд Рад. 11-13 (24-26) грудня більшовики інсценували альтернативний Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому 200 делегатів представляли лише 89 рад і військово-революційних комітетів, у той час як в Україні існувало тільки рад більше 300. Цей з'їзд схвалив повстання в Петрограді і політику Раднаркома, проголосив встановлення радянської влади в УНР й обрав Центральний виконавчий комітет рад України, який в свою чергу створив Народний секретаріат. **17 (30) грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради і Генерального секретаріату, а на наступний день створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. Більшовицькі війська почали наступ на Донбас і південь України.**

Тим часом Центральна Рада і Генеральний секретаріат вживали заходів для припинення більшовицької агресії. 15 (28) грудня був створений Особливий комітет оборони України. Генеральний секретаріат 26 грудня (8 січня) прийняв постанову про створення армії УНР. Проти 12-тисячного більшовицького війська, що наступало на Київ, уряд УНР спромігся виставити дислоковані в різних місцях частини загальною чисельністю близько 15 тисяч бійців.

✓ **Четвертий Універсал.** 11 (24) січня 1918 року Мала Рада ухвалила Четвертий Універсал, який **проголосив незалежність Української Народної Республіки**. В документі говорилося: «**Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу**». Також у Четвертому Універсалі говорилося про формування Ради Народних Міністрів, переговори про мир з Центральними державами, розпуск регулярної армії і формування «народної міліції», був заклик до боротьби з більшовиками.

Делегація УНР у Брест-Литовському

У ніч на 16 (29) січня в Києві почався збройний виступ окремих частин міського гарнізону та робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УЦР. 22 січня збройні сили УНР придушили цей заколот. Тим часом наступ більшовицьких військ на території України тривав. Наприкінці січня члени Малої Ради і Ради Народних Міністрів були вимушені перебраться з Києва до Житомира.

26 січня більшовицькі війська захопили Київ. У місті почався «червоний терор», жертвами якого стали кілька тисяч осіб.

6.4.2. • Брестський мирний договір. З початку грудня 1917 року в Брест-Литовську більшовицька делегація готувалася до підписання мирного договору з Центральними державами. 13 (26) грудня 1917 делегації Центральних держав висловили згоду на участь у мирних переговорах представників УНР. Українська делегація на переговорах виступила з вимогою територіальної цілісності УНР, тобто включення до складу УНР Холмщини, Підляшшя, Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Такий підхід української делегації викликав заперечення австрійської делегації. Нарешті німці та австрійці погодилися на визнання УНР; визначення українських кордонів з включенням Холмщини до складу УНР; підписання окремого договору щодо Східної Галичини за умови поставок 100 тисяч вагонів² зерна до червня 1918 року.

27 січня (9 лютого) 1918 р. УНР і Центральні держави підписали мирний договір. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними між Російською імперією і Австро-Угорщиною, а в межах передбачуваної

² Вантажепід'ємність стандартного залізничного вагону Південно-Західної залізниці на початку 20 ст. становила 10,85 т. Звідси розміри добровільно прийнятої на себе «контрибуції» мали б скласти 10 млн. 850 тис. т. зерна – майже увесь річний врожай України за сприятливих 90-х рр. 19 ст. (див. прим. 2 на с. 87), або третину від намолоту пшениці та ячменю в Україні у рекордному 2014 р. І це від країни, розореної світовою та громадянською війнами! Тим більше, що УНР як держава не приймала участі у Першій світовій війні і не проголошувала себе правонаступницею Російської імперії. На день підписання договору вже було прийнято Четвертий Універсал і УНР юридично стала незалежною від Росії державою.

Польщі їх мала визнати спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення». 30 січня (12 лютого) 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР обговорила питання про «військову допомогу» з боку Центральних держав. У лютому на територію України вступили німецькі та австро-угорські війська. Вони поступово просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи значного опору з боку більшовицьких військ. **До кінця квітня територія УНР опинилася під контролем німецької та австро-угорської армії.**

Представники германського, австро-угорського та українського командування на Софійській площі (Київ, 1918)

1 березня 1919 р. в Житомирі Центральна Рада прийняла ряд законів. Так, в УНР запроваджувався григоріанський календар, національна грошова одиниця - гривня, було визначено державний герб УНР - «тризуб з часів Володимира Великого», був прийнятий закон про громадянство в УНР. На початку березня до Києва повернулися Рада Народних Міністрів та Центральна Рада. Столиця зустріла їх стримано.

Тим часом у Бресті більшовики підписали мирний договір з Центральними державами. РСФРР визнала суверенітет України і зобов'язалася «негайно підписати мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою і державами Четверного союзу».

6.4.3. • Українська Держава. Гетьманат Павла Скоропадського. Навесні в УНР активізувалися правоконсервативні кола. Так, в Києві була створена Українська народна громада, яка об'єднала у своїх рядах землевласників та колишніх військових. Значну частину членів УНГ становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Громада налагодила тісні зв'язки з Українською демократично-хліборобською партією, Союзом земельних власників. Керівництво УНГ поставило перед собою завдання змінити соціалістичний уряд на консервативніший.

23 квітня тристороння комісія підготувала господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною. УНР зобов'язалася поставити Центральним державам 60 млн. пудів (982 тис. 860 т) зерна, 400 млн. штук яєць, іншу сільськогосподарську продукцію. Необхідність забезпечення політичного прикриття репресивного виконання цих поставок підштовхнула «союзників» до прийняття рішення змінити лівий уряд в Україні на правий консервативний.

Скоропадський Павло
Петрович (1873-1945)

24 квітня генерал-лейтенант Вільгельм Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади. Сторони досягли взаєморозуміння у питанні зміни уряду. Події розгортались дуже швидко.

✓ 25 квітня наказом генерал-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна в УНР були запроваджені німецькі військово-польові суди.

✓ 26 квітня Центральна Рада висловила протест.

✓ 28 квітня німецький військовий підрозділ увірвався в будинок, де засідала Центральна Рада, заарештував кілька її членів і закриття засідання.

✓ 29 квітня Центральна Рада утвердила «Статут про державний устрій, права і вольності УНР».

✓ 29 квітня на Всеукраїнському з'їзді хліборобів, який зібрав близько 6,5 тисяч делегатів, Павло Скоропадський був проголошений Гетьманом України.

✓ У ніч на 30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові установи. В Києві була поширена підписана гетьманом «Грамота до всього українського народу», в якій говорилося про перехід повноважень глави держави до «Гетьмана всієї України» П. Скоропадського, перейменування УНР в **Українську державу**, формування виконавчого органу Української держави - Ради Міністрів, відновлення «Права приватної власності - як фундаменту культури й цивілізації», оголошення свободи купівлі та продажу землі.

Замість скасованих земельних комітетів Центральної Ради створювалися тимчасові земельні комісії, на які покладалося завдання повернути майно «законним» власникам. Контрреволюційні настрої у землевласницьких колах, політика консервативного уряду призвели до масового руху поміщиків за відшкодування завданої їм господарствам під час революції збитків. Цей рух вилився у форму каральних експедицій проти селянства. Поміщики або самі створювали власні загони, або зверталися за допомогою до окупаційних військ. Селяни відповідали поміщикам повстаннями. Улітку в країні великого розмаху набрав страйковий рух. В авангарді цього руху були залізничники, незадоволені наступом на їх соціальні права, утиском профспілок.

Урядом був прийнятий ряд заходів щодо реанімації національної промисловості й торгівлі, зміцнення грошової системи. Був створений Український державний банк, а також Державний земельний банк; були зроблені кроки для відродження української культури і духовності.

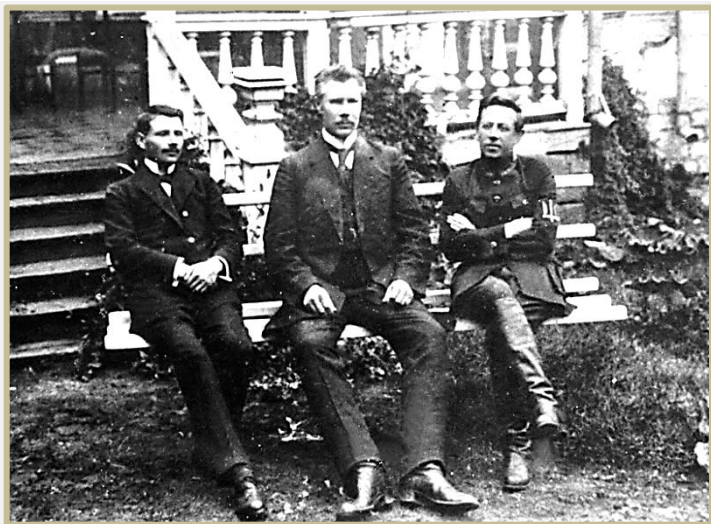
У зовнішній політиці Українська держава мала певні досягнення:

- ✓ 12 червня 1918 р. уклала попередню мирну угоду з РРФСР, за якою між двома державами до завершення мирних переговорів припинялися військові дії.
- ✓ 7 серпня було підписано попередню угоду між Українською державою і «Всевеликим Військом Донським», якою встановлювалися кордони між державами, а 8 серпня підписано договір про врегулювання взаємних відносин.
- ✓ 3 середини серпня гетьманський уряд застосував до Криму економічну блокаду. Через місяць уряд генерала Сулькевича повідомив, що згодний розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною.
- ✓ 10 вересня Українська держава підписала з Німеччиною нову угоду про постачання сільськогосподарської продукції та сировини.

До середини листопада Центральні держави зазнали поразки у Першій світовій війні. Переможна Антанта не визнавала незалежність України і активно допомагала Білому рухові. Крихкий компроміс між владою і опозицією в Українській державі був зруйнований. В таких умовах Скоропадський 14 листопада видав грамоту «До всіх українських громадян», в якій говорилося про федерацію Української держави з небільшовицькою Росією.

6.4.4. • Директорія Української Народної Республіки. На початку серпня українські політичні партії та громадські організації на базі Українського національно-державного союзу створили Український національний союз. УНС проголосив своєю метою утворення суверенної демократичної Української держави парламентського типу.

13 листопада 1918 р. на засіданні Українського національного союзу було сформовано Директорію у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри та ін. У відповідь на проголошення гетьманом нового державного курсу УНС оголосив про повстання проти влади гетьмана. У Києві з 14 листопада розпочав роботу Український революційний комітет, перед яким стояло завдання об'єднати усі демократичні профспілки, готувати міське повстання. Німецькі війська, які після листопадової революції в Німеччині знаходилися у стані розкладу, за угодою, підписаної 17 листопада між представниками Великої німецької солдатської ради і Директорією, додержувалися

Склад Директорії у другій половині 1919 р.
Зліва направо: Андрій Макаренко, Федір Швець, Симон Петлюра

нейтралітету у конфлікті. 14 грудня гетьман зрікся влади. Того ж дня до Києва вступили війська Директорії. До середини грудня війська Директорії зайняли всю територію України, крім східного Донбасу та міст Приазов'я. 26 грудня 1918 р. Директорія призначила уряд Української Народної Республіки, до складу якого увійшли представники усіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. У той же день Директорія видала свою програмну Декларацію, в якій йшлося про те, що влада в УНР має належати лише «класам працюючим - робітництву і селянству».

З прийняттям Декларації почалася *аграрна реформа*. Директорія УНР заявила про намір експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Було задекларовано вилучення землі у поміщиків без викупу, але було обіцяно компенсацію затрат на різноманітні (агротехнічні, меліоративні тощо) вдосконалення, раніше проведені у маєтках; оголошено про недоторканність земель промислових підприємств і цукрових заводів; за землевласниками залишались будинки, де вони до цього жили, породиста худоба, виноградники; конфіскації не підлягали землі іноземних підданих. Але, попри ці досить помірковані заходи, поміщики і буржуазія в Україні були незадоволені політикою Директорії.

Українське селянство, яке на початку боротьби з гетьманщиною підтримало Директорію, почало виявляти невдоволення її економічною політикою. Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, виданий 8 січня 1919 року, згідно з яким земля залишалася у власності держави. Держава мала керувати державним фондом землі утвореним з вивласнених земель. Земельні наділи, які на той час перебували у власності селян і не перевищували 15 десятин залишались непорушними. Нові земельні наділи мали надаватися у вічне користування малоземельним і безземельним селянам і складати від 5 до 15 десятин. Але згідно з даним законом під вивласнення підпадало багато селянських господарств, які на той час мали більше 15 десятин. Але реалізація земельного закону Директорії могла бути здійснена лише на дуже обмеженій території України, оскільки на більшості території республіки велася війна з більшовиками, Денікіним і Польщею. Більшовики закликали селянство забирати землю в свої руки негайно, бо, мовляв, Директорія передасть землю в руки «куркулів».

4 січня 1919 року законом Директорії українська гривня була визнана єдиним законним засобом оплати на території УНР. Хоча територія, яку контролювала Директорія була порівняно невеликою, гривня мала більшу купівельну вартість аніж «керенки», більшовицькі рублі чи «денікінки».

З причини критичного політичного та військового становища в республіці Директорії не вдалося налагодити управління економікою. Значно знизився рівень видобутку вугілля. У 1918 році було видобуто 34,8 % вугілля порівняно з 1913, а в 1919 - лише 20,5 %. Загострювався паливний голод. Залізорудна і марганцева промисловість у 1919 році майже повністю припинила свою діяльність.

Друга радянсько-українська війна. Встановлення в Україні більшовицького режиму (грудень 1918 – червень 1919)

Різно скоротила виробництво машинобудівна промисловість України. Істотно зменшилося виробництво цукру. В поганому становищі перебували й інші галузі харчової промисловості. Все це негативно відбивалося на матеріальному становищі населення, особливо міського. Тисячі робітників, рятуючись від голодної смерті, тікали з міст у село. Торгівля набула спотворених форм.

Директорії вдалося досягнути розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехословаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але їй не вдалося налагодити нормальних стосунків з країнами, від яких залежала доля УНР: Радянською Росією, державами Антанти та Польщею. 31 грудня 1918 року Директорія запропонувала Раді Народних Комісарів РСФРР переговори про мир. Раднарком погодився на переговори, попри те, що не визнавав Директорію представницьким органом українського народу. Під

час переговорів радянська сторона відкинула звинувачення у веденні неоголошеної війни, заявивши, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає. Зі свого боку, Директорія не погодилася на об'єднання Директорії з українським радянським урядом і відмовилася прийняти інші вимоги, що означали самоліквідацію УНР.

На початку грудня 1918 р. почалася інтервенція військ Антанти.

2 грудня в Одесі з'явився перший французький військовий корабель, а 15 грудня почалася висадка 15-тисячного контингенту англо-французьких військ. 18 грудня білогвардійські загони за підтримки французьких військ вступили у бій з українським гарнізоном в Одесі та змусили його покинути місто. У січні 1919 року війська Антанти увійшли до Миколаєва.

З інтервенцією військ Антанти на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися більшовицькі війська, що діяли під приводом надання допомоги робітникам і селянам, які повстали проти гетьмана. 24 грудня 1918 р. наркомат закордонних справ РСФРР повідомив у пресі, що у зв'язку з анулюванням Брестського мирного договору від 3 березня 1918 р. Радянська Росія більше не визнає Україну суверенною державою. 6 січня 1919 року більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що перебрався з Курська до Харкова, своїм декретом проголосив Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Більшовицькі війська на території України просувалися у двох напрямках: на південь через Харків - Донбас і на Київ. 16 січня Директорія оголосила про стан війни між УНР і РСФРР.

Вже в січні 1919 р. два петлюрівських отамани - Григор'єв і Зелений оголосили про перехід на радянські позиції і розпочали партизанську боротьбу проти Директорії. У їхніх загонах перебувало майже 50 тис. бійців. У Катеринославській губернії зосередилися збройні формування Нестора Махна³, який від початку не визнавав Директорії. Характерними ознаками цього періоду були прогресуючий параліч влади, наростаючий хаос і безлад, єврейські погроми. Отаманщина охоплювала дедалі більші території і перетворилася на потужний дестабілізуючий фактор, що підривав Директорію зсередини.

³ Революційна повстанська армія України (РПАУ) під проводом Нестора Івановича Махна (1888 - 1934) мала 103 тис. піхоти, 20 тис. кінноти, 1435 кулеметів, 84 гармати. Махновські формування склалися з кіннотних та піхотних полків, посаджених на тачанки з кулеметами, що забезпечувало надзвичайну маневреність армії в цілому. Соціальною базою махновського руху стало заможне селянство Південної України, яке сформувалось тут після реформи 1861 р. і не забувало традицій запорізького козацтва. Серед махновців було немало прямих нащадків запорожців. Для порівняння: у березні – квітні 1918 р. армія УНР мала 15 тис. вояків, 250 кулеметів, 60 гармат. Під час антигетьманського повстання її чисельність зросла до 100 тис., а влітку 1919 р. знову скоротилась до 13-15 тис.

Влада Директорії протрималася у столиці лише півтора місяці. 5 лютого українська армія залишила Київ. На цей час уся Лівобережна Україна вже перебувала під владою більшовиків.

В Україні швидко й стихійно поширювалися прорадянські настрої, пов'язані із запровадженням більшовиками зрівняльного розподілу всієї орної землі між селянами. Під впливом цих настроїв перебувала й армія УНР. Надії на порозуміння з Антантою не виправдалися. Остання не забула керівництву УНР сепаратного миру та «підгодівлі» айстро-німецької коаліції і зробила ставку на підтримку Білого руху проти більшовиків. Після того як війська Антанти під тиском Червоної армії залишили Херсон, Миколаїв й Одесу, помилка орієнтації на Антанту стала очевидною.

Після Києва місцем перебування урядових структур УНР стала Вінниця (2 лютого - 6 березня 1919 р.), згодом Жмеринка і Проскурів (до 4 квітня), потім Рівне (до 5 травня), Радзивилів і Тернопіль. У травні воєнно-стратегічне становище УНР ще більше ускладнилося. Її армія опинилася під обопільними ударами Червоної та польської армій. Втрата Луцька, захопленого армією генерала Галлера, позбавила Директорію власної території. З рештками державних установ та армії вона змушена була переїхати на територію Західноукраїнської Народної Республіки. В останні дні травня склалася критична ситуація - поляки захопили Тернопіль, червоні - Волочиск. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10-20 км, на якій перебувала армія УНР.

Протягом травня Директорія і уряд робили відчайдушні кроки, спрямовані на зміцнення боєздатності армії. Було ухвалено низку законів, спрямованих на встановлення дисципліни і порядку, які поклали край сваволі отаманів. 15 травня Головний отаман (головнокомандувач) Симон Петлюра віддав наказ про переформування армії УНР за регулярним принципом. Дієва армія складалася з 11 дивізій, які стали базовими одиницями оперативного рівня. Основною одиницею тактичного рівня був полк. Відбулося скорочення штабного апарату і тилових установ, весь боєздатний елемент яких був відправлений до бойових частин. Досягнуті в цей час домовленості з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків дозволили армії УНР розпочати 30 травня контрнаступ. На початку червня вона вибила Червону армію з Кам'янця-Подільського та звільнила територію південно-західного Поділля. З 6 червня до середини листопада Директорія та урядові структури УНР перебували у Кам'янці-Подільському, який став тимчасовою столицею УНР.

Готель «Савой» у Вінниці, де 1919 року перебувала Директорія УНР

Армія УНР зосередила свої сили на протибільшовицькому фронті. В цей час бойові дії проти більшовиків розгорнули денікінці, активізувалися повстанці під керівництвом Нестора Махна, Никифора Григор'єва та інших отаманів в тилу Червоної армії. Селянство України, незадоволене політикою «воєнного комунізму», масово повставало проти радянської влади. Це давало реальний шанс українській армії на проведення успішного контрнаступу на Правобережжі. Вона отримала й союзника. В середині липня Українська Галицька Армія зазнала поразки і була витіснена поляками зі Східної Галичини. Урядові структури ЗУНР, галицькі біженці і армія у повному складі перейшли до Наддніпрянської України. УГА, що нараховувала 12 піших і одну кінну бригади, а разом з тилowymi частинами - близько 85 тис. вояків, з'єдналася з військами УНР.

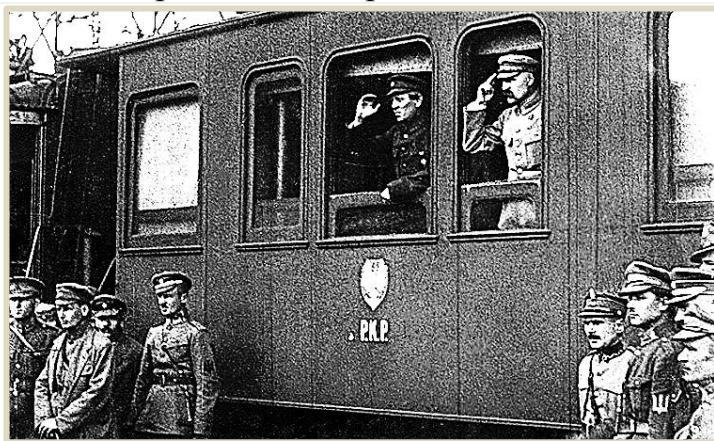
Перехід державних структур ЗУНР на територію УНР, об'єднання українських армій вимагало узгодження державної політики обох українських урядів. На відміну від лівого політичного курсу, який проводила Директорія, уряд ЗУНР займав помірковані позиції. Під тиском галицьких політиків Рада міністрів 12 серпня ухвалила декларацію щодо подальшого спрямування політики УНР. Уряд відмовився від трудового принципу і розпочав підготовку проекту закону про вибори у парламент з правами Установчих зборів. Було оголошено про реформування органів місцевого управління на основі загального виборчого права. Декларація означала зміну урядового курсу, відмову від «трудоного принципу» на користь демократії. Реалізувати цей курс у 1919 р. уряд не встиг.

Так само напруженими були стосунки в об'єднаній армії, починаючи від штабів і закінчуючи рядовим стрілецтвом. Протиріччя виявилися майже одразу. Якщо лідер ЗУНР Євген Петрушевич для боротьби з Польщею та радянською Росією ладен був укласти союз з Денікіним, то Симон Петлюра саме у білогвардійцях бачив основного ворога, для перемоги над яким не виключав союзу з радянською стороною. Такі політичні позиції заважали визначенню напрямку головного удару. Укладений компроміс - УГА веде наступ на Київ, а формування УНР- на Одесу, по суті, був помилковим, адже призвів до розпорошення сил об'єднаної армії та втрати часу.

Спільний похід армій УНР і ЗУНР, що розпочався наприкінці липня, спочатку розгортався досить успішно - протягом серпня вони захопили Вінницю, Житомир, Бердичів, Попельню та ін. До кінця серпня 1919 р. українські армії звільнили від більшовиків 72500 км² території і 6,5 млн. населення УНР. Похід на Київ закінчився 30 серпня здобуттям III-тїм корпусом УГА під командуванням генерала Кравса Києва і зустріччю з Добрармією⁴ генерала Антона Денікіна (колишнього випускника Київського юнкерського училища) наступного дня. Командування УГА, лояльно налаштоване до денікінців, розпочало з ними переговори і обіцяло вивести українські війська з Києва на відстань до 20 км.

⁴ На цей час Добровольча армія налічувала 20 тис. піхоти і 5,5 тис. кінноти.

Відступивши на захід, українській армії скоро довелося вступити у війну з денікінцями. Ведучи важкі бої, вона опинилася у своєрідному «трикутнику смерті» - між Червоною армією, білою Добровольчою армією та військами Польщі. Важкі бої, нестача зброї, боєприпасів та спорядження з кожним днем дедалі більше знесилювали українську армію. Ситуація стала критичною, коли восени серед бійців поширилася епідемія тифу⁵. За цих обставин командувач УГА генерал Мирон Тарнавський, намагаючись зберегти рештки армії, почав переговори з білими і 6 листопада уклав угоду про її перехід під командування генерала Денікіна.

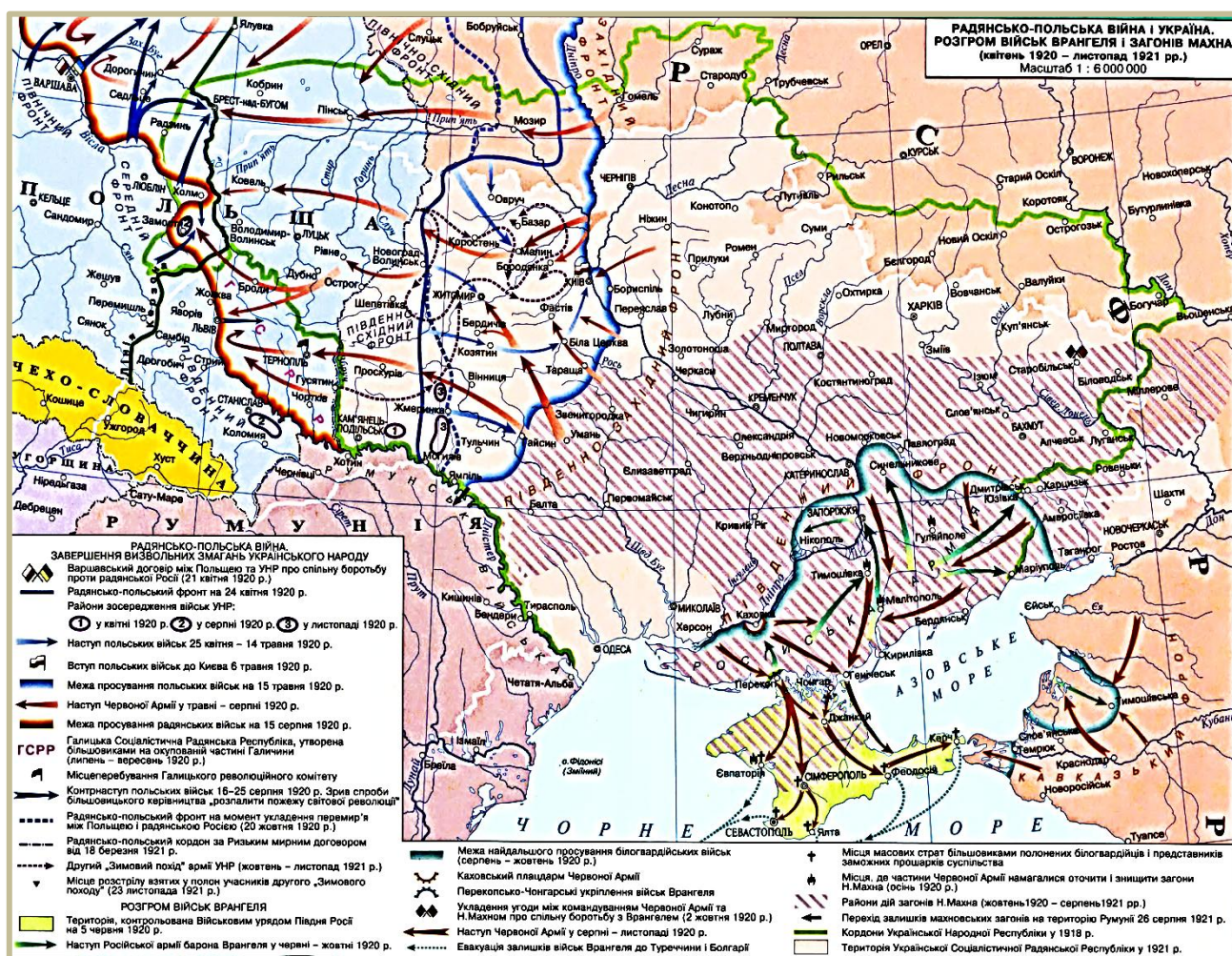

С. Петлюра та Ю. Пілсудський на вокзалі у Вінниці (16.05.1920)

Після втрати союзника у майже безнадійному становищі опинилася уряд і армія УНР. Було вирішено здати Кам'янець-Подільський полякам. Командування прийняло рішення про поділ армії на дві частини - одна перейшла до Польщі, інша на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком здійснила партизанський рейд по тилах денікінської та Червоної армій. Він увійшов в історію як Перший Зимовий похід, який тривав від грудня 1919 р. до травня 1920 р. У ході Зимового походу було пройдено 2500 км, проведено понад 50 боїв. Рейд завершився 6 травня проривом через фронт у райони, зайняті поляками.

Після поразки армії УНР у грудні 1919 р. голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де українська дипломатична місія на чолі з А. Лівичким вела переговори з керівництвом Другої Речі Посполитої. Польська держава була чи не єдиною країною, в інтересах якої було збереження УНР. Юзеф Пілсудський добре усвідомлював небезпеку для Польщі відновлення «єдиної неділимої Росії», незалежно від того, буде вона «білою» чи «червоною». Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз з Литвою та Білоруссю. Це давало певну перспективу керівництву УНР розраховува-

⁵ 25 жовтня 1919 р. під час спільної наради представників ЗУНР та УНР генерал Тарнавський доповідав, що в строю залишалось 7000 вояків УГА; внаслідок епідемії, відсутності постачання різко знизилась дисципліна, зросло дезертирство. В другій половині листопада 1919 р. кількість хворих не зменшувалась, надавати кваліфіковану меддопомогу було вкрай складно через розкиданість частин на значних просторах. За деякими даними, у Проскурові було 1600 хворих, Барі - 2500, Немирові - 2000, Вінниці - 1000, Жмеринці - 500, Могилеві - 400.

Радянсько-польська війна і Україна. Розгром військ Врангеля і загонів Махна (квітень 1920 – листопад 1921)

ти на союз з поляками. Ціною його було питання про незалежність Східної Галичини та приєднання Західної Волині та ще ряду українських територій до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але інших шансів продовжити боротьбу за існування УНР не було. До того ж Східна Галичина вже була окупована поляками з дозволу Антанти. **22 квітня 1920 р. між Польщею і УНР було підписано таємну Варшавську угоду, за якою польський кордон проходив по р. Збруч, а далі - східною межею Рівненського повіту аж до Прип'яті. Зadowolнившись цими територіальними поступками, Польща визнала УНР суверенною державою, з якою 24 квітня підписала військову конвенцію.**

25 квітня 1920 р. польські війська (30 тис. піхоти і 5 тис. кінноти) атакували позиції Червоної Армії по всій довжині українського кордону. Крім того, поляків підтримували війська УНР (близько 15 тис. осіб). До 28 квітня польські частини зайняли лінію Чорнобиль - Козятин - Вінниця - румунський кордон. А потім, протягом доби пройшли 90 км і зупинилися під Києвом, не зустрічаючи

жодного опору. Усе свідчило за те, що командувач 12-ї армії РККА Сергій Меженінов відвів війська, ухиляючись від прямого зіткнення. У Житомирі Юзеф Пілсудський виступив зі зверненням до українського народу, підтвердивши його право на незалежність і власний вибір державного устрою. Зі свого боку Симон Петлюра підкреслив непорушність польсько-українського союзу. У ці дні поляки захопили у полон більш 25 тис. червоноармійців, 2 бронепоезди, 120 гармат і 418 кулеметів. 6 травня польські солдати в'їхали до Києва на захопленому ними трамваї, взяли у полон одного із червоних командирів і виїхали. 7 травня до Києва увійшли кавалерійські частини Війська Польського, 8-го увійшла піхота. Кияни не звернули на польські війська достойної уваги, оскільки це була вже п'ятнадцята зміна влади протягом трьох років. Польські втрати при узятті Правобережної України склали 150 загиблих і 300 поранених. Однак утримати Київ польським військам не вдалося. 14 травня у Білорусії почався контрнаступ значно посиленого Західного фронту під командуванням Михайла Тухачевського.

Через місяць боїв більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ чималі військові сили, перекинуло 1-шу Кінну армію, що змінило співвідношення сил і дало змогу червоним перейти в контрнаступ, який розбився лише об стіни Варшави. Створивши шестикратну перевагу на напрямку головного удару, польські війська змогли відкинути Червону армію від Варшави і Львова. У розгромі кіннотників Будьонного під Замостям відзначилася 6-та Січова дивізія Армії УНР. Лише ціною значних втрат Червоної армії вдалося стабілізувати фронт на лінії Житомир-Коростень-Бердичів.

Польська і радянська сторони почали шукати шляхів до замирення. Після того, як поляки уклали 12 жовтня 1920 р. у Ризі перемир'я з РСФРР, УНР опинилася без союзника. Це змусило 35-тис. українське військо вести боротьбу самотійно без найменших шансів на успіх. **18 березня 1921 року між противі-**

ючими сторонами було укладено Ризький мирний договір, суть якого поля-

Український революційний плакат 1917 р.

гала у визнанні Польщею існування УСРР та переході під контроль польської держави Підляшшя, Холмищини, Західної Волині та Західного Полісся.

Уряд УНР в травні 1920 р. повернувся в Україну. Спочатку він перебував у Вінниці, а згодом у Жмеринці, Проскурові, Кам'янці-Подільському. Зазнавши поразки у боротьбі з Червоною армією, урядові структури УНР та армія в листопаді 1920 р. остаточно залишили територію України.

У період 1917–1921 років Україна пережила різні форми національної державності (УНР, Українська держава, ЗУНР), але державну незалежність втримати не змогла. Отже, Українська національно-демократична революція зазнала поразки. Ця поразка була наслідком незгуртованості політичної еліти, незавершеності процесу формування нації, відмінностей між національними та соціальними завданнями визвольного руху, його обумовленості зовнішніми політичними й насамперед військовими факторами. Однак, не досягши своєї мети, **Українська революція прискорила процес формування сучасної політичної нації, відродила традицію державності.**

Література

- Атлас з історії України (1914 – 1939 роки). 10 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Атлас з історії України (друга половина 18 – початок 20 ст.). 9 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нарис політичної історії. - Київ, 1993. - 288 с.
- Довідник з історії України : А-Я / упоряд. і наук. ред. І. З. Підкова ; за заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка . – 2-ге вид., доопрац. і доп. . - Київ : Генеза, 2001 . – 1135 с.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 - 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
- Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
- Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. - 720 с.
- Сургай Г.І., Слюсаренко А.Г., Гусев В.І. Новітня історія України. Частина I (1914-1939). - Київ: Вища школа, 2000. – 631 с.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Складенко, Т. В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.

Тема 7. Україна у першій половині 20 ст. (1921 - 1945)

Структура розділу

- 7.1. Хронологія основних подій.
- 7.2. Україна у міжвоєнний період (1921 -1939).
- 7.3. Україна у Другій світовій війні (1939 - 1945).

7.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
<i>18 березня 1921 р.</i>	Підписання Ризького мирного договору між Польщею, РРФСР та УСРР. Завершення громадянської війни в Україні.
<i>1921-1923 рр.</i>	Масовий голод в Україні.
<i>30 грудня 1922 р.</i>	Декларація про утворення ССРР і союзного договору.
<i>березень 1923 р.</i>	Визнання Східної Галичини частиною Польської держави радою послів великих держав у Парижі.
<i>вересень 1923 р.</i>	Ліквідація Наркомату закордонних справ УСРР.
<i>1924 р.</i>	Затвердження Конституції СРСР.
<i>березень 1925 р.</i>	Саморозпуск Української комуністичної партії (УКП).
<i>грудень 1925 р.</i>	Проголошення XIV з'їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.
<i>1925-1928 рр.</i>	Літературна дискусія, розпочата М. Хвильовим.
<i>1928-1933 рр.</i>	Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства України.
<i>1928 р.</i>	«Шахтинська справа».
<i>січень 1929 р.</i>	Створення Організації Українських Націоналістів (ОУН).
<i>1929 р.</i>	Перехід до політики суцільної колективізації.
<i>1930 р.</i>	Кампанія «пацифікації» в західноукраїнських землях.
<i>1932-1933 рр.</i>	Голодомор в Україні.
<i>жовтень 1932 р.</i>	Пуск Дніпрогесу.
<i>1933-1937 рр.</i>	Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства України.
<i>січень 1937 р.</i>	Ухвалення нової конституції УРСР.
<i>11 жовтня 1938 р.</i>	Автономія Закарпаття в межах Чехословаччини.
<i>15 березня 1939 р.</i>	Проголошення самостійності Закарпатської України.
<i>23 серпня 1939 р.</i>	Підписання договору між Німеччиною та СРСР про ненапад (розмежування сфер інтересів у Східній Європі).
<i>1 вересня 1939 р.</i>	Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
<i>17 вересня 1939 р.</i>	Перехід радянськими військами Польського кордону. Початок визволення Західної України.
<i>28 вересня 1939 р.</i>	Підписання радянсько-німецького договору про дружбу і кордон.
<i>1-14 листопада 1939 р.</i>	Включення західноукраїнських земель до складу СРСР та УРСР.
<i>червень 1940 р.</i>	Інкorporація Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР.
<i>30 червня 1941 р.</i>	Ухвалення Українськими національними зборами у Львові Акта про відновлення Української держави.

7 липня - 19 вересня 1941 р.	Оборона Києва.
5 серпня - 16 жовтня 1941 р.	Оборона Одеси.
12 вересня 1941 - 9 липня 1942 рр.	Оборона Севастополя.
20 червня 1942 р.	Створення Українського штабу партизанського руху (УШПР).
жовтень 1942 р.	Утворення Української Повстанської Армії (УПА).
7 червня 1942 - 2 лютого 1943 р.	Сталінградська Битва.
18 грудня 1942 р.	Визволення першого українського населеного пункту на Луганщині.
1942 р.	Рейд партизанського з'єднання С. Ковпака з Путивля до Карпат.
5 липня - 23 серпня 1943 р.	Курська битва. Звільнення Харкова та Лівобережної України.
листопад 1943 р.	Київська наступальна операція. Звільнення Києва.
3 грудня 1943- середина квітня 1944 рр.	Битва за Правобережну Україну.
кінець жовтня 1944 р.	Карпато-Ужгородська операція. Остаточне звільнення території України.
липень 1944 р.	Утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР).
8-9 травня 1945 р.	Капітуляція Німеччини перед військами союзників у Європі.
2 вересня 1945 р.	Капітуляція Японії перед Союзними Державами. Завершення II світової війни.

7.2. Україна у міжвоєнний період (1921 -1939).

Р становлення радянської влади в Україні. Формування Української соціалістичної Радянської Республіки.

7.2.1. • Третього січня 1919 р. Червона армія зайняла Харків, куди перебрався Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 6 січня була проголошена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) (з 1936 р.- Українська Радянська Соціалістична Республіка - УРСР). До травня 1919 р. Червона армія встановила контроль майже над усією територією України, що раніше входила до складу Російської імперії. III Всеукраїнський з'їзд Рад 6 - 10 березня 1919 р. обрав радянську форму державності. В Україні вдруге (вперше - 25 грудня 1917 р.) була встановлена радянська влада.

Комуністична партія (більшовиків) України була створена ще в липні 1918 р. у Москві на I з'їзді більшовицьких організацій України. КП(б)У стала невід'ємною складовою частиною РКП(б) і була найбільшою її організацією. Секретарем ЦК КП(б)У було обрано Георгія П'ятакова. У складі її ЦК із 15 чоловік тільки двоє були українцями. Формально вищим органом влади УСРР був Всеукраїнський з'їзд Рад, а між з'їздами – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (голова - Григорій Петровський).

10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад була прийнята Конституція УСРР. Вона затвердила вищі органи влади держави і проголосила, що:

- ✓ УСРР є суверенною республікою у складі РСФРР;
- ✓ форма державного правління - радянська республіка у формі диктатури робітничого класу;
- ✓ УСРР готова у разі перемоги світової соціалістичної революції увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки.

Але УСРР на практиці не була суверенною державою. Державний апарат УСРР створювався як продовження відповідних структур Радянської Росії. Раднарком і ЦВК РСФРР, РКП(б) фактично керували Україною. Додатковими знаряддями централізації стали також профспілки (вони перебували під керівництвом Всеросійської центральної ради професійних союзів - ВЦРПС) і комсомольські організації (Комуністичний союз робітничої молоді України - КСРМУ - став складовою частиною російського комуністичного союзу молоді). Українські військові частини були зведені у три армії, що підпорядковувалися Реввійськраді РСФРР.

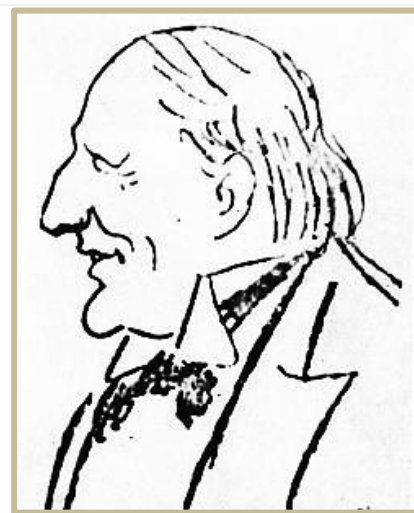
Був установлений також контроль РСФРР над економікою України:

- ✓ на неї поширювалася російська грошова система;
- ✓ УСРР не мала свого бюджету;
- ✓ Українська Рада Народного Господарства стала частиною ВРНГ;
- ✓ були об'єднані залізниці, поштово-телеграфний зв'язок тощо.

7.2.2. • *Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр.*

Україна в цей час мала формальний статус самостійної держави, яка виявляла певну дипломатичну активність на міжнародній арені. Усією роботою керував наркомат закордонних справ УСРР, який очолював голова Раднаркому України болгарин Християн Раковський.

На початку 20-х років УСРР вийшла з міжнародної ізоляції. Першу мирну угоду Радянської України було підписано Феліксом Коном та Юрієм Коцюбинським 14 лютого 1921 р. з Литвою. Протягом 1921 р. УСРР встановила дипломатичні відносини з Латвією та Естонією. 18 березня 1921 р. було укладено Ризьку мирну угоду з Польщею (за Польщею зберігався контроль над українськими землями по Збруч і Горинь). Спираючись на Ризький договір, радянська сторона змусила Польщу відмовитися від підтримки Симона Петлюри, і збройні рейди з польської території припинилися. 2 січня 1922 р. було підписано договір про дружбу і братерство між Туреччиною та Україною. У квітні 1922 р., під час роботи конференції глав європейських держав у Генуї, російська делегація, до складу якої входив Раковський, у містечку Рапалло уклала рівноправну угоду між

«Християн Раковський – дипломат» (шарж з французької газети «Матен», 1927)

РСФРР та Німеччиною. У листопаді 1922 р. дія цієї угоди була поширена на Україну. Незважаючи на порівняно інтенсивну діяльність України на міжнародній арені, в 1921 - на початку 1922 р. все чіткіше вимальовується тенденція обмеження дипломатичної активності республіки. 20 вересня 1923 р. остаточно перестав існувати апарат НКЗС УСРР. З того часу майже протягом двох десятиліть Україна навіть формально не здійснювала власних дипломатичних кроків, не виявляла активності на міжнародній арені.

7.2.3. • *Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х років* характеризується глибокою кризою, яку визначали:

✓ *Економічна розруха*, зумовлена воєнними діями протягом 7 років, що зруйнували матеріально-технічну базу промисловості, погіршили її кадрове забезпечення, та воєнно-комуністичною політикою керівництва. Виробництво промислової продукції у республіці становило 10% довоєнного рівня. У сільському господарстві незацікавленість селян, зумовлена політикою воєнного комунізму, спричинила скорочення на 15% посівних площ. Внаслідок цього валовий збір зернових в Україні 1920 р. становив 38% від рівня 1913 р. Здійснення продрозкладки за допомогою армійських частин тільки ускладнило ситуацію, оскільки наштотувалося на збройний опір селянства. Майже на всій території України поширився повстанський рух. За офіційними даними, наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Про масштаби селянського опору і серйозність загрози радянській владі свідчить те, що на боротьбу з повстанцями було кинуте дві третини регулярних частин Червоної армії, що діяли проти Врангеля. На Півдні та частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, на решті території - під націоналістичними.

✓ *Голод 1921-1923 рр.* Катастрофічна посуха та неврожай 1921 р. загострили ситуацію з продовольством, УСРР збрала лише 30%

Голодні діти (Бердянськ, 1922)

ситуацію з продовольством, УСРР збрала лише 30% врожаю 1916 р., кількість голодуючих становила чверть населення республіки. Епіцентром лиха стала Запорізька губернія. Особливо важким був 1922 р. Взимку 1922 -1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду, тільки дітей голодувало 2 млн. Деякі історики небезпідставно вважають, що головною

причиною повторного голоду був інтенсивне вивезення зерна за межі республіки. В умовах голоду політична активність селян різко знизилася, і лідери повстанського руху втратили опору та підтримку.

7.2.4. • *Нова економічна політика.*

Започаткована в роки війни політика «воєнного комунізму» з її продрозкладкою з кожним днем все більше поглиблювала прірву, що розділяла владу й основну масу населення - селянство. Лише реальна загроза втрати влади змусила більшовицьке керівництво усвідомити необхідність повороту в політиці. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком (РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку - загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою), що поклало початок переходу до *нової економічної політики*.

Сутність непу вбачалась у зміцненні союзу робітників і селян, оскільки внаслідок такої консолідації можна було вирішити проблеми економічної відсталості країни. Спочатку неп розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ, і лише згодом - як один із можливих шляхів до соціалізму.

Неп - це комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав:

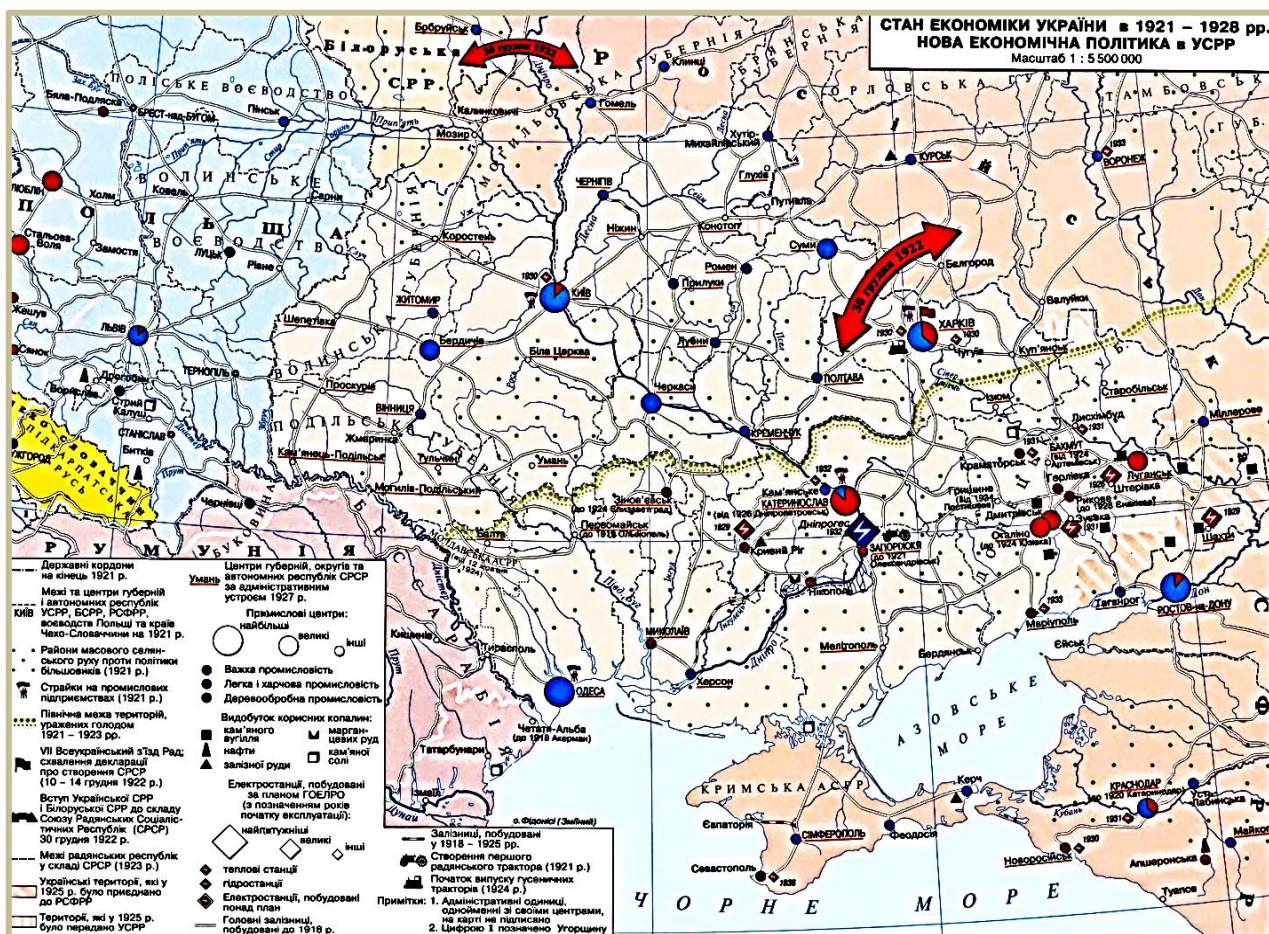
- ✓ заміну продрозкладки продподатком;
- ✓ використання товарно-грошових відносин, формування ринку;
- ✓ кооперування трудящих;
- ✓ запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці;
- ✓ тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку.

Ця модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовими були в політико-ідеологічній сфері - жорсткий однопартійний режим; в економіці - адміністративно-ринкова система господарювання.

Реалізація непу в Україні відбувалася надзвичайно суперечливо. Проте відмова влади від практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні власного господарства. Почала відроджуватися кооперація, в якій зосередилося до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. До кінця відбудовчого

Плакат часів НЕПу

Стан економіки України в 1921 – 1928 рр. Нова економічна політика в УСРР

періоду в Україні усіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки. В промисловості, контролюючи важку промисловість, держава перемала в оренду організаціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства.

Запровадження непу мало помітні економічні наслідки. Тільки у 1928-1929 рр. в Україні було вироблено електроенергії на 138% більше, ніж у 1913 р., кам'яного вугілля - на 119%, сталі - на 117%. Поступово виходило з кризи і сільське господарство, яке за обсягом валової продукції вже 1927-1928 рр. дещо перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Якщо 1927 - 1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19%, то сільськогосподарської - лише на 6%. Однак, незважаючи на цілком реальні позитивні зрушення, неп наприкінці 20-х років було згорнуто. У 1929 р. більшовицьке керівництво вирішило здійснити «великий перелом», відкинувши неп.

7.2.5. • Втрата Україною незалежності в процесі утворення Радянського Союзу. Втрата Україною незалежності відбувалася протягом тривалого періоду, поступово, у процесі входження УСРР до складу Союзу РСР, який

умовно можна поділити на кілька етапів:

- ✓ *Перший етап (червень 1919 - грудень 1920) - утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави.* Об'єднання створювалося лише «на час соціалістичної оборонної війни», але, по суті, стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави. Безпосереднім наслідком цього рішення стало об'єднання найголовніших наркоматів Російської Федерації та інших республік, за якими залишався статус незалежних держав. Оскільки централізація наркоматів не була конституційно оформленою, утворився тільки воєнно-політичний союз незалежних держав, що став уособленням фактичного (але не юридичного) утворення єдиної держави.
- ✓ *Другий етап (грудень 1920 - грудень 1922) - формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету.* 28 грудня 1920 р. представники Росії Ленін і Чичерін та представник України Раковський підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. І хоча формально проголошувалися незалежність і суверенітет обох держав, курс на централізацію, особливо в 1921 -1922 рр., посилювався. У цей час об'єднаними і керованими центром були вже не 5, як у попередній період, а 7 наркоматів. Для управління українською металургійною та металообробною промисловістю в червні 1922 р. були створені загальнофедеральні трести («Укрметал», «Югосталь», «Сільмаштрест», «Укртрест-сільмаш»), що цілком перебували під контролем центру. На території України та Білорусії управління залізницями і зв'язком перейшло в підпорядкування загальнофедеральних органів. З ініціативи української делегації на IV сесії ВЦВК у жовтні 1921 р. Земельний, Громадянський та інші кодекси РСФРР було поширено на всі радянські республіки. У цей час виникло серйозне тертя між центром і Україною на економічному ґрунті. Так, за відправлене до РСФРР голодного для республіки 1921 р. зерно Україна мала одержати 20 млн. руб. золотом. Наркомпрод РСФРР заплатив майже 1,3 млн. руб., а решту обіцяв компенсувати машинами, мануфактурою, лісоматеріалами та ін. «Із цього нам не дали ні одного атома», - обурено писав Х. Раковський у доповідній записці Леніну в січні 1922 р. Ситуація вимагала суттєвого корегування процесу консолідації, чіткішого опрацювання моделі майбутнього об'єднання. Створена для розв'язання цієї проблеми комісія на чолі з Валеріаном Куйбишевим (за винятком Раковського) в цілому прихильно поставилася до **сталінського проекту «автономізації»**, сутність якого полягала у відмові радянських республік від планів створення власних національних держав, їх входження до складу РСФРР на правах автономних утворень, трансформування органів державного управління Російської Федерації у загальнодержавні. Як зазначав Сталін, йшлося про заміну «фіктивної незалежності внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції та ін.». Ленін категорично виступив проти сталінської

моделі об'єднання республік, запропонувавши покласти в основу державного союзу **принцип федерації**. Жовтневий (1922) пленум ЦК РКП(б) прийняв форму утворення єдиної держави, на якій наполягав Ленін. Проте це зовсім не означало, що сталінський план було відкинуто і забуто. Федерація, яка почала розбудовуватися, мала бути федерацією лише номінально, а реальним змістом союзу республік в найближчій перспективі стала автономізація.

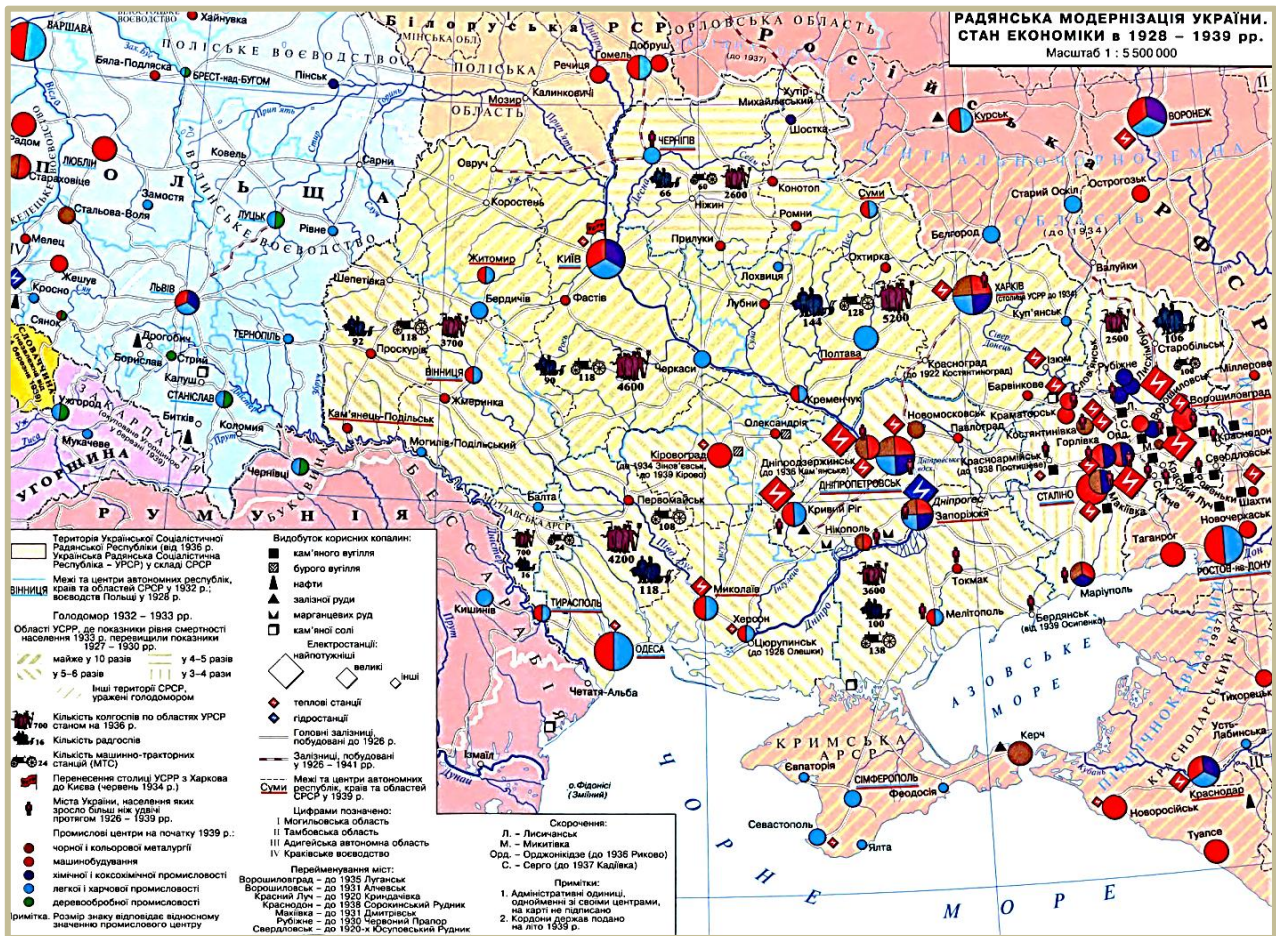
- ✓ *Третій етап (грудень 1922 - травень 1925) - утворення СРСР, втрата Україною незалежності. 30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.* Союз складався з чотирьох республік - РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія). *26 січня 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу.* У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершується процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, в якому було законодавчо закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

7.2.6. • Індустріалізація: завдання, труднощі, характерні риси, особливості, наслідки. На базі непу промисловий розвиток СРСР у середині 20-х років досяг довоєнного (1913) рівня, однак країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав. Господарство в цілому перебувало на доіндустріальній стадії розвитку. Тому цілком закономірно, що **XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925) проголосив курс на індустріалізацію**. Офіційно цей курс був спрямований на забезпечення економічної самостійності й незалежності СРСР; зміцнення обороноздатності країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих.

Важливе місце у здійсненні визначеного курсу на індустріалізацію відводилося Україні. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925) вказувалося на принципово важливу роль важкої промисловості республіки для процесу модернізації та реконструкції країни. **XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927) затвердив директиви першого п'ятирічного плану (1928/1929 - 1932/1933 господарські роки).**

Процес індустріалізації в Україні в принципових рисах збігався із загальносоюзними тенденціями, але мав і свої особливості:

- ✓ *Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.* Всього ж за роки першої п'ятирічки

Радянська модернізація економіки України. Стан економіки в 1928 – 1939 рр.

- ✓ на промислову модернізацію України виділено понад 20% загальносоюзних капіталовкладень.
- ✓ *Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації значних промислових об'єктів.* В Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Гігантськими серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).
- ✓ *Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.* Зокрема, у харчовій промисловості України виникли нові галузі: маргаринава, молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська. Коли став до ладу 1932 р. завод «Дніпроспецсталь», у республіці виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Після введення у дію 1930 р. Костянтинівського цинкового і 1933 р. Дніпропетровського алюмінієвого заводів в УСРР з'явилася також кольорова металургія.
- ✓ *Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важ-*

кої індустрії. У важку індустрію України передбачалося вкласти 87% асигнованих коштів, а в легку та харчову - лише 12% .

Модернізація промислового потенціалу дала змогу Україні випередити за рівнем розвитку індустрії кілька західноєвропейських країн. Вона посіла 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-тє місце у світі за видобутком вугілля. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації в Україні у містах проживав лише кожен п'ятий мешканець, то перед Другою світовою війною вже кожен третій. Наслідком швидкого процесу урбанізації стала певна українізація міст. Саме **в цей час активно формуються національний український робітничий клас та інтелігенція.**

Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони - Донбас та Придніпров'я, а промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку.

7.2.7. • Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, одразу зіткнулося з трьома проблемами: кошти, сировина і робочі руки для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927) передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації. Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи. Принципова зміна орієнтирів почалася після поїздки Сталіна до Сибіру і застосування надзвичайних заходів під час заготівлі зерна в лютому 1928 р. Саме з цього рубежу наростає трансформація кооперації в колективізацію. Сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати в залежності від державних структур.

Колективізація - це зручний засіб забезпечення зростаючого населення міст та армії продовольством, а промисловості - сировиною і робочою силою. Крім цього, вона мала суттєво сприяти зміцненню соціальної бази диктатури пролетаріату: з одного боку, колективізація стимулювала процес пролетаризації селянства, з іншого - разом з індустріалізацією відкривала шлях до ліквідації багатокладності в економіці.

Восени 1928 р. в Україні було колективізовано лише 4% селянського землекористування. **З переходом до політики суцільної колективізації (1929) селян почали насильно заганяти до колгоспів.** Колективізація супроводжувалася «політикою ліквідації куркульства як класу». Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де налічувалося 2524 тис. селянських господарств. Станом на 10 березня під розкуркулення потрапило 61 887 (2,5%) господарств.

Селянство чинило опір сталінській політиці: з січня до червня 1930 р. в Україні зареєстровано 1500 терактів проти представників радянської влади. Збагнувши, що ситуація може стати некерованою, Сталін 2 березня 1930 р. у

газеті «Правда» опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», в якій у «перегінах» процесу колективізації звинуватив місцеву владу. Почався масовий вихід селян із колгоспів. Восени 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини селянських дворів. Виходили переважно середняцькі господарства, а в колгоспах залишалися незаможники.

Проте відступ Сталіна тривав недовго - вже у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивний лист «Про колективізацію». Зокрема, Україна, відповідно до директив, мала подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Ще рішучішими методами і темпами пішов процес розкуркулення. За роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств.

У грудні 1932 р. було введено «внутрішній паспорт», що не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки «куркулям», але й бідним селянам.

У 1932 р. колгоспи об'єднували майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки. В 1937 р. в УРСР 27,3 тис. колгоспів 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ.

Померлі від голоду біженці на вулиці столиці УСРР міста Харкова (1933 р., фото австрійського інженера А. Вінбергера)

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи здійснення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків - дезорганізації і деградації аграрного сектора на початку 30-х років. За період 1929 -1932 рр. в

Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 42%, коней - на 33%, свиней - на 62%, овець - на 74%. Річний валовий збір зернових культур в СРСР 1933 і 1934 рр. становив 680 млн. ц (найнижчі показники після посушливого та голодного повоєнного 1921 р.).

За фасадом колгоспного ладу на початку 30-х років визрівала трагедія - *спустошливий голод*, жертвами якого стали мільйони. Серед дослідників поки що немає єдності у визначенні фактичних демографічних втрат України під час голодомору 1932 - 1933 рр. Р. Конквест називає цифру 5 млн., Н. Верт - від 4 до 5 млн., С. Кульчицький - 3,5 млн. осіб. Тільки 1933 р., за даними В. Цапліна, у республіці померло з голоду 2,9 млн. осіб. Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося за допомогою, як і під час трагічних подій 1921 -1923 рр., до світового співтовариства.

У 1933 р. Сталін, намагаючись уникнути економічної катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації. За таких умов колгоспи поступово почали виходити з кризи. Від України в державні засіки надійшло у 1933 р. 317 млн. пудів хліба, 1935 р. - 462 млн., а 1937 р. - 496 млн. пудів. У 1934 р. в містах було скасовано уведену 1928 р. карткову систему.

Наприкінці 30-х років сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації, але проблеми в аграрному секторі були ще досить серйозними. Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втрачено селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

7.2.8. • *Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР.*

Про зміцнення *тоталітаризму* в Україні у 20-30-х роках свідчать такі тенденції та процеси:

- ✓ *Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології.* Цілковиту монополію на істину офіційній ідеології мали забезпечити органи цензури, створені в республіці на початку 20-х років.
- ✓ *Монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій.* До Конституції СРСР 1936 р. вперше увійшло положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії в політичній системі - існуюча монополія більшовицької партії на владу була закріплена законодавчо.
- ✓ *Зрощення правлячої партії з державним апаратом.* У 1938 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 304 депутати, з них 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних. Партійний білет відкривав шлях до керівних посад у різних галузях народного господарства.

- ✓ *Встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям.* 7 жовтня 1924 р. ВЦВК і РНК України ухвалили «Положення про порядок реєстрації спілок і товариств», згідно з яким утверджувався дозвільно нормативний режим утворення товариств. Усі товариства переводилися під юрисдикцію НКВС і, головне, створювалися законодавчі підстави для монополізації всіх сфер суспільного життя республіки. Тримавши під цілковитим контролем профспілку, комсомол, громадські організації, держава забезпечила беззаперечну монополію на суспільне життя.

Процес над членами Спілки визволення України (Харків, 1930)

- ✓ *Встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва економікою.* Утворилася командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства (і відповідного типу управління). Ця система охоплювала суб'єкта політичних рішень (політична влада), механізм забезпечення виконання цих рішень (апарат) і об'єкт, на який спрямовані ці рішення (суспільство, клас, соціальна група, індивід).

Збереження і зміцнення системи монополій породжували насилля. Одним з перших кроків до *масового терору* стала кампанія боротьби із «шкідниками» та «саботажниками», що розпочалася в умовах згортання непу. Сигналом до неї стала «шахтинська справа». Навесні 1928 р., згідно з офіційними повідомленнями, у Шахтинській окрузі Північно-Кавказького краю було «викрито» «шкідницьку» організацію, яка нібито складалася з вороже налаштованої технічної інтелігенції та замаскованих білогвардійців. Уже влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опинилися й керівники промисловості України, яким було приписано створення «Харківського центру» для керівництва «шкідництвом». Після цього набула імпульсу різнопланова, але цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції. Тільки в інспірованій справі «Спілки визволення України» (СВУ) було репресовано 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції. Жертвами репресій насамперед стали найяскравіші постаті українського національного відродження - Микола Бойчук, Микола Зеров, Микола Хвильовий, Лесь

Курбас. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 примусили замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували. У 1933 р. стався погром усього культурного життя України. Паралельно до репресій проти творчої та наукової інтелігенції в цьому році розпочалася «чистка» Наркомату освіти УСРР, внаслідок якої було «вичищено» майже 200 «націоналістів і ворожих елементів». Часто за звільненням наступало позбавлення волі.

Для українського відродження фатальною стала осінь 1937 р., коли протягом п'яти днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада) в урочищі Сандармох на півдні Карелії було розстріляно 1111 в'язнів Соловецького табору. Серед розстріляних - Л. Курбас, М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, О. Слісаренко, П. Филипович, Г. Епик, М. Ялович.

Страшним за наслідками був і удар по армії. На початку березня 1938 р. у своєму донесенні до Москви Микита Хрущов та командувач Київського військового округу Семен Тимошенко рапортували, що з військ округу за рік «вичищено» майже 3 тис. осіб, із них заарештовано понад 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій. Трагічні наслідки цих репресій стали особливо відчутними в перші місяці війни Німеччини та СРСР.

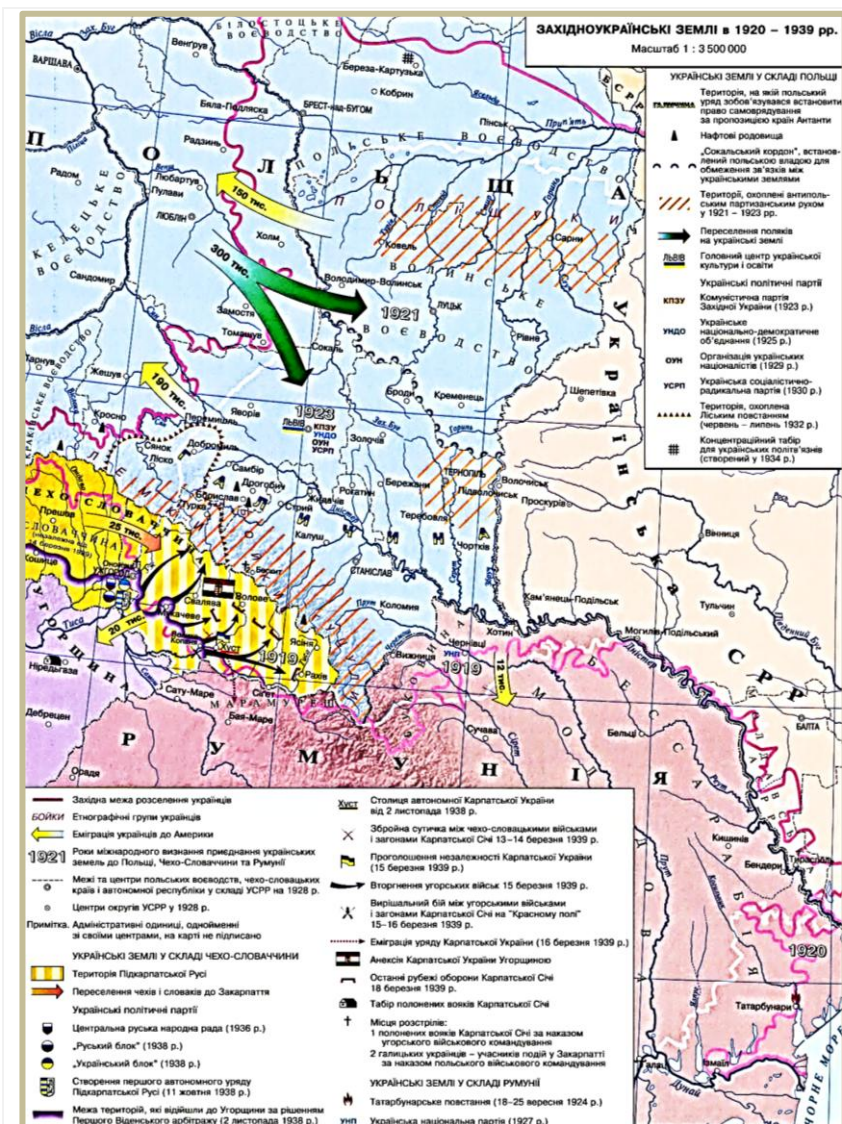
Не уникала репресій і комуністична партія. Внаслідок «чисток» кількісний склад КП(б)У з 1933 до 1938 р. зменшився на майже на половину (266 281 осіб).

7.2.9. • Західноукраїнські землі в 20 - 30-х роках. З 1919 р. під польською окупацією опинились 125,7 тис. кв. км земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило майже третину усієї території тодішньої Польської держави. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 р.) Польща зобов'язалася перед державами Антанти гарантувати українському населенню автономію. Польська конституція 1921 р. гарантувала українцям право на рідну мову в публічному житті та навчанні в початкових школах. Крім цього, закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. *14 березня 1923 р. в Парижі Рада послів великих держав - Англії, Франції, Італії та Японії - остаточно визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною.*

У 1923 -1926 рр. при владі в Польщі перебували народові демократи (ендеки), які в українському питанні відстоювали «інкорпораційну» програму. Суть цієї програми полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусії та Литви, домогтися визнання нових східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однаціональну польську державу. Економічна політика ендеків мала на меті гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх в аграрно-сировинний додаток більш розвинутих власне польських земель. В аграрному секторі становище ускладнювалося і тим, що польський уряд надав кращі землі, вилучені

внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих *осадників*. Осадники мали сприяти асиміляції українського населення і, в разі потреби, виконувати каральні функції. Протягом 1919-1929 рр. 77 тис. осадників отримали в Західній Україні понад 600 тис. га землі. Сигналом до активної колонізації українських земель став закон від 31 липня 1924 р., який проголосив, що державною мовою на території Польщі є польська мова. Офіційна влада взяла курс на ліквідацію української школи: якщо в 1911/12 навчальному році в Східній Галичині було 2418 українських шкіл, то в 1926/27 рр. - лише 845.

У травні 1926 р. Юзеф Пілсудський здійснив державний переворот, внаслідок якого в Польщі був встановлений *режим, відомий під назвою «саначії»* - від назви політичного табору, що утримував владу в Польщі у 1926 – 1939 рр. Висувалися гасла «оздоровлення» суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Квітнева конституція 1935 р. закріплювала в країні напівавторитарний режим. Основу політичної програми склали ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в суспільному житті. Допускалася можливість існування легальної політичної опозиції, водночас використовувались і насильницькі методи боротьби з опонентами (створення концтабору Береза Картузька). *Новий курс полягав у державній асиміляції національних меншин і у відмові від національної асиміляції (денационалізації), особливо мовної, шляхом примусу.* Для здійснення цієї програми при міністерстві внутрішніх справ у 1926 р. було створено спеціаль-

Західноукраїнські землі у 1920 – 1939 роках

ний відділ національностей; у березні 1934 р. при Президії Ради міністрів Польщі почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики. Польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах. Це давало можливість національним меншинам, незважаючи на дискримінацію, обстоювати власні інтереси через офіційні канали в інститутах державної влади. Вже 1925 р. українці мали 12 своїх політичних партій, що представляли широкий політичний спектр.

Напередодні Другої світової війни у 1937 р. під тиском зовнішніх обставин, а особливо, побоюючись позиції Німеччини в українському питанні, польський уряд змінив акценти у національній політиці, повертаючись до ендецької доктрини однонаціональної польської держави.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях була греко-католицька церква, яка 1939 р. у Галичині і в Закарпатті налічувала 4,37 млн. віруючих. Проте не було єдності і в церковних справах. Тут чітко визначилося протистояння митрополита Андрея Шептицького, який намагався підтримувати національні прагнення свого народу, та єпископа Григорія Хомишина і Василянського ордену, що виступали за злиття греко-католицької церкви з католицькою, сприяючи цим асиміляції українців.

7.2.10. • Організація українських націоналістів (ОУН). Послідовна асиміляторська політика польської влади, фактична відсутність єдності українських політичних сил штовхали частину української молоді до застосування більш радикальних форм боротьби. **У січні 1929 р. у Відні було створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН).** Її лідером став Євген Коновалець, а основним ідеологом довгий час був Дмитро Донцов, який обстоював *український інтегральний націоналізм*¹. Напередодні Другої світової війни ця організація налічувала у своїх лавах біля 20 тис. осіб. Вдаючись до тактики саботажу та терору щодо влади, ОУН намагалася стимулювати в українському

¹ *Інтегральний націоналізм* зародився у Франції наприкінці 19 - початку 20 ст. Однією з центральних ідей інтегралізму була гармонійна співпраця та співіснування всіх суспільно-корисних верств на противагу їх протиборства, національна солідарність, делегування у представницькі органи представників від корпорацій та повне заперечення процедури голосування за ідеологічно різнорідні партії, що фактично означало переважання єдиної ідеології та повної монополізації політичної влади. *Основні засади інтегрального націоналізму за Донцовим* такі: нація - абсолютна цінність; політичні партії, класи повинні поєднатися заради Вищої мети; вища мета - незалежність держави; мета виправдовує всі засоби; майбутню державу повинен очолити вождь, керманич з необмеженою владою; соціально-економічні питання - другорядні; скоріш за все держава буде аграрною, з розвинутою кооперацією і капіталістичною промисловістю; необхідно діяти, відкинувши будь-які політичні дискусії. В 1943 році ОУН-Б відмовилась від концепцій Донцова.

суспільстві стан «постійного революційного бродіння», «підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей». На це і були спрямовані на початку 30-х років сотні актів саботажу, десятки «експропріацій» державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція - вбивство 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за «пацифікацію»).

Напередодні вторгнення німецьких військ у СРСР націоналістичний рух вже був суттєво розколотий. Внутрішній конфлікт в ОУН існував протягом тривалого часу, але міжфракційна боротьба особливо загострилася після вбивства у травні 1938 р. лідера організації Євгена Коновальця. Саме цього часу почали виявлятися розходження між ветеранами - членами Проводу Українських Націоналістів (ПУН) (Мельник, Барановський, Сушко, Сціборський та ін.), що здебільшого перебували в еміграції, і молоддю - радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в західноукраїнських землях (Бандера, Стецько, Шухевич та ін.). В основі конфлікту лежала боротьба за владу і вплив у організації, його загостренню сприяли вікова різниця, натягнуті особисті стосунки, суттєві розходження в питаннях тактики.

Молоді радикали вимагали від лідерів ПУН переглянути політику ОУН стосовно орієнтації лише на одну державу (зокрема, Німеччину), налагодити контакти з західними країнами, зосередити всі зусилля на боротьбі власне в Україні, розгортати революційну діяльність, незважаючи на втрати від репресій радянської влади. Члени ж проводу ОУН, люди старшого віку, схилилися в основному до поміркованіших дій. Крім цього, розгортання та поглиблення конфлікту зумовило те, що під час німецько-польської війни бандерівці нібито захопили документи польської розвідки і встановили причетність членів проводу ОУН Сеника, Сціборського і Барановського до співпраці з польською розвідкою. У серпні 1939 р. у Римі відбувся Другий Великий збір ОУН, на якому домінували прибічники Андрія Мельника, якого і було затверджено лідером організації. Відповіддю молодих радикалів на непоступливість ветеранів стало скликання в лютому 1940 р. у Кракові власної конференції, яка не тільки не визнала рішень римського збору, а й сформувала Революційний провід

Мельник Андрій
Атанасович (1890 - 1964)

Бандера Степан Андрійович
(1909 - 1959)

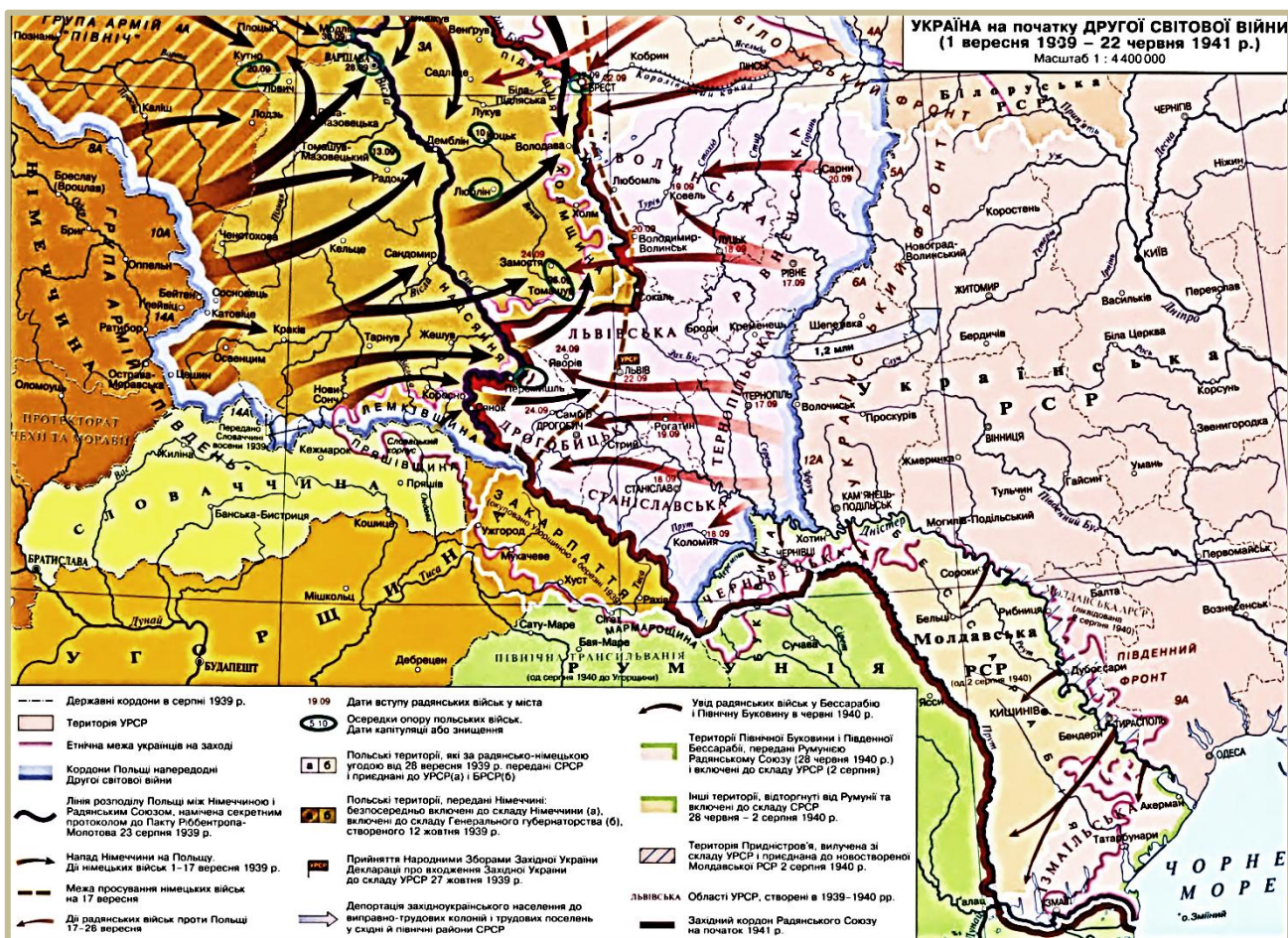
ОУН на чолі з Степаном Бандерою. З цього моменту починається одночасне існування двох українських націоналістичних організацій: ОУН-Р, або ОУН-Б - революційна, або бандерівська, та ОУН-М - мельниківська.

Залишаючись вірними інтегральному націоналізму, обидві організації ставили перед собою одну мету - незалежність України, проте погляди на шляхи її досягнення суттєво відрізнялися. Якщо мельниківці розраховували на значну допомогу Німеччини у вирішенні українського питання, то прихильники Бандери вважали, що українська держава може бути встановлена лише внаслідок національної революції, у ході якої розраховувати можна лише «на власні сили українського народу, відкинувши загальною орієнтацію на чужі сили». У цей час бандерівці не заперечували навіть боротьби з Німеччиною. Проте з наближенням нападу Гітлера на СРСР обидві течії ОУН зробили ставку на Німеччину. Така еволюція позиції пояснюється, очевидно, не кардинальною зміною поглядів, а просто намаганням максимально використати всі чинники, які, на думку бандерівського проводу, могли сприяти становленню української державності. За допомогою німецького військового командування ОУН-Б сформувала «Легіон українських націоналістів», який складався з двох підрозділів - «Нахтігаль» і «Роланд» загальною чисельністю біля 600 вояків. Німці планували використати ці українські частини для охорони і каральних акцій на окупованій території. Бандера же вбачав у них ядро майбутньої національної армії та засіб поширення впливу ОУН-Б.

7.2.11. • Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Українське питання у вузькому розумінні - це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому - це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення власної української державності.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина. Вже у червні 1933 р. на міжнародній конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України «для раціональнішого використання цієї родючої території». У 1936 р., Гітлер заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька господарка відчула б, наскільки їй життя стало легшим».

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, уряди Англії та Франції пішли на Мюнхенську змову (29 - 30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословацька проблема в цей період стала центральною в європейській політиці, а питання подальшої долі Закарпатської України - однією з головних складових цієї проблеми. 10 жовтня радіо «Прага» повідомило, що Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. Наступного дня уряд Праги офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині

Україна на початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.)

1856 км своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. 6 березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію і Моравію і давши дозвіл на окупацію Угорщиною Карпатської України. У такій критичній ситуації 15 березня сейм Карпатської України офіційно проголосив незалежність, але через 5 днів збройного протистояння Закарпаття було окуповано угорцями.

7.2.12. • Роль «українського питання» в німецько-радянському зближенні. Пакт Молотова-Ріббентропа. З весни 1939 р. розпочинаються взаємні зондувальні спроби налагодження відносин між Німеччиною та СРСР, у ході яких Берлін дотримувався тактики «улаштування, загрози і попередження», тобто тактики поступок і тиску. Під час цих дипломатичних маневрів «українське питання» відіграло вагомую роль. В червні, коли терміни нападу на Польщу наближалися, німецька сторона поставила радянську сторону перед альтернативою: «Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами». У керівних колах Радянського Союзу вважали міжнародне становище несприятливим для конфлікту, проте поступатися своїми інтересами СРСР не

збирався. На завершальній фазі переговорів з міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом увечері 22 серпня 1939 року радянське керівництво висунуло вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову Гітлера від планів створення «Великої України». 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель: «У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР приблизно буде проходити по лінії рік Нарев, Вісла і Сян». Тобто, відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування «сфер інтересів».

7.3. Україна в роки Другої світової війни (1939 - 1945).

7.3.1. • Вхідження західноукраїнських земель до складу СРСР.

1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі, що стало формальним початком Другої світової війни. СРСР, незважаючи на домовленість, не поспішав зі вступом у війну, очікуючи на ліквідацію Польської держави Німеччиною. Лише **17 вересня 1939 р., коли уряд Польщі вже тікав до Румунії, радянські війська перейшли польський кордон.** До складу Українського фронту, який вів бойові дії проти польського війська, входило 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків Резерву головного командування. Під час розмежування між радянськими і німецькими військами сутичок майже не було. 28 вересня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони.

28 червня 1940 р. румунський уряд під тиском Німеччини заявив про свою згоду передати Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину. І вже 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР вирішила включити Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. створено Молдавську РСР. Ще раніше у 1939 р. рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР було затверджене Верховними Радами СРСР (1 листопада) і УРСР (14 листопада). Завдяки цьому населення України збільшилося на 8809 тис. осіб і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., а територія розширилася до 565 тис. км. Модель суспільно-економічних перетворень у новостворених західних областях України була майже однаковою, її суттю була активна радянська організація.

7.3.2. • Напад Німеччини на СРСР. Невдачі Червоної армії в боях на території України у 1941 - 1942 рр. 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву про розробку плану нападу на СРСР. **22 червня 1941 р. фашистська Німеччина раптово напала на СРСР.** Сконцентровані в мобільні угруповання «Північ», «Центр» і «Південь» німецькі армії швидко просувалися на Ленінград, Москву та Київ. За три тижні війни 28 радянських дивізій було повністю

Україна у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 – листопад 1942 р.)

розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу. Вже 16 липня Гітлер ставив питання про приєднання радянських територій - України, Білорусії, Прибалтики та інших районів.

Український напрямок для Гітлера був одним із головних, і це виявлялося в процесі експансії проти СРСР. 18 серпня 1941 р. він припиняє наступ на Москву і переорієнтовує вістря головних ударів на Ленінград і Київ, наголошуючи, що наступ на столицю України - «безпосереднє стратегічне завдання».

Захоплення України суттєво підірвало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни, давало змогу «нейтралізувати» Крим, який Гітлер називав «радянським авіаносцем для нанесення ударів по румунських нафторозробках».

Більше двох місяців (липень-вересень 1941 р.) тривала оборона Києва. Гітлерівці втратили під стінами української столиці понад 100 тис. війська. Після прориву німецькими військами фронту під Уманню в полон потрапило майже 660 тис. осіб, з них 60 тис. командирів. Велике стратегічне і політичне значення мала оборона Одеси, що тривала 73 дні. Сковуючи 18 дивізій ворога, вона дала змогу відійти Південному фронту за Дніпро і організувати оборону.

Проте наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу і вести оборонні бої на Кримському півострові.

Розгром у грудні 1941 р. під Москвою 38 німецьких дивізій зірвав плани «Бліцкригу», створивши умови для контрнаступу радянських військ. У березні наступного 1942 року Генеральний штаб запропонував план операції на весну і початок літа. Неприємності почалися з того, що після трьох невдалих спроб (у лютому - квітні 1942 р.) прорвати оборону німців, Кримський фронт змушений був сам перейти до оборони. Вже 18 травня перейшло у наступ ударне угруповання гітлерівців, битва закінчилася цілковитою катастрофою для радянських військ і втратою Керченського півострова. Це значно ускладнило становище захисників Севастополя. За час його понад 8-місячної оборони ворог втратив майже 300 тис. осіб, що більше, ніж втрати вермахту у всій Європі, Північній Африці та Атлантиці від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. 4 липня 1942 р. місто було захоплене фашистами. Катастрофічною поразкою завершився і початий 12 травня 1942 р. наступ на харківському напрямку - у полон потрапило 240 тис. червоноармійців. Поразки радянських військ в Україні та Криму змінили ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, вони 28 червня 1942 р. розпочали широкомасштабний наступ. 22 липня 1942 р., після захоплення гітлерівцями м. Свердловська Ворошиловградської області, вся територія Української РСР була остаточно окупована.

7.3.3. • Встановлення фашистського окупаційного режиму. Якщо в довоєнний період планувалося утворення бодай маріонеткової держави - «Великої України», то вже на початку агресії проти Радянського Союзу українські землі розглядалися як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства і робочої сили, з перспективою після знищення значної частини населення, онімечення та колонізації. ***Фашисти не тільки зберегли, а й значно посилили розчленування українських земель:***

- ✓ Закарпаття ще 1939 р. було окуповане Угорщиною;
- ✓ Північна Буковина, Ізмаїльщина і «Трансністрія» (Задністров'я - землі між Південним Бугом і Дністром з центром в Одесі) були підпорядковані Румунії;
- ✓ «дистрикт Галичина» приєднувався до створеного гітлерівцями на польській території «генерального губернаторства»;
- ✓ на окупованій території УРСР створювався рейхскомісаріат «Україна» (339,2 тис. кв. км, центр у м. Рівне);
- ✓ Чернігівська, Сумська, Харківська і Ворошиловградська області УРСР та територія Криму перебували під управлінням армійського командування.

Було створено систему грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було «Центральне торгове товариство Сходу», яке мало 30 комерційних відділів з 200 філіалами на місцях. Від початку окупації до березня 1944 р. тільки завдяки «зусиллям» «Товариства» з України було вивезено 9,2 млн. тон зерна, 622 тис. тон м'яса та мільйони тон інших продуктів.

Велику надію поклало керівництво третього рейху і на українську промисловість. Однак, якщо до війни в Донбасі добувалося 95 млн. тон вугілля на рік, то при окупантах лише 3-4,8 млн. тон. Така ж ситуація була і в інших галузях промисловості.

Важливим економічним ресурсом було багатомільйонне населення України. Вже 5 серпня 1941 р. було запроваджено трудову повинність. З 2,8 млн. молодих людей, вивезених із Радянського Союзу до Німеччини, 2,4 млн. були вихідцями з України.

Перші кроки германізації шляхом колонізації земель України були здійснені у 1942 р. В цей час у 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. У липні 1942 р. Гітлер переніс свій генеральний штаб із Растенбурга (Східна Пруссія) в околиці Вінниці. У зв'язку з цим в грудні 1942 р. після виселення місцевого населення на території в 500 кв. км, що охоплювала частину Вінницької та Житомирської областей, було створено «німецьку переселенську округу Хегевальд», у якій проживало 9 тис. осіб. Це був своєрідний зародок, «вістря проникнення» колонізаційного потоку, що мав поширитися на значну територію України.

Характерною рисою «нового порядку», який вводився гітлерівцями на окупованих територіях, був кривавий терор. Фашисти діяли без огляду на будь-які норми моралі. Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному - 99 тис., десятки тисяч мирних громадян було знищено у Вінниці², Харкові, Житомирі, Полтаві та інших містах України. В Україні було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. «Фабрики смерті» діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді та інших містах. Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб (за іншими даними на 14,5 млн.).

7.3.4. • Радянський партизанський рух на окупованій території Украї-

² Німецько-фашистські загарбники тільки у Вінниці створили два табори для військовополонених, у яких загинуло понад 12 тисячі осіб, при проведенні масових облав загарбники розстріляли ще понад 25 тисяч городян, частина з яких – євреї. Усього за три неповні роки гітлерівці знищили майже 41600 мирних жителів нашого міста. Близько 13400 хлопців і дівчат було відправлено на примусові роботи до Німеччини. З 50 промислових підприємств, що діяли у місті до початку війни, вціліло лише 10. Були зруйновані будинки медичного й педагогічного інститутів, будівельного технікуму, обласної бібліотеки, театру, обласної лікарні ім. Пирогова. Крім того, фашистами було знищено понад 700 хворих Вінницької психоневрологічної лікарні, а її приміщення було перетворено на офіцерський клуб. За час війни кількість мешканців Вінниці зі 100 тисяч скоротилося до 27 тис. чоловік, було повністю зруйновано 1880 житлових будинків.

ни. Радянський партизанський рух у своєму розвитку пройшов кілька етапів:

✓ *Перший* - «зародження і становлення» - з початку війни і до кінця 1942 р. Його змістом було збирання сил, визначення оптимальних організаційних форм і ефективних методів боротьби у ворожому тилу.

✓ *Другий* - «стабілізації» - до середини 1943 р. Поява штабів партизанського руху, матеріальна допомога Великій землі дало змогу не тільки боронити власні бази, відбиваючи каральні акції фашистів, а й тримати під контролем цілі райони, переходити до здійснення рейдових операцій.

✓ *Третій* - «активних наступальних дій» - тривав до цілковитого розгрому фашистів. Для цього періоду характерні широкомасштабні диверсії, численні рейди у тилу противника, активна взаємодія з фор-

муваннями Червоної армії, наступальна тактика бойових дій.

Всього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. осіб, 30% з яких загинули.

7.3.5. • Збройна боротьба формувань ОУН-УПА в 1941-1944 рр. З початком бойових дій Німеччини проти СРСР ОУН-Б перейшла до рішучих акцій. 30 червня 1941 р. у Львові, спираючись на «Нахтігаль» та збройні групи бойовиків, бандерівці провели Українські національні збори, які ухвалили Акт про відновлення Української Держави. Було обрано Українське державне правління на чолі із соратником Бандери - Ярославом Стецьком. Реакція окупантів була швидкою і рішучою. С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів ОУН-Б було заарештовано і відправлено до Берліна. Крім цього, гітлерівці заарештували ще 300 членів ОУН, із яких 15 було розстріляно.

ОУН-М рішуче відмежувався від львівської акції бандерівців. Вже 6 липня 1941 р. А. Мельник надіслав Гітлеру листа, в якому питання незалежності України не піднімалося, а підкреслювалася вірнопіддана позиція ОУН-М. Концентруючи свої сили у великих містах, особливо у Києві, ОУН-М організувала місцеве самоврядування, допоміжну поліцію, громадські організації. Проте всі спроби українських націоналістів, спрямовані на поступове відновлення української держави, суперечили планам гітлерівців. Тому в грудні 1941 р. розпочалися репресії і проти мельниківців. В таких умовах ОУН пішла у підпілля. В серпні 1943 р. був скликаний III Надзвичайний великий збір ОУН-Б. Він проголосив курс на боротьбу проти «московсько-більшо-вицького та ні-

мецького ярма, за побудову Української самостійної соборної держави», виробив соціально економічну та політичну платформи організації, в основу якої було покладено принципи багатокладності економіки, соціальної справедливості, державного захисту найменш забезпечених верств населення. Суттєвим зрушенням у політичній сфері стала відмова ОУН від одноосібного домінування, визнання права на існування інших

політичних течій і партій. Саме з ініціативи ОУН-Б неподалік від Самбора в Галичині 10 липня 1944 р. було скликано збори, у яких взяли участь 20 представників різних довоєнних партій Західної України (крім ОУН-М) та східних українців.

Історія формування *Української повстанської армії (УПА)* досить складна, неоднозначна і містить чимало «білих плям». Ще в серпні 1941 р. Тарас Бульба-Боровець оголосив себе головним отаманом України, ідейним спадкоємцем та продовжувачем справи Симона Петлюри й організував нерегулярне формування української міліції на території Полісся та Волині - «Поліську Січ». Незабаром «Поліську Січ» було перейменовано на Українську повстанську армію (УПА), яка вела бойові дії як проти радянських партизан, так і проти фашистів. Становлення оунівського партизанського руху почалося в середині 1942 р. Після хвилі масового дезертирства з лав української поліції навесні 1943 р. військові формування спочатку називалися Українська визвольна армія (УВА), а невдовзі взяли популярну вже на той час назву Українська повстанська армія. Очолив її Роман Шухевич (Тарас Чупринка). У середині 1943 р. УПА Бандери насильно залучила до свого складу майже всі загони Бульби-Боровця та частини ОУН Мельника. Рештки їх утворили незалежне партизанське з'єднання під назвою Українська Народна Революційна Армія (УНРА) і продовжували бойові дії проти червоних партизанів та німців аж до кінця 1943 р. За зонами дії УПА поділялася на три групи: УПА- Північ (Волинь і Полісся); УПА-Захід (Галичина, Закерзоння³, Буковина, Закарпаття); УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити. Сучасні історики вважають, що кількість членів УПА становила 30 - 40 тис. осіб.

Боровець (Бульба) Тарас Дмитрович (1908-1981)

Шухевич Роман Йосипович (1907-1950)

³ Території з переважанням польського етнічного населення.

Україна у Великій Вітчизняній війні (листопад 1942 – січень 1945 р.)

Згідно з німецькими даними, які підтверджуються українськими еміграційними джерелами, чисельність УПА в момент найбільшого піднесення боротьби (кінець 1944 - початок 1945 р.) досягла 100 тис. осіб. Основними об'єктами партизанських дій УПА були німці та їхні союзники; формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом і підрозділи Червоної армії.

7.3.6. • Визволення України.

Сталінградська битва (17 липня 1942 - 2 лютого 1943 рр.), під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн. осіб (чверть діючих на радянсько-німецькому фронті фашистських військ), **стала не тільки початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення території України.** Успішний наступ Червоної армії продовжувався аж до лютого 1943 р.

Влітку 1943 р. Німеччина, здійснивши тотальну мобілізацію, вирішила взяти реванш. **Битва на Курській дузі**, що почалася 5 липня 1943 р., тривала майже 2 місяці. У ній брало участь понад 4 млн. військових. За 50 днів боїв ворог втратив понад півмільйона солдат і офіцерів, 3 тис. гармат, 1,5 тис. тан

ків. Стратегічна ініціатива остаточно була вирвана з рук фашистів. Війська Південно-Західного фронту (командуючий Родіон Малиновський) на початку вересня визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська. Війська Південного фронту (Федір Толбухін) визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Війська Воронезького фронту (Микола Ватутін) визволили

Зустріч визволителів (Вінниця, 23. 03.1944)

Суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького. Визволити столицю України Сталін вимагав до річниці Жовтневої революції. **На світанку 6 листопада Київ було звільнено**, але ціною значних втрат⁴. Форсування Дніпра і взяття Києва зірвало план Гітлера стабілізувати лінію фронту, створити неприступний «Східний вал» і перейти до зтяжної позиційної війни з метою вимотування сил Червоної армії. Саме тому **перемога в битві за Дніпро⁵ і стала завершенням корінного перелому в Другій світовій війні**. За подвиги, здійснені в ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20% від усіх, хто одержав це звання за час війни). У січні 1944 р. Червона армія розпочала визволення Правобережної України та Криму. Успішне досягнення цієї мети значною мірою було забезпечене перемогою в січні - лютому під Корсунем-Шевченківським (німці втратили 55 тис. військових). 25 березня 1944 р. на 1009-й день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон України з Румунією.

На завершальній стадії війни було поховано ще одне утопічне сподівання частини національно-патріотичних сил на те, що створені в складі вермахту українські збройні формування надалі зможуть трансформуватися в повноцінну українську армію. Йдеться про розгром у липні 1944 р. дивізії СС «Галичина» під Бродами. Цей проект піддавався жорсткій критиці з боку ОУН Бандери. Бандерівці вважали створення дивізії СС «Галичина» недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення актив-

⁴ Втрати під час Київської наступальної операції 3 – 12 листопада 1943 р. з радянського боку склали 30,5 тис., а з німецького 3,8 тис. осіб.

⁵ З обох боків участь у протистоянні брали біля 4 млн. осіб, загальні втрати склали біля 2,6 млн. осіб.

ної української молоді від участі в русі опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у бандерівських «Бюлетенях», *«твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина. ... Українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії»*⁶.

⁶ 4-а гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина» - підрозділ у складі військ Ваффен-СС Німеччини, що існував у 1943-1945 рр. і був укомплектований з українців. З 19 квітня 1945 року підрозділ отримав нову назву 1-а Українська Дивізія УНА.

У березні 1943 р. губернатор Дистрикту «Галичина» бригаден фюрер СС Отто Вехтер, який прихильно ставився до українського національного руху, налагодив співробітництво з Центральним Комітетом Володимира Кубійовича (Українські Представники) і попросив у свого керівництва дозвіл на формування поліційного полку «Галичина». Генріх Гімmlер підтримав ініціативу Вехтера і запропонував у подальшому розгорнути полк у дивізію. За рішенням Гімmlера, дивізія не мала права носити назву «українська»; щоб не пропагувати ідею незалежності України, вона повинна зватися «галицькою» і складатися з жителів тієї території, яка раніше належала Австрії, тобто з «австрійських галичан», а не з українців. Сучасний державний герб України - «тризуб» - був тільки на прапорі дивізії, а основною відзнакою дивізії став «галицький лев». Всі командні пости від батальйону і вище тимчасово передавалися до рук німців. 18 липня 1943 року у Львові відбувся парад рекрутів до дивізії СС Галичина. 28 червня 1944 р. дивізія була введена до складу 13-го корпусу 4-ї танкової армії, яка тримала оборону на 160-км відтинку фронту біля м. Броди. Дивізія «Галичина» зайняла другу (запасну) лінію оборони завдовжки 36 км на віддаленні біля 20 км від фронту. 13 липня радянське командування силами 1-го Українського фронту почало Львівсько-Сандомирську операцію, метою якої було оточення німецьких військ у Галичині, взяття Львова, і вихід на лінію Вісла-Сян. У результаті наступу військ маршала Конєва 18 липня 13-й корпус потрапив в оточення і після жорстоких боїв під Бродами 22 липня припинив існування. Залишки «Галичини» (біля 1000 осіб) на чолі з генералом Фрайтагом прорвалися із оточення і почали пробиватися на Закарпаття (частина бійців, яким вдалося уникнути полону, до дивізії не повернулась, а поповнила ряди різних підрозділів УПА). У с. Середнє зібралось біля 1500 бійців і звідти перебрались до тренувального табору в Нойгамері (Сілезія). Там до них приєдналось ще 1500 осіб, вцілілих під Бродами, і навчально-запасний полк у кількості 8000 осіб та 5 поліційних батальйонів. 28 вересня 1944 р. командування СС наказало перемістити дивізію до Словаччини для охорони від партизанів. 26 січня 1945 р. дивізію було перекинуто до Югославії, де вона воювала з партизанами Тіто. 12 березня 1945 р. німецький уряд визнав Український Національний Комітет на чолі з генералом Павлом Шандруком з правом організації Української Національної

На початку жовтня 1944 р. територія України була повністю визволена від окупантів, а наприкінці того ж місяця війська 4-го Українського фронту вибили ворога із Закарпаття. 8 травня 1945 р. капітулювала Німеччина, а 2 вересня - Японія. Це означало, що Друга світова війна фактично закінчилася.

Література

- Атлас з історії України (1914 – 1939). 10 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
Атлас з історії України (1939 - 2005). 11 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
Довідник з історії України: А-Я / упоряд. і наук. ред. І. З. Підкова ; за заг. ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка . – 2-ге вид., доопрац. і доп. . - Київ: Генеза, 2001 . – 1135 с.
Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. - Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник — К.: Центр учбової літератури, 2009.
Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939—1945): Посібн. для вчителя.- Київ: Генеза, 2004.- 272 с.
Сургай Г.І., Слюсаренко А.Г., Гусев В.І. Новітня історія України. Частина I (1914-1939). - Київ: Вища школа, 2000. – 631 с.

Армії (УНА). 25 квітня частини дивізії були приведені до присяги на вірність Україні. 7 травня, дізнавшись про неминучу капітуляцію Німеччини о 1-й годині ночі 9 травня, генерал Шандрук наказав дивізії (біля 12 тис. осіб) відійти з рубежів оборони і перейти в зону окупації західних союзників. Радянські війська танковим ударом розікли дивізію на дві частини. Попри те, основна частина дивізії опинилася в англійській окупаційній зоні, а командування УНА і меншу частину 1-ї УД інтернували американці. У травні-червні 1947 р. всі українці, за винятком 1052 осіб, що виявили бажання повернутися до СРСР, і 176, що перейшли у 2-й польський корпус генерала Андерса, були перевезені до Англії. Там їх розмістили у таборах військовополонених, де залучили до сільськогосподарських робіт. Цілковите звільнення настало наприкінці 1948 р. Колишні вояки дивізії після звільнення роз'їхалися по усьому світу - до США, Канади, Австралії, Аргентини. На відміну від інших підрозділів, сформованих з колишніх радянських громадян, військовослужбовці «Галичини» не були видані радянському уряду, що деякі історики пояснюють турботами Ватикану.

Тема 8. Україна - від середини 20 ст. до незалежності

Структура розділу

- 8.1. Хронологія основних подій.
- 8.2. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 - середина 50-х рр.).
- 8.3. Україна в умовах десталінізації (1956 -1964).
- 8.4. Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965-1985).
- 8.5. Перебудова в Україні (1985 - 1991).
- 8.6. Україна незалежна.

8.1. Хронологія основних подій.

Час	Події
<i>1946-1947 рр.</i>	Голод в Україні.
<i>квітень 1947 р.</i>	Операція «Вісла» - депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.
<i>5 березня 1950 р.</i>	Загибель командувача УПА Р. Шухевича.
<i>5 березня 1953 р.</i>	Смерть І. Сталіна.
<i>19 лютого 1954 р.</i>	Передача Криму до складу УРСР.
<i>лютий 1956 р.</i>	XX з'їзд КПРС. Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки».
<i>15 жовтня 1959 р.</i>	Вбивство у Мюнхені С. Бандери.
<i>лютий 1960 р.</i>	Пуск першого атомного реактора в Україні.
<i>січень 1961р.</i>	Суд над членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС) - Л. Лук'яненко та ін.
<i>жовтень 1976 р.</i>	Утворення Української Гельсінської спілки.
<i>квітень 1985 р.</i>	Проголошення на Пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову.
<i>26 квітня 1986 р.</i>	Аварія на Чорнобильській АЕС.
<i>1988 р.</i>	XIX Всесоюзна конференція КПРС.
<i>вересень 1989 р.</i>	Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.
<i>жовтень 1989 р.</i>	Прийняття Верховною Радою Закону про мови в УРСР.
<i>16 липня 1990 р.</i>	Ухвала ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України.
<i>серпень 1991 р.</i>	Спроба державного перевороту в СРСР.
<i>24 серпня 1991 р.</i>	Проголошення ВР України Акта про державну незалежність України.
<i>1 грудня 1991 р.</i>	Проведення референдуму про незалежність України. Обрання Президентом України Л. Кравчука.
<i>8 грудня 1991 р.</i>	Юридичне оформлення розпаду СРСР (Біловезька угода). Створення СНД.
<i>15 січня 1992 р.</i>	Указ Президії ВР України про Державний гімн України (музика М. Вербицького).
<i>19 лютого 1992 р.</i>	Затвердження ВР України тризуба малим гербом держави.

<i>червень 1994 р.</i>	Обрання Президентом України Л. Кучми.
<i>28 червня 1996 р.</i>	Прийняття ВР України Конституції України.
<i>30 травня 1997 р.</i>	Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною.
<i>9 липня 1997 р.</i>	Підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.
<i>жовтень-листопад 1999 р.</i>	Переобрання на посаду Президента України Л. Кучми.
<i>2001 - осінь 2001 рр.</i>	«Касетний скандал». Акції протесту «Україна без Кучми».
<i>жовтень-грудень 2004 р.</i>	Перший Майдан. Вибори Президента України. Перемога В. Ющенка.
<i>січень-лютий 2010 р.</i>	Обрання Президентом України В. Януковича.
<i>16 листопада 2013- 23 лютого 2014 р.</i>	Євромайдан. Відсторонення від виконання обов'язків Президента В. Януковича.
<i>11 березня 2014 р.</i>	Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Севастопольська міська ради прийняли Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.
<i>березень - квітень 2014</i>	Сепаратистські заворушення на Сході України. Початок АТО.
<i>25 травня 2014 р.</i>	Обрання Президентом України П. Порошенка.

8.2. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 - середина 50-х рр.).

Наприкінці війни процес об'єднання українських земель та формування території України вступив у завершальну стадію. Питання про повоєнні кордони гостро стало вже під час завершальних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях країн антигітлерівської коаліції.

8.2.1. • Територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Особливо важливим було врегулювання територіального питання з Польщею. 16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір щодо радянсько-польського державного кордону. Остаточний процес польсько-українського розмежування завершився 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. На завершальному етапі війни гостро стало питання про подальшу долю Закарпатської України. 26 листопада 1944 р. І з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. В червні 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві. 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені в червні 1940 р. Під час повоєнного територіального розмежування Україна не тільки змінила конфігурацію власних кордонів, а й сут-

Делегація УРСР на конференції у Сан-Франциско (США, 1945)

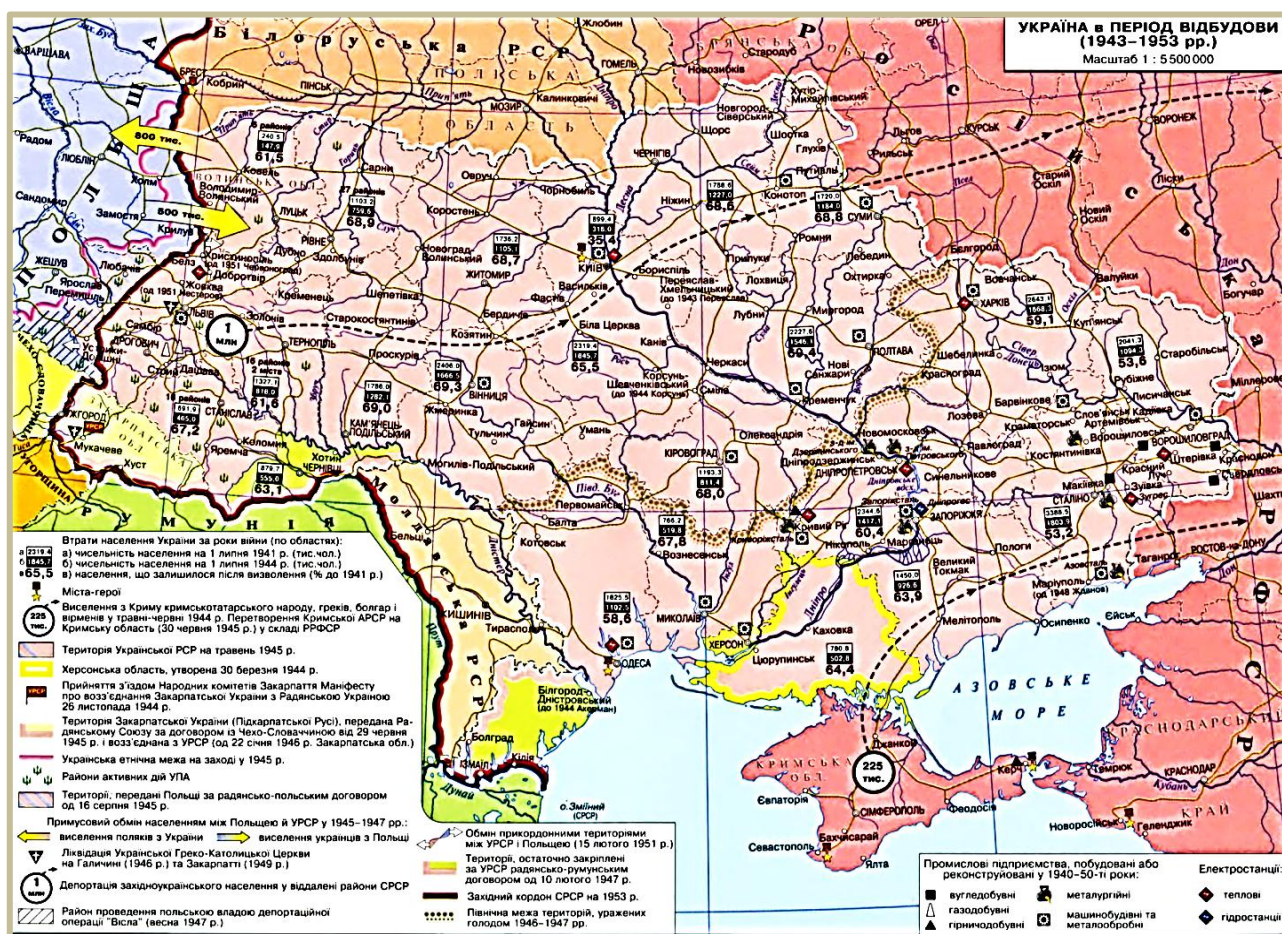
тево поповнила демографічний потенціал та збільшила територію (Західна Україна, приєднана до складу УРСР, простягалася на 110 тис. кв. км, де проживало майже 7 млн. населення). Внаслідок цього наприкінці 1945 р. територія України становила понад 580 тис. кв. км.

4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР у відповідності до ряду загальносоюзних рішень, прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки. Вийшовши після тривалої перерви на міжнародну арену, Україна

недовзі стала одним із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй: 6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно взялася до роботи. У липні 1946 р. Україна взяла участь у Паризькій мирній конференції, в лютому 1947 р. уклала мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Українські дипломати в 50-х роках 20 ст. працювали в 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод і конвенцій.

8.2.2. • Особливості процесу відбудови народного господарства України. Відбудова народного господарства республіки розпочалася одразу ж після визволення з-під фашистської окупації й особливо активізувалася в повоєнний час. У республіці на руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл та 16 тис. промислових підприємств. В Україні залишилися неушкодженими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств (тоді як в Італії тільки 20% було зруйновано). Доля республіки в обсязі загальносоюзного виробництва суттєво впала з 18% у довоєнний період до 7% 1945 р. Помітно ускладнився процес відбудови й голодом 1946-1947 рр. Мінімальну допомогу продовольством Україна все ж одержала, але це не могло відвернути катастрофу. У 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях республіки 1946 р. померло майже 282 тис., а 1947 р. - понад 528 тис. осіб.

У відбудові ставка робилася насамперед на відновлення важкої промисловості - основи воєнно-промислового комплексу, на економію та накопичення фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Економіка України, на відміну від західних країн, у повоєнний час відбудовувалася і добудовувалася не як самостійний

Україна в період відбудови (1943 – 1953 рр.)

і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Важливим чинником відбудовчих процесів в Україні була командна система. Саме вона давала змогу в короткий час мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси.

На території республіки під час окупаційного режиму було знищено майже 3,9 млн. мирних жителів, вивезено понад 2,4 млн. осіб до Німеччини, частина з них загинула, а 200 тис. осіб, побоюючись сталінського режиму, так і не повернулися. Значний вплив на демографічну ситуацію в Україні мали процес входження до складу СРСР західноукраїнських земель та голод 1946-1947 рр. Через демографічні зміни 40-х років населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн. осіб, що на 4,1 млн. менше, ніж у довоєнному 1940 р.

Характерною рисою відбудови було також повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства, що спиралася на пріоритетний розвиток кількох базових галузей важкої промисловості і здійснювалася за рахунок нещадної експлуатації сільського господарства. Повоєнне село, яке фінансувалося за залишковим принципом (не більше 7% загального обсягу асигнувань), мусило виконати щонайменше три завдання: забезпечити потреби промисло-

вості в сировині, вирішити проблему постачання міст продовольством, виробити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту в країни Східної Європи.

Ціною величезного напруження фізичних і духовних сил усього народу господарство України за короткий строк було відбудоване. Обсяг валової продукції промисловості України протягом 1946-1950 рр. збільшився в 4,4 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Водночас значно відставала легка промисловість (1950 р. її валова продукція становила лише 79% рівня 1940 р.) і сільське господарство (відповідно - 91%). Низьким залишався рівень доброту населення республіки.

8.2.3. • Радянізація західних областей України. Процес відбудови у «возз'єднаних» районах УРСР проходив набагато складніше, ніж на сході республіки. Це було зумовлено низкою причин: значними руйнаціями, завданими фашистською агресією; слабкістю економічного потенціалу регіону (у промисловості Галичини було задіяні лише 4% населення); особливостями менталітету західних українців, які неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення, що відбувалися водночас з процесом відбудови; пасивним та активним опором нововведенням значної частини місцевого населення та ін.

У роки четвертої п'ятирічки в західних областях України було здійснено суттєву реконструкцію старих заводів і фабрик, відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946-1950 рр. зріс у 3,2 рази. Економічна модернізація потребувала значної кількості освічених кваліфікованих робітників. Тому значна увага під час перетворень у західноукраїнських землях приділялася питанням освіти. У 1950/51 навчальному році в школах західних областей республіки вже працювало понад 60 тис. вчителів - у шість разів більше, ніж у довоєнний період. Наприкінці 1950 р. в Західній Україні функціонувало 25 вузів - у півтора рази більше, ніж у 1940 р. Кількість студентів за цей час збільшилася майже в 10 разів. Однак зростання освітнього рівня населення супроводжувалося активною русифікацією: 1953 р. навчання у всіх вузах Західної України велося переважно російською мовою.

Радикальні соціально-економічні зрушення відбувалися в сільському господарстві західноукраїнських областей. На початку 50-х років суцільна колективізація в західноукраїнських землях була в основному завершена.

Звичними методами здійснення соціалістичних перетворень стали тиск, терор, масові репресії, депортації населення. Про масовий характер репресій свідчить той факт, що лише протягом 1946 -1948 рр. у східні райони СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

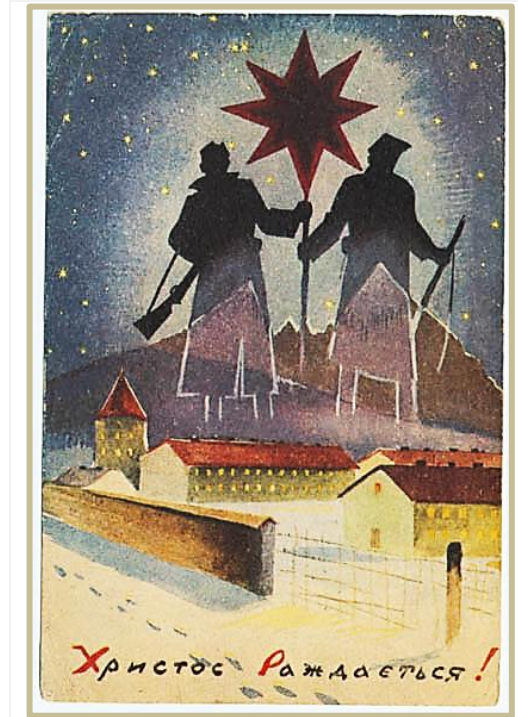
Щоб остаточно зламати опір нововведенням з боку західноукраїнського населення, радянська влада повела активну боротьбу проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була одним з важливих чинників суспільно-політичного життя цього регіону. У березні 1945 р. було ліквідовано церковні

освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, заарештовано серед духовенства понад 2 тис. осіб. За сприяння НКВС було створено «ініціативну групу» з ліквідації УГКЦ. 8-10 березня 1945 р. вона скликала Собор у Львові в храмі св. Юра, у якому взяли участь 214 священників і 19 світських осіб. Згідно з рішеннями цього зібрання, Брестська унія 1596 р. скасовувалася, а греко-католицька церква «возз'єднувалася» з Російською православною церквою.

8.2.4. • Боротьба ОУН-УПА з радянською репресивною машиною. Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого західноукраїнського населення. Організуючим ядром і ударною силою цього опору стали формування УПА. Її діяльність у повоєнний період умовно можна поділити на два етапи.

✓ *Ознакою першого (1945-1946) було відкриття протистояння великих з'єднань, ар'єргардні бої. На цьому етапі активність УПА була ще досить високою: так, за перше півріччя 1945 р. було здійснено 2207 збройних акцій (відплатних актів, диверсій на залізниці та шосейних дорогах, напади на районні центри тощо). У відповідь сталінський режим провів 9238 каральних операцій, під час яких було вбито 34 тис. повстанців і 46 тис. захоплено в полон.*

○ *На другому (1947 - 1950) - починає переважати підпільна боротьба, удари невеликих бойових груп, затухаюча активність. Зрозумівши ілюзорність своїх сподівань на радянсько-американську війну, ОУН і командування УПА на початку 1947 р. переходять до тактики партизанської війни невеликими групами, широкої підпільної боротьби, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників правлячого режиму. За офіційними даними оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, у яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів. Тактична лінія УПА, курс на масовий опір західноукраїнського населення радянській владі давав привід сталінському керівництву для широкомасштабних каральних акцій у регіоні. Тому під колесами репресивної машини опинились не лише повстанці. Свавілья, беззаконня, провокації стали нормою поведінки спецвійськ у Західній Україні. Загибель командувача УПА Р.*

Різдвяна листівка ОУН-УПА (1948-1952)

Шухевича (5 березня 1950 р.) стала своєрідним поворотним пунктом - після неї фактично припинився організований опір на західно-українських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля діяли ще до середини 50-х років.**8.3.**

Україна в умовах десталінізації (1956 -1964).

8.3.1. • Суспільно-політичне життя та політична боротьба в УРСР.

5 березня 1953 р. помер Йосиф Сталін. Ця дата стала своєрідною точкою відліку розгортання у Радянському Союзі суперечливих і неоднозначних спроб трансформації тоталітарних структур. Було здійснено спробу перейти від тоталітарної до авторитарної форми правління.

Вже початок десталінізації призвів до серйозних змін в Україні. Характерними рисами цього періоду стали:

- ✓ припинення кампанії проти «буржуазного» націоналізму;
- ✓ уповільнення процесу русифікації;
- ✓ зростаюча роль українського чинника в різних сферах суспільного життя.

Пройшла широка хвиля висунення на керівні посади представників місцевої влади. На 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ українців було 72%, у Верховній Раді УРСР - 75%, а серед відповідальних за великі підприємства - 51%. Позитивним змінам у суспільно-політичному житті сприяла часткова реабілітація жертв сталінських репресій. До 1957 р. було повернуто більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів.

У 1954 р. відзначалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. Країною прокотилася широка пропагандистська кампанія. Центральною подією ювілейних урочистостей стала передача Криму до УРСР 19 лютого 1954 р.

Могутнім імпульсом для поглиблення і розширення процесу лібералізації став XX з'їзд КПРС (лютий 1956). На його закритому засіданні з доповіддю, у якій викривався культ особи Сталіна, виступив Микита Хрущов.

Розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Тільки в 1953 -1956 рр. в Україні із союзного до республіканського підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій. Бюджет республіки зріс з 18 до 44 млрд. руб.

У СРСР і, зокрема, в Україні розпочався процес перебудови державного апарату, удосконалення його структури. В міністерствах, відомствах та органах управління на місцях 1955-1956 рр. було ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, що послабило тиск командно-адміністративної системи на різні сфери суспільного життя.

У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС було прийнято третю програму компартії - програму побудови комунізму. Комуністичний романтизм і пов'язана з ним соціальна міфологія на початку 60-х років домінували в суспільній свідомості.

Водночас були й інші вияви суспільної активності, що виходили за межі ідеологічних засад системи. Так, у жовтні 1959 р. спалахнуло і було придушене півторатисячне повстання робітників «Казахської Магнітки»; у червні 1962 р. була розстріляна семитисячна демонстрація в Новочеркаську; 1963 р. відбулися робітничі страйки та заворушення в Кривому Розі та Одесі. З'явилися перші паростки інакомислення і серед інтелігенції.

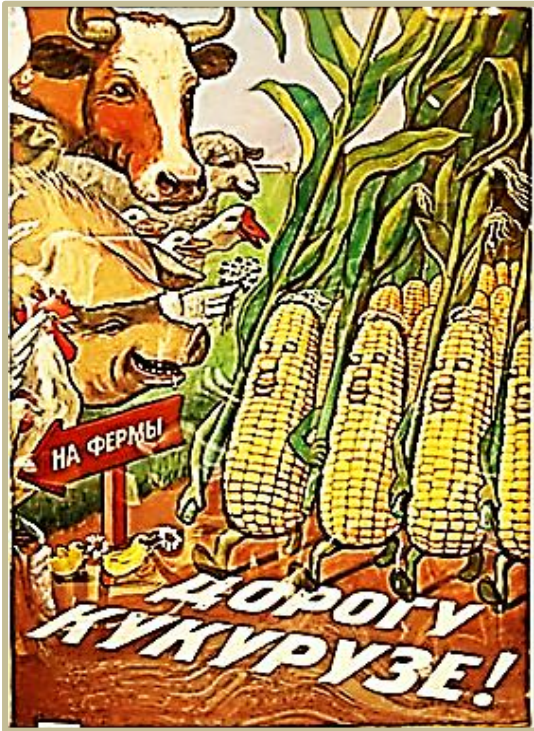
Дисидентський рух в Україні було започатковано в середині 50-х років. У республіці, особливо в західному регіоні, виникають своєрідні «перехідні групи», організовані за принципом старого підпілля, які поширювали літературу часів ОУН - УПА. Водночас вони намагалися вести боротьбу з урахуванням післясталінських реалій та нових тенденцій у суспільному житті. Генетично пов'язані з ОУН-УПА, ці групи здебільшого орієнтувалися на збройний шлях боротьби за незалежність України. Ось кілька прикладів снування перших дисидентських організацій в Україні.

- ✓ У 1958 р. в м. Івано-Франківську КДБ викрив групу української молоді, яка створила організацію під назвою «Об'єднана партія визволення України».
- ✓ У 1961 р. було засуджено організацію «Український національний комітет», яка складалася з робітників львівських підприємств і займалася поширенням нелегальної літератури.
- ✓ Одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності здійснила група Левка Лук'яненка, яка утворила 1959 р. Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Проте вже 1961 р. цю малочисельну організацію було викрито і за рішенням Львівського обласного суду її членів засуджено до тривалих термінів ув'язнення - від 10 до 15 років.
- ✓ Боротьба за незалежність України стала основною метою кількох опозиційних об'єднань, що виникли на початку 60-х років, - Українського національного фронту (УНФ), Союзу української молоді Галичини (СУМГ) .

На початку 60-х років нестабільність у суспільстві ставала дедалі відчутнішою, що дало змогу супротивникам Хрущова перейти у наступ і в жовтні 1964 р. усунути його від влади.

Левко Лук'яненко
у мордовських
таборах

8.3.2. • Соціально-економічний розвиток України. У середині 50-х років УРСР відіграла одну з головних ролей в єдиному господарчому механізмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну і енергетичну базу СРСР, стала одним з найрозвинутіших районів машинобудування. Однак паралельно зростанню індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції:

- ✓ помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках економічного розвитку;
- ✓ диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її підприємствами важкої промисловості;
- ✓ зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо.

За таких умов саме життя висувало першочергове завдання прискорення науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Крім цього, необхідно було вирішити ще два завдання: нагодувати, одягти людей, підняти їхній культурний рівень; зміцнити оборону країни шляхом виробництва новітніх видів озброєнь.

Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. **У середині ж 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Це був період найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР.** Вагому роль у цьому відіграли насамперед підвищення продуктивності праці та врожайності.

Об'єктивна необхідність кардинальних змін в економіці та невпинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактора (насамперед впливу самого Хрущова) зумовили появу волюнтаристських, нереалістичних надпрограм. У галузі аграрної політики визначилися три такі надпрограми.

- ✓ Першою надпрограмою, яку було започатковано у 1954 р., стало *освоєння цілинних земель*. Реалізація цієї програми вичерпувала з України ресурси і суттєво послаблювала сільське господарство..
- ✓ Другою надпрограмою стало поспішне і невиправдане *розширення площ посівів кукурудзи* та інших «диво-культур». Кукурудзяна надпрограма не тільки не вирішила зернову проблему (після неврожаю 1963 р. зерно навіть почали імпортувати з Канади та США), а й знову продемонструвала, що командно-адміністративна система була, як і раніше, єдиним реальним хазяїном. на їхній землі.

- ✓ Третім грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма в тваринництві - «у найближчі роки *наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла і молока на душу населення*». Для України ця «гонка за лідером» закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці 1964 р. впало до 92% від рівня 1958 р.

У лютому 1957 р. запроваджується нова система управління, що мала органічно поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей. Стрижнем нової системи був територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. Безумовно, нова система управління мала *позитивні наслідки*:

- ✓ сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону;
- ✓ швидше стала формуватися виробнича і соціальна інфраструктура;
- ✓ повніше використовувалися місцеві ресурси та ін.;
- ✓ сприяла проведенню Україною, як і іншими республіками, чіткішої незалежної економічної політики.

Водночас нова система мала *серйозні вади*:

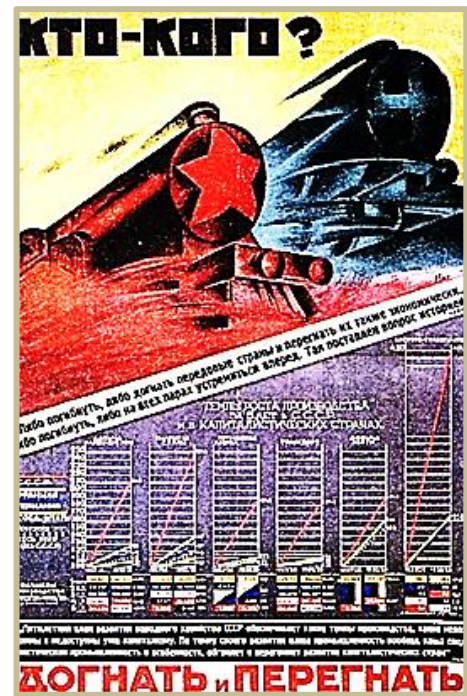
- ✓ неспроможність забезпечити єдність технічної політики;
- ✓ гальмування впровадження нової техніки;
- ✓ фактичне збереження централізованого планування та ін.

Після чергової невдачі у вересні 1965 р. було відновлено республіканські та загальносоюзні міністерства, а у жовтні ліквідовано раднаргоспи.

Перебудова усієї системи управління на початку 50-х років була процесом об'єктивно необхідним. Однак наука, політика, практика виявилися не підготовленими до здійснення такої перебудови. Це протиріччя між необхідністю реформування і неготовністю до нього суспільства і зумовило суперечливий характер хрущовської перебудови.

Хрущовські реформи не виправдали пов'язані з ними сподівання, але закладена в них демократизація економічного життя сприяла вивільненню творчої енергії народу, що зумовило хоча і короткочасне, але стрімке підвищення ефективності радянської економіки в 50-ті роки.

Створена в цей час база сприяла зростанню добробуту населення СРСР. Так, в Україні 1951 -1958 рр. прибутки середнього робітника зросли на 230%. У 1957 р. було ліквідовано практику державних позик, які забирали майже 10%

заробітків трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення. Було скорочено робочий день і запроваджено п'ятиденний («англійський») робочий тиждень. Серйозні зміни відбувалися на селі.

Саме в хрущовський період селяни нарешті одержали паспорти, яких фактично не мали з моменту запровадження паспортної системи у 1932 р. Значних розмірів набуло і житлове будівництво. Проте наприкінці 50-х років, коли реформаційний процес почав давати збої і пробуксовувати, в соціальній сфері з'являються негативні тенденції та явища - дефіцит товарів, підвищення цін, заморожування зарплати тощо.

8.4. Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965-1985).

8.4.1. • *Соціально-економічний розвиток УРСР.* Після усунення Хрущова суть реформаційного курсу нового керівництва полягала в наступному:

- ✓ розширення самостійності підприємств;
- ✓ посилення прямих договірних зв'язків між підприємствами;
- ✓ встановлення економічно обґрунтованих цін;
- ✓ матеріальне стимулювання трудових колективів залежно від результатів їхньої праці;
- ✓ оцінка діяльності підприємств такими «капіталістичними» показниками, як рентабельність і прибуток.

Реформа розпочалася в січні 1966 р. У цей період на нові методи планування та економічного стимулювання перейшли 1,5% підприємств України, а 1970 р. їх було вже 83%. **Основне протиріччя реформи полягало в намаганні владних структур водночас посилити централізм в економіці та задіяти ринкові економічні регулятори (рентабельність, прибуток тощо).** Ринкові ідеї не вписувалися в господарський механізм, суттю якого було збереження всієї влади в руках держави.

Несприйняття ринкового регулювання, посилення директивного планування і силового управління наприкінці 60-х років значною мірою були зумовлені бурхливими подіями «Празької весни» 1968 р. Саме тоді в політичній лексичі з'являється термін «стабілізація». Надалі, незважаючи на зміну лідерів, коливання в політиці, переміщення акцентів у програмах і лозунгах, етатична (тобто та, яка передбачає активне втручання держави в економічне і політичне життя суспільства) модель соціалізму в СРСР зберігалася, періодично трансформуючись та пристосовуючись до нових умов. **В економіці жорстко-командний і безумовно-директивний стиль управління змінився іншим,**

узгоджувально-бюрократичним (директиви зберігалися, але зростаючі розміри господарства вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних сходинах управління).

Наростаюча бюрократизація економіки, фактичне збереження авторитаризму в політиці, поява нового культу - «культу сірості» в управлінні державою призвели до появи і поглиблення кризових явищ у народному господарстві Радянського Союзу і України, але говорити про «застій» в економіці достатніх підстав немає. Від 1965 до 1985 р. всі основні показники економічного розвитку республіки зростають. Правда, інколи дуже мізерно, але тенденція до просування вперед ще діяла. У цей час Україна зберігає роль однієї з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних та машинобудівних баз країни.

Господарський механізм командно-адміністративної системи раз по раз почав пробуксовувати. Ситуація особливо загострилася, коли в 60-ті роки у світі розгорнулася науково-технічна революція. **Командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР, що, поряд з іншими факторами, стало однією з головних причин затухаючого, диспропорційного економічного розвитку.**

Крім зазначених причин, дія яких деформувала й уповільнювала розвиток України, почали виявлятися **негативні наслідки низки важливих довгострокових соціально-економічних тенденцій.**

- ✓ *Несприятлива демографічна ситуація* (зниження приросту населення, старіючий віковий склад).
- ✓ *Наростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці.*
- ✓ *Криза організації праці.*
- ✓ *Висока інтенсивність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів* України в межах загальносоюзного господарського комплексу. Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Водночас цілком очевидно, що у даний період постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід та зростання питомої ваги воєнних витрат вимагали перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів.
- ✓ *Деформована структура розміщення продуктивних сил.* Зокрема, в республіці, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано і будувалося надалі майже 40% атомних енергоблоків. Частка галузей, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник становить 50-60% і більше. Деформованість економіки зумовила не тільки появу товарного дефіциту, а й загострення екологічних, демографічних та соціальних проблем.
- ✓ *Катастрофічна екологічна ситуація.* Перекося в розміщенні продуктивних сил стали причиною різкого зростання техногенного навантаження на природу, що у 7 разів перевищувало загальносоюзний рівень.

- ✓ Значна зношеність основних виробничих фондів.

Водночас у **соціалній сфері** України намітилися і поглибилися інші негативні тенденції.

- ✓ Уповільнення темпів зростання реальних доходів населення.
- ✓ Збереження і поглиблення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення.
- ✓ Загострення житлової проблеми.
- ✓ Зниження рівня охорони здоров'я.

8.4.2. • *Суспільно-політичне життя: «стабілізація» і закритість.*

Якщо в галузі економіки принаймні декларувалися деякі реформи, то в політичній сфері брежнєвське керівництво намагалося зберегти існуючий режим, не втратити спадкоємність з владними інститутами попередніх десятиріч. Головними елементами цієї спадкоємності були ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС. Характерними рисами реалізації цього курсу були наступні.

- ✓ Підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження їхньої реальної влади. Вибори проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків.
- ✓ Зростання масштабів бюрократичного апарату, узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою. Щорічно апарат управління країни збільшувався на 300-500 тис. осіб, сягнувши у 80-х роках 18 млн.
- ✓ Зведення нанівець самостійності громадських організацій, їхнє фактичне одержавлення.
- ✓ Згорання гласності. Якщо 1960 р. у республіці виходило 3280 газет, то 1985 р. - 1799. Набирала силу тенденція монополізації інформації.
- ✓ Перетворення КПРС на стрижень державної структури і зосередження в її руках усієї повноти влади. Оголосивши себе у Конституції 1977 р. «ядром

політичної системи суспільства», КПРС намагалася домінувати в кожній ланці суспільного життя. Для вирішення цього завдання було обрано характерний для командно-адміністративної системи екстенсивний шлях - кількісне зростання партійних лав. За період від 1964 до 1985 р. КПУ виросла майже вдвічі.

8.5. Перебудова в Україні (1985 - 1991).

На початку 80-х років дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих у СРСР порядків. Поява на посту Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Розпочатий ним процес оновлення одержав назву «перебудова».

8.5.1. • Етапи перебудови та її наслідки для України. Період з квітня 1985 р. по серпень 1991 р. можна поділити на кілька етапів.

✓ *Перший етап (квітень 1985 - січень 1987 р.) - визрівання політичного курсу перебудови.* Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція «згори». У квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Перетворення на початковому етапі не були системними і стосувалися передусім економіки (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів тощо). У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв «нову редакцію» програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на удосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув **два принципові лозунги: «гласність» і «широка демократія»**, які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Так почала приходити в суспільство правда про добу визвольних змагань 1917 -1920 рр., трагічні картини колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 20 - 30-ті роки, голодомор 1932 - 1933 рр., сталінські репресії та ін. **В Україні перебудовчі процеси загалом збігалися із загальносоюзними. Однак вони мали і свої особливості:** уповільнений темп розвитку; порівняно низький рівень активності населення; тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти; відсутність відвертого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника на потужний політичний.

Горбачов Михайло
Сергійович

✓ *Другий етап (січень 1987 - літо 1988 р.) - кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази.* Поступово до горбачовського керівництва приходить розуміння того, що економічні реформи не будуть реалізовані без політичних реформ й ослаблення соціального напруження в суспільстві. **На перший план було висунуто завдання демократизації суспільного життя.** Першочерговими стали відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутріпартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення міцної законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих та ін. На цьому етапі перебудови відбулося два докорінних зрушення: політичний центр сформулював, а згодом і обнародував стратегічну тріаду перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа (червневий (1987) Пленум ЦК КПРС); демократизація політичної системи. **Розпочалося активне формування соціальної бази перебудови.** Передусім це виявилось в діяльності й розвитку неформальних організацій. **Вже у червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних об'єднань.** Найпомітнішими серед них були Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ». Саме на цьому ґрунті постав феномен Народного руху України. Зовсім іншими були тактика і стратегія неформальних об'єднань, які одразу чітко визначили своє політичне обличчя. Провідні позиції серед них посідали Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада». Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській Гельсінській спілці (відновила свою роботу влітку 1987 р.), яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції. Оприлюднена «Декларація принципів» у 1988 р. яка засвідчила, що УГС з правозахисної перетворилася на «типово політичну» організацію. Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної української держави. За її активного сприяння в березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація і перший за радянських часів політичний страйк. На першотравневу демонстрацію 1989 р. львів'яни уперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами.

✓ *Третій етап (травень 1989 - лютий 1990 р.) - розмежування, консолідація та протистояння політичних сил.* Він починається І з'їздом Рад СРСР (тра-

вень – червень 1989), який стимулював поглиблення процесу перебудови. Саме тоді заявили про себе **народні фронти** - перші масові незалежні організації (у лютому 1990 р. в СРСР їх налічувалося 140). Найпотужніше ідея Демократичного фронту була підтримана у Львові, спроби створення такого об'єднання виявилися і в інших регіонах республіки (Народна спілка сприяння перебудові в Києві, Народний фронт України сприяння перебудові на Вінниччині та Хмельниччині та ін.). Установчий з'їзд *Народного Руху України* (НРУ) відбувся у вересні 1989 р. Його делегати

репрезентували майже 280 тис. громадян України. Кожна з течій - і помірковані (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та ін.), і радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь та ін.) - пропонувала з'їздові своє розуміння політичних цілей організації. НРУ відразу ж заявив себе як інтернаціональна організація. Його рішення засвідчили підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення. **Першою формально задекларованою політичною партією стала створена в жовтні 1989 р. у м. Львові Українська національна партія (УНП)**. Одночасно в Україні виник незалежний масовий робітничий рух, якого живило невдоволення соціально-економічним становищем в індустріальних районах республіки.

- ✓ **Четвертий етап (лютий - грудень 1990 р.) - поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас.** У цей період ситуація в країні особливо загострилася. «Революція згори» (а саме так задумувалася перебудова) дедалі більше виходила з-під опіки центру, поштовхи «знизу» ставали все відчутнішими і нерідко випереджали реакцію «ініціаторів перебудови» на події. У березні 1990 р. на III з'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачова обирали президентом Радянського Союзу. Політичне життя в Україні на цьому етапі було особливо активним. **Центральною подією в суспільному житті республіки стали вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів.** Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив характер виборів, які вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів). Вперше в історії України Верховна Рада республіки 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі. **У цей період дедалі більш організованим і широкомасштабним стає робітничий рух.** У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР. Ще на початку 1990 р. в КПУ виникають осередки «Демократичної платформи». Частина їх у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України (ПДВУ). 15 вересня 1990 р. нарада представ-

ників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України вирішила провести 1 жовтня Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Уже 30 вересня в Києві відбулася організована опозицією грандіозна маніфестація, у якій взяло участь 100 тис. осіб. З 2 по 17 жовтня 1990 р. в Києві тривало голодування 158 студентів з 24 міст України. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбукання військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Лише після відставки тодішнього голови уряду

республіки Віталія Масола голодування було припинено. Посилення кризових явищ у народному господарстві республіки, політизація суспільства впливали на радикалізацію Руху як політичної сили. На своєму II з'їзді (жовтень 1990 р.) він суттєво змінив політичні орієнтири, що засвідчило гасло: «Від народного руху за перебудову - до народного руху за відродження суверенітету України». Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі - Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська Народно-Демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), у центрі - Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), на лівому фланзі - Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та ін.

✓ *П'ятий етап (грудень 1990 - серпень 1991 р.) - кінець перебудови.* На IV з'їзді народних депутатів СРСР намітився поворот від демократії до політики «міцної руки». Спад виробництва, темпи грошової емісії посилювали соціальне напруження в суспільстві. ***У цей час поступово усувався контроль над економікою республіки з боку центральних союзних відомств, загальносоюзна власність на території України була перетворена на республіканську, почали формуватися власна грошово-фінансова система, податкові й митні служби тощо. Важливою віхою в суспільному житті став березневий референдум 1991 р.*** Питання про майбутню долю країни було винесене в такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Український парламент після тривалих дебатів вирішив занести до бюлетенів додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» На перше питання «так» відповіли 70,2%, на друге - 80,2% громадян, що взяли участь у референдумі. 23 квітня

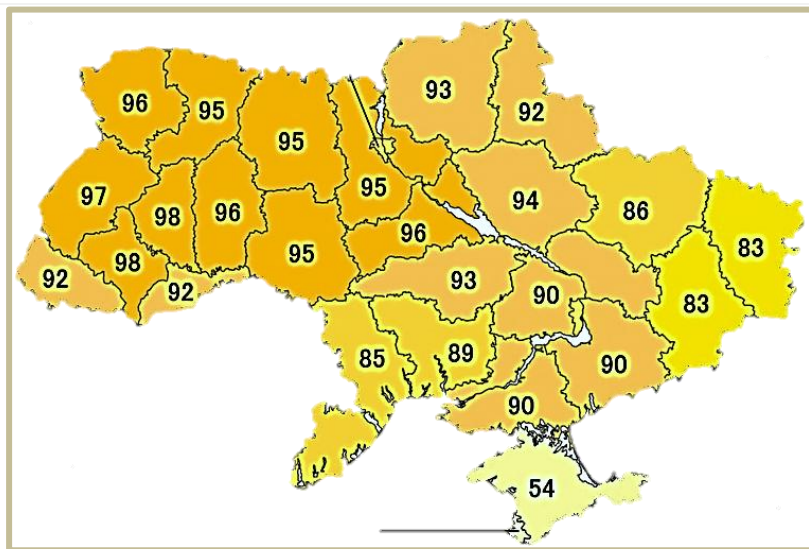
М. Горбачов провів у Ново-Огарьово (під Москвою) зустріч з керівниками дев'яти республік (РСФРР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану), яка стала спробою спільного пошуку компромісної формули нового Союзного Договору. Але центр не встигав за подіями, демократи енергійніше виступали за радикальне реформування суспільства, поступово активізувалися консерватори, і все це відбувалося на тлі погіршення соціально-економічної ситуації, що радикалізувало суспільно-політичну активність народних мас. 21-23 червня в Києві відбувся Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих (ВОСТ), на якому, поряд з економічними, були висунуті й політичні вимоги: вихід України із складу СРСР, розпуск КПРС, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної Ради УРСР та ін. Значну загрозу для противників реформ становило призначене на 20 серпня 1991 р. підписання нового Союзного Договору, який передбачав федеративні засади державного устрою. За цих обставин вони вирішили вдатися до політичного реваншу, здійснивши 19-21 серпня 1991 р. державний переворот. Момент був переломним і це чудово розуміли протидіючі сили. Демократичним силам вдалося не тільки встояти, а й за підтримки народних мас перемогти заколотників. Події серпня 1991 р. зумовили суттєві зміни в державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. За цих умов **прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність було цілком закономірним. Зважаючи на обставини, президія Верховної Ради за короткий час прийняла принципово важливі постанови: про департизацію державних органів, установ та організацій; про власність Компартії України та КПРС на території України; про припинення діяльності КПУ.** Ці рішення стали свідченням краху перебудови в СРСР, розвалу Радянського Союзу.

Внесення прапора України до сесійної зали Верховної Ради (24.08.1991)

8.6. Україна незалежна.

У 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР, яка прийняла Декларацію про суверенітет. **24 серпня 1991 року Верховна Рада проголосила незалежність України**, підтверджену згодом всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. Сформувалася демократична політична система. 1 грудня 1991 Леонід Кравчук був обраний президентом України на перших прямих президентських виборах, набравши 61,6% голосів. 8 грудня 1991 р. він підписав з Борисом Єльциним і Станіславом Шушкевичем Біловезьку угоду про припинення існування СРСР. 19 червня 1992 Л. Кравчук підписав закон про повне виключення

Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтримку Акту проголошення незалежності по областях України («за» у %)

референдумом 1 грудня 1991 р. Сформувалася демократична політична система. 1 грудня 1991 Леонід Кравчук був обраний президентом України на перших прямих президентських виборах, набравши 61,6% голосів. 8 грудня 1991 р. він підписав з Борисом Єльциним і Станіславом Шушкевичем Біловезьку угоду про припинення існування СРСР. 19 червня 1992 Л. Кравчук підписав закон про повне виключення

згадок про СРСР з конституції України 1978 р. На урочистій сесії Верховної Ради України 22 серпня 1992 року в Києві останній президент УНР у вигнанні Микола Плав'юк передав державні регалії Української Народної Республіки (УНР) першому президентові України Леоніду Кравчуку. Також Плав'юк вручив грамоту про те, що незалежна Україна, проголошена 24 серпня 1991 року, є правонаступницею Української Народної Республіки.

Економічні зміни йшли дуже непросто. Приватизація промисловості країни супроводжувалася значною корупцією. Інфляція з 1992 по 1994 рік досягла 1000 відсотків. З'явилися багаторічні затримки з виплати заробітної плати.

У 1992 р. Україна стала членом Міжнародного валютного фонду. У 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а в 1996 р. останні ядерні боеголовки були вивезені з території України.

Перехід від командно-адміністративної економіки до ринкових відносин викликав загострення соціально-економічної ситуації в країні, що спричинило за собою загострення політичної ситуації. Було прийнято рішення провести дострокові вибори Президента і Верховної Ради. 27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в червні-липні 1994 р. У другому турі виборів перемогу здобув Леонід Кучма.

8.6.1. • 28 червня 1996 р. була прийнята Конституція України, яка закріпила досягнення суверенної держави. Також документ мав врегулювати повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. **У вересні того ж року Національним Банком була введена національна грошова одиниця гривня.** Стабілізація фінансової сфери була однією з передумов відродження економіки. У 1997 р. був підписаний Великий договір між Росією і Україною. У березні 1998 р. парламентські вибори були проведені за новою системою - змішаною (пропорційно-мажоритарною). Президентські вибори згідно з Конституцією були призначені на 31 жовтня 1999 р. У другому турі чинний президент Леонід Кучма переміг лідера комуністів Петра Симоненка. У грудні 1999 р. прем'єр-міністром України був призначений Віктор Ющенко, тодішній голова Національного банку України, який мав репутацію реформатора. За роки його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення і почалося економічне зростання.

Біля Верховної ради України (28.06.1996)

16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум. Більше 80% виборців, які взяли участь у голосуванні, висловилися за створення двопалатного парламенту, скорочення числа депутатів з 450 до 300, ліквідацію права депутатської недоторканності, право Президента достроково припинити повноваження Верховної ради України, якщо остання протягом одного місяця не зможе сформуванати парламентську більшість або протягом трьох місяців не зможе затвердити підготовлений і представлений у встановленому порядку Кабінетом Міністрів проект Державного бюджету України. Однак рішення референдуму так і не були втілені в життя.

Навесні 2001 р. Україна охопив політична криза, пов'язана з убивством опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Були організовані масові демонстрації і акції протесту в рамках акції «Україна без Кучми!», які 9 березня 2001 р. завершилися сутичками з міліцією. У 2001 р. було відправлено у відставку весь уряд Ющенко. Це стало поштовхом до формування потужної опозиції. Протягом осені-зими 2001 р. відбулося формування передвиборчих блоків. Основними суперниками на парламентських виборах стали опозиційний блок Віктора Ющенко «Наша Україна» і провладний блок «За єдину Україну». Вибори в березні 2002 р. проходили за змішаною виборчою системою.

«Помаранчева революція» (грудень, 2004)

8.6.2. • *Президентські вибори в Україні 2004 р. стали переломними в історії країни.* Кандидатом від влади став тодішній прем'єр-міністр України Віктор Янукович. Опозиційні сили згурпувалися навколо лідера «Нашої України» Віктора Ющенка. В результаті голосування 31 жовтня 2004 р. голоси виборців розподілилися наступним чином: Віктор Ющенко 39,26% голосів, Віктор Янукович 39,11%.

Такий розклад не виявив переможця, тому був призначений другий тур виборів - 21 листопада 2004 р. Опубліковані ЦВК результати про перемогу Януковича суттєво відрізнялися від даних екзит-полів, які свідчили про перемогу Ющенка. **Обурені виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже увечері 21 листопада зібралися на мітинг на центральній площі Києва - Майдані Незалежності. З наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. і отримала назву «Помаранчева революція».** Своїм рішенням від 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів і призначив переголосування другого туру на 26 грудня 2004 р. На переголосування до України прибула рекордна кількість міжнародних спостерігачів - близько 12000 чоловік. Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: за Віктора Ющенка проголосувало 51,99% виборців, за Віктора Януковича - 44,21%. Інавгурація нового Президента України Віктора Ющенка відбулася 23 січня 2005 року.

17 січня 2010 р. відбувся перший тур наступних президентських виборів в Україні, в результаті якого переможець не був виявлений. 7 лютого був проведений другий тур виборів, в якому перемогу здобув лідер опозиції Віктор Янукович, з перевагою у 3% (48,95% проти 45,47%) над тодішнім прем'єр-міністром України Юлією Тимошенко. Це перший випадок в історії України, коли обраний президент отримав менше 50% голосів виборців. 11 березня було сформовано новий уряд на чолі з Миколою Азаровим. 21 квітня Віктор Янукович підписав Харківські угоди з президентом Російської Федерації Дмитром Медведевим про продовження терміну перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі до 2042 року. 27 квітня цей договір ратифікували Верховна рада України і Державна дума Російської Федерації.

8.6.3. 21 листопада 2013 р., за кілька днів до саміту у Вільнюсі, Кабінет міністрів України вирішив призупинити процес підготовки Угоди про асоціацію України та Європейського союзу. Це викликало масові акції протесту в Україні. Події переросли у Євромайдан. 22 лютого 2014 р. президент Віктор

Євромайдан (лютий, 2014)

Янукович, що полетів до Харкова, був оголошений Верховною Радою таким, що самоусунувся від виконання конституційних повноважень. Передбачена ст. 111 Конституції України процедура імпічменту не була проведена. 23 лютого 2014 р. Верховна рада поклала виконання обов'язків президента України на свого голову Олександра Турчинова, пославшись на статтю 112 Конституції України (в редакції від 8 грудня 2004 р.). Однак, згідно з цією статтею, голова Верховної ради може стати і.о. президента тільки у разі дострокового припинення повноважень президента (повноваження чинного на той момент президента Віктора Януковича не були достроково припинені, як цього вимагають статті 108-111 Конституції України). **27 лютого 2014 р. колишньою опозицією було сформовано тимчасовий уряд, який очолив Арсеній Яценюк.**

Наприкінці лютого - початку березня 2014 р. міста Південного Сходу України охопили масові суспільно-політичні акції проти дій «ультраправих націоналістичних організацій», на захист статусу російської мови під антиурядовими, федералістськими, сепаратистськими і проросійськими гаслами. Вранці 27 лютого будівля Верховної Ради Криму була захоплена озброєними людьми без розпізнавальних знаків. 6 березня 2014 р. Верховна рада Криму прийняла постанову про входження республіки до складу Російської Федерації як її суб'єкта і призначила референдум з цього питання. Жодною країною, окрім Росії, референдум не був визнаний легітимним. 11 березня 2014 р. Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Севастопольська міська рада прийняли Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

У квітні 2014 р. на Сході України відбувались захоплення обласних адміністрацій і адміністративних будівель прихильниками федералізації та об'єднання з Росією. У захоплених будівлях ОДА у Донецьку та Луганську були проголошені Донецька народна республіка і Луганська народна республіка. 15 квітня 2014 р. головою Верховної Ради Турчиновим була розпочата військова

операція проти збройних загонів прихильників ДНР і ЛНР. 12 травня, відповідно до результатів референдумів 11 травня, керівництво самопроголошених Донецької і Луганської республік оголосило про свою незалежність. З квітня 2014 р. йдуть запеклі бої в Донецькій і Луганській областях України між українською армією і збройними формуваннями сепаратистів.

25 травня 2014 р. були проведені позачергові вибори президента. Всього у виборах брало участь 23 кандидати, у тому числі Юлія Тимошенко, Петро Порошенко та інші відомі політики. Перемогу в першому турі отримав Петро Порошенко, який набрав 54,7% голосів.

Література

- Акт проголошення незалежності України: від 24 серп. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 38. - Ст. 502.
- Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: Навч. посіб. - Київ: ЕксОб, 2000. - 296 с.
- Атлас з історії України (1914 – 1939). 10 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Атлас з історії України (1939 - 2005). 11 клас. – ЗАТ «Інститут передових технологій», 2004.
- Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ століття: Навч. посіб. - Львів: «Магнолія 2006», 2010. — 573 с.
- Віднянський, С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) / С.В. Віднянський // Український історичний журнал. — 2015. — № 5. — С. 172-185.
- Декларація про державний суверенітет України: від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1990. - № 31. - Ст. 429.
- Енциклопедія історії України у 10 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2003 – 2013.
- Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. - К. : КУП НАНУ, 2013. - 892с.
- Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.
- Конституційний процес в Україні / ред. Ю. П. Рубан. — Київ : НІСД, 2008. — 220 с.
- Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 року. – Київ: Право, 1996. – 54 с.
- Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2016. – 273 с.
- Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія: Головне розслідування подій Революції Гідності.- Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 394 с.
- Кульчицький С. В. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 412.
- Кульчицький, С.В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2015. — № 3. — С. 154-175.

АЛФАВІТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

<i>Адміністративний устрій та місцеве управління (тема 2)</i>	41
<i>Адміністративний устрій, населення (тема 3)</i>	57

Б

<i>Боротьба ОУН-УПА з радянською репресивною машиною</i>	163
<i>Брестський мирний договір</i>	116

В

<i>Велике князівство Литовське</i>	38
<i>Великий київський князь</i>	19
<i>Верв</i>	21
<i>Визволення України</i>	154
<i>Вищі органи державної влади й управління</i>	38
<i>Війна і політичні партії</i>	111
<i>Війна українського народу за визволення з-під влади Речі Посполитої. Формування Першої Української держави</i>	53
<i>Військо (тема 3)</i>	57
<i>Військова організація (тема 2)</i>	47
<i>Військова реформа (1864 - 1874)</i>	97
<i>Військові дії на території України</i>	109
<i>Вільні общинники</i>	17
<i>Віче</i>	21
<i>Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х років</i>	132
<i>Встановлення радянської влади в Україні. Формування УСРР</i>	130
<i>Встановлення фашистського окупаційного режиму</i>	150
<i>Втрата Україною незалежності в процесі утворення Радянського Союзу</i>	134
<i>Входження західноукраїнських земель до складу СРСР</i>	147

Г

<i>Галицько-Волинське князівство</i>	23
<i>Генеральний уряд (тема 3)</i>	66
<i>Гетьман (тема 3)</i>	64

<i>Гетьман (тема 4)</i>	75
<i>Господарство (тема 5)</i>	86
Д	
<i>Дворянство (тема 5)</i>	89
<i>Державний устрій (тема 2)</i>	38
<i>Державний устрій (тема 3)</i>	64
<i>Державний устрій (тема 4)</i>	75
<i>Державний устрій (тема 5)</i>	94
<i>Державний устрій (тема 5)</i>	99
<i>Державний устрій Київської Русі</i>	18
<i>Директорія Української Народної Республіки</i>	119
<i>Дисидентський рух</i>	165
<i>Духовенство (тема 2)</i>	31
<i>Духовенство (тема 4)</i>	72
<i>Духовенство (тема 5)</i>	90
<i>Етапи перебудови та її наслідки для України</i>	171
<i>Етапи розвитку Давньоруської держави</i>	15
<i>Передумови становлення давньоруської державності</i>	13
<i>Етапи формування Давньоруської держави</i>	14
Є	
<i>Євромайдан та «Революція гідності»</i>	179
З	
<i>Завдання війни (тема 3)</i>	53
<i>Загальна характеристика періоду (тема 6)</i>	104
<i>Загальна характеристика періоду в історії України (тема 4)</i>	70
<i>Загальна характеристика періоду в історії України (тема 5)</i>	85
<i>Загальноросійські політичні партії</i>	107
<i>Закупи</i>	17
<i>Запорізька Січ (тема 4)</i>	77
<i>Запорізьке (Низове) козацтво (тема 2)</i>	36
<i>Запорізьке козацтво (тема 4)</i>	74
<i>Західноукраїнські землі в 20 - 30-х роках</i>	142
<i>Захоплення західноукраїнських земель Австрією</i>	98
<i>Збройна боротьба формувань ОУН-УПА (1941-1944)</i>	152

<i>Збройні сили (тема 1)</i>	21
<i>Збройні сили (тема 5)</i>	96
<i>Збройні сили Росії в Україні (тема 3)</i>	68
<i>Збройні сили Росії в Україні (тема 4)</i>	81
<i>Збройні сили України (тема 4)</i>	79
<i>Земська реформа 1864 р.</i>	95
<i>Зміст, завдання, мета вивчення дисципліни «Історія України та етнокультурологія»</i>	10
<i>Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр.</i>	131
I	
<i>Ізгої</i>	17
<i>Індустріалізація</i>	136
<i>Іноземна колонізація українських земель</i>	27
K	
<i>Князівська рада</i>	19
<i>Козацтво (тема 2)</i>	35
<i>Козацьке самоврядування</i>	48
<i>Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.</i>	138
<i>Королівство Польське</i>	38
M	
<i>Магдебурзьке право</i>	35
<i>Міжнародні зв'язки (тема 3)</i>	57
<i>Місьцеве управління (тема 5)</i>	94
<i>Місьцеві князі</i>	19
<i>Міське населення (тема 1)</i>	17
<i>Міське населення (тема 2)</i>	34
<i>Міське населення (тема 4)</i>	74
<i>Міське населення (тема 5)</i>	90
H	
<i>Надання Магдебурзького права окремим містам України та Вінниччини (табл.)</i>	36
<i>Напад Німеччини на СРСР. Невдачі Червоної армії в боях на території України у 1941 - 1942 рр.</i>	148
<i>Нова економічна політика</i>	133

О

<i>Органи публічної влади (тема 3)</i>	55
<i>Органи Росії для управління Україною (тема 3)</i>	67
<i>Органи Росії для управління Україною (тема 4)</i>	79
<i>Організація українських націоналістів (ОУН)</i>	144
<i>Особливості процесу відбудови народного господарства</i>	160

П

<i>Перебудова в Україні (1985 - 1991)</i>	171
<i>Передумови становлення давньоруської державності</i>	13
<i>Переяславський договір та Березневі статті 1654 р.</i>	59
<i>Питання до підсумкового контрольного заходу з історії України</i>	181-183
<i>Плани держав Троїстого союзу й Антанти стосовно України</i>	109
<i>Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 - середина 50-х рр.)</i>	159
<i>Податкова система (тема 3)</i>	57
<i>Поділ українських земель (тема 3)</i>	62
<i>Початок смуту (тема 3)</i>	60
<i>Президентські вибори 2004 р. і «Помаранчева революція»</i>	178
<i>Прийняття Конституції України</i>	177
<i>Причини війни (тема 3)</i>	53

Р

<i>Радянізація західних областей України</i>	162
<i>Радянський партизанський рух на окупованій території України</i>	151
<i>Революція 1905 1907 рр.</i>	105
<i>Реєстрове військо (тема 3)</i>	66
<i>Реєстрове козацтво (тема 2)</i>	37
<i>Реєстрове козацтво (тема 3)</i>	64
<i>Реєстрове козацтво (тема 4)</i>	73
<i>Рєч Посполита</i>	39
<i>Роль «українського питання» в німецько-радянському зближенні. Пакт Молотова-Ріббентропа</i>	147

Ґ

<i>Селяни (тема 5)</i>	91
<i>Селяни-посполиті (тема 3)</i>	64
<i>Селяни-посполиті (тема 4)</i>	73
<i>Селянство(тема 2)</i>	31
<i>Скасування кріпосного права</i>	85
<i>Смерди</i>	17
<i>Соціально-економічний розвиток України (тема 8)</i>	166
<i>Соціально-економічний розвиток УРСР (тема 8)</i>	168
<i>Судова реформа 1864 р.</i>	96
<i>Судочинство (тема 1)</i>	22
<i>Судочинство (тема 2)</i>	46
<i>Судочинство (тема 4)</i>	77
<i>Судочинство (тема 5)</i>	96
<i>Судочинство (тема 5)</i>	100
<i>Суспільний устрій (тема 3)</i>	64
<i>Суспільний лад (тема 2)</i>	29
<i>Суспільний лад (тема 4)</i>	71
<i>Суспільний лад (тема 5)</i>	89
<i>Суспільний лад (тема 5)</i>	98
<i>Суспільний лад Київської Русі.</i>	16
<i>Суспільно-політичне життя та політична боротьба в УРСР</i>	164
<i>Суспільно-політичне життя: «стабілізація» і закритість</i>	170
<i>Суспільно-політичний лад на західноукраїнських землях (тема 5)</i>	98

Т

<i>Татарська навала</i>	22
<i>Татарська навала та Галицько-волинське князівство</i>	22
<i>Тема 1. Доба Київської Русі</i>	11-25
<i>Тема 2. Польсько-Литовська доба в історії України (друга половина 14 – середина 17 ст.)</i>	26-49
<i>Тема 3. Україна в середині – другій половині 17 ст.</i>	50-68
<i>Тема 4. Україна у 18 ст.</i>	69-82
<i>Тема 5. Україна у 19 ст.</i>	83-102
<i>Тема 6. Україна у першій половині 20 ст. (1900 - 1921)</i>	103-128

Тема 7. Україна у першій половині 20 ст. (1921 - 1945)	129-157
Тема 8. Україна – від середини 20 ст. до незалежності	158-180
<i>Територіальні зміни та зовнішньополітична діяльність (тема 8)</i>	159
<i>Територія (тема 3)</i>	54
У	
Україна в роки Другої світової війни (1939 - 1945)	147
Україна в умовах десталінізації (1956 -1964)	164
<i>Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР</i>	140
Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965-1985)	168
Україна напередодні Першої світової війни	104
Україна незалежна	176
Україна після Богдана Хмельницького. Руїна	60
Україна у міжвоєнний період (1921 -1939)	130
Україна у Першій світовій війні	108
<i>Українська Держава. Гетьманат Павла Скоропадського</i>	117
Українська революція 1917-1920 рр. Друга Українська держава	112
<i>Українська революція. Створення Української Народної Республіки</i>	112
<i>Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни</i>	146
<i>Українські національні партії</i>	106
<i>Устава на волюки 1557р.</i>	33
Ф	
<i>Феодали (тема 1)</i>	16
<i>Феодали (тема 2)</i>	29
<i>Феодали (тема 3)</i>	64
<i>Феодали (тема 4)</i>	71
<i>Феодальні з'їзди</i>	20
<i>Форма правління (тема 3)</i>	58
<i>Формування Першої Української держави (1648-1654)</i>	54
<i>Формування східного слов'янства та засад державності</i>	13

X	
Хронологія основних подій (тема 1)	11
Хронологія основних подій (тема 2)	26
Хронологія основних подій (тема 3)	50
Хронологія основних подій (тема 4)	69
Хронологія основних подій (тема 5)	83
Хронологія основних подій (тема 6)	103
Хронологія основних подій (тема 7)	129
Хронологія основних подій (тема 8)	158
Ц	
<i>Центральні органи влади та управління (тема 5)</i>	94
<i>Церква (тема 1)</i>	21
<i>Церква (тема 2)</i>	57
<i>Церква (тема 3)</i>	67
<i>Церква (тема 4)</i>	77
Ч	
<i>Челядь і холопи</i>	17
Ш	
<i>Шляхи і транспорт (тема 5)</i>	89

УДК 94(03)
ББК 63.3(4Укр)я
721

Історія України та етнокультурологія: Навчальний посібник для самостійної роботи студентів. У 2-х частинах. Частина I. Історія України / Укладач Бойко Ю.М. – Вінниця: ВНАУ, 2017. - 191 с. + 78 іл. (10 у.д.а.)

Електронний набір, оформлення, оригінал-макет - Ю.М. Бойко

Наклад _____ примірників

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ ТА ЄТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Частина I
Історія
України
Навчальний
посібник